

**Bütün uğurlarıma görə
borclu olduğum
şəxsiyyətlərə və Türk
dilləri şöbəsinin 35 illik
yubileyinə həsr olunur.**

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

ŞƏKƏR ƏBDÜLKƏRİM qızı ORUCOVA

TÜRK DİLLƏRİNDƏ XİTAB

B A K I – 2007

ƏSƏRİN MÜDƏRİSİ
MƏDƏNİYYƏT VƏ İRƏDƏT NƏSİLİ
PUBLİKASIYA KƏNƏNƏSİ

3736

DİQQƏTƏLAYIQ ƏSƏR

Monoqrafiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur.

Elmi redaktor: AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor **K.M.ABDULLAYEV**

Redaktor: Filologiya elmləri doktoru, professor **M.M.MİRZƏLİYEV**

Rəyçilər: Filologiya elmləri doktoru, professor **K..A.VƏLİYEV**

Filologiya elmləri doktoru, professor **N.B.MƏMMƏDLİ**

Ş.Ə.Orucova. Türk dillərində xitab. Bakı, 2007, 200 s.

Ş.Ə.Orucovanın «Türk dillərində xitab» adlı monoqrafiyasında türk xalqlarının müxtəlif və rəngarəng müraciət formaları, onların yaranma və formalaşması tarixi-müqayisəli şəkildə zəngin materiallar əsasında toplanmış, qrammatik leksik və semantik-üslubi xüsusiyyətləri araşdırılmış, xitabın digər həmhüdüdü kateqoriyalarla sərhədləri müəyyənləşdirilmişdir.

The first chapter is entitled “The Address and Similar Categories in the Turkish languages”. Here the research history of the address is analysed, its place and position in linguistics is studied widely. The similar and different features of the address to its equivalent categories (vocatives, nominative sentences, subjects, the homogenous members of the sentence, interjections, parenthetical words, appositions) have been found out as well.

Şəkər Əbdülkərim qızı Orucovanın «Türk dillərində xitab» mövzusunda yazdığı bu monoqrafiya qarşısına qoyduğu vəzifələrə görə son dərəcə diqqətəlayiqdir. Ya-xın və uzaq dillərdə eyni qrammatik kateqoriyanın – xitabların yerini öyrənmək, onların oxşar (həmhüdüdü) vahidlərdən fərqlərini müəyyənləşdirmək, leksik və üslubi cəhətlərini üzə çıxarmaq, hətta tarixən məruz qaldıqları struktur transformasiyaları izləmək baxımından bu monoqrafiya ciddi tədqiqat işi kimi qiymətləndirilə bilər. Elə buradaca qeyd etmək lazımdır ki, qarşıya bilavasitə məqsəd kimi qoyulmayan bir sıra məsələlər də bu işdə sanki öz-özünə diqqətli tədqiqatçının (bu halda əsərin oxucusunun) gözündən qaçmamalıdır.

Xitabların çağdaş və tarixi vəziyyətlərinin olduqları fonetik biçimdə verilməsi, müxtəlif türk dillərində bütün fərqli nyansların nəzərə alınması əslində müəllif tərəfindən daha bir, özü də məqsəd kimi öyrənilməsi qarşıya qoyulmayan bir sıra fonetik fərqlərin də üzə çıxarılmasına imkan yaratmışdır. Oxuculara təqdim edilən bu monoqrafiya hər şeydən əvvəl, elmi sahmanı və yanaşma ciddiliyi ilə fərqlənir. Xitabların özünə aid olan hər

bir morfo-sintaktik məqam, xitablara aid ola biləcək müxtəlif türk dillərinin sintaktik quruluşlarındakı özəl-liklər (bunları isə müəyyənləşdirmək son dərəcə çətin-dir) diqqətdən və münasibətdən yayınmır.

İş hər baxımdan bitkin (monoqrafiya üçün gərəkli olan bitkinlik faktoru kimi) bir tədqiqatdır. Nəticə onu göstərir ki, əsər özünün təkcə nəzəri deyil, praktik yönü ilə də leksikoloqlara, qrammatistlərə maraqlı ola biləcək.

Bölmələr, fəsilər bir-birini ahəngdar şəkildə tamamlayır. Elmi ədəbiyyatdan istifadənin keyfiyyəti təkcə kəmiyyət göstəricisinin yuxarı olması ilə deyil, ilk növbədə bu istifadənin məqsədəuyğunluğu ilə səciyyələnir.

Müəllifin elmi dili rəvan və aydındır. Əsəri elmi cəhətdən yüksək qiymətləndirir, və onun nəşr olunmasını lazım bilirəm.

**Bakı Slavyan Universitetinin rektoru,
Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın
müxbir üzvü, filologiya elmləri
doktoru, professor
K.M.ABDULLAYEV**

GİRİŞ

Məlumdur ki, qohum dillərin ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyalarının müqayisəli şəkildə öyrənilməsinin həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyəti vardır. Məsələnin əsl mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu zaman türk dillərinin qrammatik quruluşunun oxşar və fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Oxşar cəhətlərin varlığı bu dillərin yaxınlığını sübut edirsə, fərqli cəhətlər hər bir dilin özünəməxsus inkişaf yolunun olduğunu aşkar göstərir. Bu baxımdan, türk dillərinin müqayisəli tədqiqi həmişə diqqət mərkəzində olmuş və bu sahədə bir sıra araşdırmaların meydana gəlməsi zəruriyyəti yaranmışdır.¹

¹ Əlizadə Z.Ə. Türkologiyada cümlə problemi. Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar. Bakı, 1987; Əsgərov M. Zaman formaları, adverbial fel formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr. Bakı, 2002; İslamov M. Türk dillərində əvəzliklər. Bakı, 1986; Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, 1995; Oğuz qrupu türk dillərinin qrammatikası, II hissə, Morfologiya, Bakı, 1986; Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I cild, Bakı, 2004; Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, 1989; F.R. Zeynalov. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, 1990; Гаджиева Н.З., Серебрянников Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. М., 1986; Гулиев А.Г. Наречие в тюркских языках юго-западной группы. АКД, Баку, 1983; Исмаилов И. Однородные члены предложения в огузской группе тюркских языках. АКД, Баку, 1985; Карашарлы Ч.М. Видовая характеристика в тюркских языках юго-западной группы. АКД, Баку, 1982; Керимов Я.К. Времена глагола в азербайджанском и казахском языках. АКД, Баку, 1973; Кязимов И.Б. Неполное предложение в тюркских языках огузской группы. АКД, Баку, 1987; Мусаев М.М. Придаточные предложения времени, причастные и деепричастные обороты с временным значением в тюркских языках юго-западной группы. АКД, Баку, 1980; Рамазанов К.Т. Семантические принципы порядка компонентов парных слов в тюркских языках юго-западной группы. АКД, Баку, 1984; Салехов С.А. Степени прилагательных в тюркских языках юго-западной группы. АКД, Баку, 1984; Халилов А.А. Синтаксическая роль указательных и вопросительных местоимений в азербайджанском и татарском языках. АКД, Баку, 1974 v.s.

Türk dillərinin qrammatik quruluşunda linqvistik baxımdan maraqlı doğuran mövzulardan biri də xitabdır. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanmayan sözlər sırasında öyrənilən xitablar türk dillərinin hər birinin sintaktik quruluşunda müəyyən yer tutur. Elə buna görə də qrammatikaya dair yazılmış əsərlərdə digər sintaktik kateqoriyalarla yanaşı xitablardan da bəhs olunur.¹

Hər hansı bir fikri ifadə etmək üçün müxtəlif quruluşlu cümlələrdən istifadə olunur. Cümlənin qurulması isə sözlərin bir-birinə müəyyən sintaktik əlaqə və vasitələrlə bağlanması ilə şərtlənir. Cümlədəki fikrin dinləyiciyə hərtərəfli çatdırılması üçün istifadə olunan sözlərin bir qismi bir-birilə sintaktik əlaqədə olduğu halda, digər qismi belə bir əlaqədə ola bilmir. Beləliklə, cümlə vahidləri bir tərəfdən bir-biri ilə qrammatik cəhətdən bağlı olan sözlərdən, digər tərəfdən isə heç bir sintaktik əlaqəyə girə bilməyən

¹ Cavadov Ə.M. Xitab. Müasir Azərbaycan dili. III cild, Sintaksis, Bakı, 1981; Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, 1959; Ş.Ə. Orucova. Xitab. Oğuz qrupu türk dillərinin qrammatikası, III hissə, Sintaksis, Bakı, 2004; Tağızadə Z. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, 1960; Şirəliyev M.Ş., Hüseynzadə M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Dərslük. Bakı, 1949; Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. М., 1972; Балакаев М.Б. Современный казахский язык. Синтаксис. Алма-Ата, 1959, с.223; Закиев З.М. Обращение. - В кн.: «Современный татарский литературный язык». М., 1971; Тюркское языкознание. Ташкент, 1985; Азымов П. в. Байлыев Х. Туркмен дилиниң грамматикасы. Синтаксис. Ашгабат, 1955; Әхмәров К., Сәйтбатталов Ф. Башкорт теле дярәслеге. Синтаксис. Өфө, 1965; Гуламов А.Ф., Аскарова М.А. Хәзирги замон узбек тили. Тошкент, 1961; Хангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы. Морфология һәм синтаксис. Казан, 1959; Хәзирги замон түркмен дилиниң синтаксиси боюнча гысгача конспект. Ашхабат, 1954; Хәзирки каракалпак тили. Синтаксис, Нөкөс, 1986; Закиев М.З. Хәзерге татар әдәбе теле (синтаксис). Казань, 1966 v.s.

sözlərdən ibarət olur. Xitablar da qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanmayan sözlərə daxil edilir.¹

Əlbəttə, qrammatik cəhətdən cümlə ilə bağlanmayan sözlərin fikrin ifadəsi üçün heç bir rolunun olmamasını söyləmək doğru olmazdı. Belə ki, ara sözlər predikativliyin formalaşmasında əsas elementlərdən biri olan modalıq kateqoriyasının ifadəsinə xidmət edir. Modalıq isə danışanın reallığa münasibətinin ifadəsidir: «Zahirən çox danışmayan, mümkün qədər rəiyyəyə qarşı mülayimlik göstərən bəyi belə bir zülmkarlıqda ittiham etmək, əlbəttə, çox çətin idi» (S. Rəhimov. «Şamə»). Bu cümlədə **əlbəttə** ara sözü qrammatik cəhətdən digər cümlə üzvləri ilə bağlanmasa da, danışanın müəyyən məsələyə münasibətini bildirir.

Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanmayan digər sintaktik vahid öyrənilməsinə zəruri saydığımız və türk dillərində tədqiqat obyektinə çevirdiyimiz xitabdır.

Kommunikasiya prosesində danışanla dinləyən arasında təbii şəraitdə nitq əlaqəsinin yaradılması əsas şərtlərdəndir. Geniş mənə daşıyan «nitq əlaqəsi» anlayışı çox zaman müxtəlif cür başa düşülür. Zənnimizcə, bu əlaqə ünsiyyət zamanı yaranan kommunikativ əlaqəni ifadə edir. Xüsusi vasitələr rolunu oynayan xitablarla kommunikativ əlaqənin yaradılması üçün aşağıdakı şərtlərin mövcudluğu tələb olunur:

1. Müsahibin şüur və hisslərinə, emosiyalarına təsir göstərməklə onun diqqətini özünə cəlb etmək;

¹ Aslanov A.Ə. Xitab. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə, Sintaksis, Bakı, 1959, s.317; Cavadov Ə.M. Xitab. Müasir Azərbaycan dili. III cild, Sintaksis, Bakı, 1981, s.311; Seyidov Y.Ə. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər. Əsərləri, Bakı, 2006, s.417.

2. Verilən məlumatın dinləyənin tərəfindən tam dərk olunması üçün etibarlı zəmin yaratmaqla informasiyanın çatdırılmasını təmin etmək;

Qeyd olunan bu tələblər ayrı-ayrılıqda deyil, vəhdətdə götürülməlidir. Belə ki, onlar bir-birini üzvü surətdə tamamlamalıdır. İstər şifahi ünsiyyət zamanı müşahidə etdiyimiz bəzi faktlar,istərsə də muxtəlif türk dillərindən əldə etdiyimiz maraqlı dil faktları göstərir ki,bu tələblərdən birinin həyata keçirilməməsi digərinin də olmamaması ilə nəticələnir. Bununla da kommunikativ əlaqənin yaradılması mümkünsüzləşir.

Türk dillərində bu cür nitq əlaqəsi öz təzahürünü cümlələrin quruluşunda tapır,dilin xüsusi vahidlərinin köməyi ilə həyata keçirilir.Bu dil vahidlərinə isə cümlə quruluşunu təşkil edən əl elementlər daxildir ki, onlar yalnız müsahib və ya adresata yönəldilən fikri çatdırmağa xidmət edirlər.

Xitabların da daxil olduğu həmin elementlərə isə ara cümlələr,vokativlər,sırf intonasiya ilə bağlı əmr və sual cümlələri aiddir.Kommunikativ əlaqənin yaradılması prosesində xitabların cümlədəki mövqeyi də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Xitab, hər şeydən əvvəl, cümlə ilə bağlı sintaktik kateqoriyadır. Lakin maraqlı cəhət odur ki,cümlə ilə bağlı olan xitab cümlə üzvləri ilə sintaktik əlaqəyə girə bilmir. Belə bir xüsusiyyət xitabla bağlı müxtəlif maraqlı elmi mülahizə və fikirlərin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Bu da,hər şeydən əvvəl,qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanmayan xitabın cümlənin məzmununa necə təsir etməsindən irəli gəlir.

Fikrimizcə, xitabların qrammatik təbiəti və mahiyyətinin aşkarlanması, onların cümlədəki mövqeyinin türk

dillərinin materialları əsasında öyrənilməsi zəruridir və xitab haqqında həm mövcud olan, həm də meydana çıxa biləcək nəzəri fikirlərin sabitləşməsinə kömək edə bilər.

Doğrudur,istər Azərbaycan və rus dilçiliyində,istərsə də türkologiyada ayrı-ayrı türk dillərinin materialları əsasında xitaba dair müəyyən elmi araşdırmalar aparılmış, xeyli iş yazılmış və bu kateqoriyaya bir neçə dissertasiya həsr edilmişdir.¹ Lakin butövlükdə türk dillərinin materialları əsasında xitab müqayisəli şəkildə hələ də tam tədqiq edilməmişdir. Xitabın hər hansı bir dil ailəsinin, o cümlədən,türk dillərinin materialları əsasında öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, xitabların qrammatik quruluşunun,onun cümlə ilə əlaqəsinin həm də türk dillərinin materialları əsasında öyrənilməsi, zənnimizcə, xitabla bağlı fikirlərə aydınlıq gətirilməsinə, eləcə də bu sahədə bir sıra dəqiqləşdirmələr aparılmasına təkan verir.Bu baxımdan da araşdırılan mövzunun tədqiqat obyektinə çevrilməsi zəruriyyəti yaranmışdır.

Tədqiqat bütün türk dillərinin:oğuz,karluq, qıpçaq, bulqar qrupları, eləcə də tukyuy yarımqrupunun materialları əsasında aparılmışdır.Bu dillər həm leksik, həm də qrammatik xüsusiyyətlərinə görə bir-birinə çox yaxın olmaqla bərabər,fərqli cəhətləri də yox deyil.Belə oxşar və fərqli cəhətlərin xitabların araşdırılması prosesində də aşkarlanması türkoloji baxımdan çox vacibdir. Çünki mövzunun həm sinxron,həm də diaxron aspektdən araş-

¹Насонов М.Р.Мүасир Azərbaycan dilində xitab.NDA.Баки,1969; Аль-Кадими Т.Т.Обращение в современном русском языке.АКД,Баку,1968; Проничев В.П.Синтаксис обращения.Л.,1971;Сайфуллаев Р.Р.Обращение в современном узбекском литературном языке.Самарканд,1960; Сайфуллаев А.Р. Ҳозирги Ўзбек адабий тилида ундалма.Тошкент,1968.

dırılması ilə xitabın yalnız müasir türk dillərindəki mənzərəsinin təsviri şəkildə verilməsi deyil, onun tarixi inkişaf yolunun izlənməsi, ayrı-ayrı zaman kəsiklərində malik olduğu spesifik xüsusiyyətlərinin də üzə çıxarılması mümkünləşir.

Türk dillərində xitabların müqayisə yolu ilə tədqiqinə həsr edilmiş bu əsərdə xitabların sintaktik mövqeyi, onların cümlə üzvlərinə münasibəti, leksik-semantik və qrammatik təbiəti aydınlaşdırılmışdır. Burada xitablarla digər həmhüdüdü kateqoriyaların - mübtədə, vokativ, həmcins üzvlər(paralel komponentlər), adlıq(nominativ) cümlə, ara söz, xüsusiləşmə, əlavə və nidalarla oxşar və fərqli cəhətləri nəzərə alınmaqla onlar arasındakı sərhəd dəqiq müəyyən edilmiş, türk dillərindəki xitabların morfoloji quruluş və sintaktik xüsusiyyəti, leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətləri tarixi cəhətdən də izlənilmişdir.

Monoqrafiya Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də türkologiyada xitabların türk dilləri materialları əsasında müqayisəli tədqiqinə həsr olunmuş ilk əsərdir. Ona görə də elmi qrammatikanın yazılması, türk dillərinin müqayisəli sintaksisinin yaradılmasında bu əsər əməli əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdən ali məktəblərin filologiya fakültələrində, eləcə də ümumtəhsil məktəblərində sintaksis bəhsinin və üslubiyyatın öyrədilməsi işində bir tədris vəsaiti kimi istifadə edilə bilər. Monoqrafiyada «Qədim türk lüğəti», M.Kaşğarının, V.V.Radlovun lüğətləri, «Türk dillərinin etimoloji lüğəti», eləcə də bütün türk dillərinin lüğətləri əsas mənbə kimi götürülmüş, müxtəlif türk dilləri qrupuna aid klassik və müasir bədii ədəbiyyat nümunələrindən, qəzet və jurnal materiallarından istifadə edilmişdir.

I FƏSİL. TÜRK DİLLƏRİNDƏ XİTAB VƏ HƏMHÜDÜD KATEQORİYALAR §1. Xitabların tədqiqi tarixinə bir nəzər

Xitabların sintaktik təbiəti haqqında istər Azərbaycan və rus dilçiliyində, istərsə də türkologiyada müxtəlif fikirlər vardır. Ənənəvi olaraq, xitablardan qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər kimi bəhs edilir.

İlk dəfə «обращение» - «xitab» adlı sintaktik termin F.İ.Buslayevin yazdığı «Rus dilinin tarixi qrammatikası» adlı əsərində işlədilmişdir. Buna qədər qrammatikaya həsr edilən yazılarda qədim rus dilində morfoloji vasitə rolunu oynayan xüsusi «çağırış halı» - «звательный падеж» termini mövcud idi. Belə ki, «əşyanın» hərəkət(fel) ilə qarşılıqlı münasibətinin vəhdətini araşdıran M.V.Lomonosov «çağırış halı»nın funksiyasını bu cür ifadə edirdi: «Nitq əşyaya xitab edirsə, bu, çağırışdır: ah sən, qalibiyət!»¹ A.X.Vostokov isə «çağırış halı»nın tərifini belə verirdi: «Çağırış halı, müraciət olunan şəxsin adıdır».² F.İ.Buslayev xitabı dilçiliyin əvvəlcə morfolojiya, sonra da sintaksis bölməsində tədqiq etməyə səy göstərsə də, çağırış halı ilə ismin adlıq halını qarışdırdığını etiraf edərək yazırdı: «...indi biz ismin adlıq halını çağırış halından ayıra bilmirik». F.İ.Buslayev xitabı cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvlərindən ayırmaqla, onu «şəxslər arasında qarşılıqlı ünsiyyətin ifadəsi üçün işlənən qrammatik vasi-

¹ М.В.Ломоносов. Полное собрание сочинений // Труды по филологии. 1739-1758 гг., Т.7, М.-Л., 1952, с.411.

² Руднев А.Г. Синтаксис русского языка. М., 1968, с.208.

tələr» kimi söz sırası, vurğu və fel formaları ilə bir cərgədə tədqiq etmişdir. Beləliklə, xitab, bir termin kimi F.İ. Buslayevin sayəsində terminologiyada sabitləşib qalsa da, xitabın spesifik xüsusiyyətləri onun tərəfindən tam açılmamışdır. A.A. Potebnya da xitabların əsl mahiyyətini açma bilmədiyindən, onu mübtədanın sintaktik funksiyaları ilə qarışdırmışdır. Bunlardan sonra gələn dilçiləri «xitab cümlə üzvüdürmü?»- sualı düşündürmüş və onlar xitabın cümlə üzvləri, eləcə də bütövlükdə cümlə ilə qrammatik əlaqəsinin olub-olmadığını öyrənməyə cəhd göstərmişlər. Belə ki, D.N. Ovsyaniko-Kulikovski xitabı cümlə ilə əlaqədə ola bilən, lakin cümləyə daxil ola bilməyən söz və söz birləşmələrinin tərkibində tədqiq etmişdi.¹ A.M. Peşkovskiyə görə isə, xitablar «...orqanizmə girib qalan güllə kimi, onlara sığınacaq verən cümləyə daxil olan yabançı ünsürlər olaraq qalmaqdadır». ² A.A. Şaxmatov xitablardan bəhs edərkən yazırdı: «Xitab danışanın dinləyəne müraciəti zamanı ikinci şəxsə uyğun gələn söz və ya söz birləşmələridir. Onlar cümlədən kənarında olduqlarından cümlə üzvü də hesab olunmurlar. İkinci tərəfdən, xitablar təsadüfi hallarda cümlənin xüsusi növü hesab edilə bilərlər(Kolya!)».³

Göründüyü kimi, əvvəllər bu məsələyə birtərəfli yanaşan dilçi sonrakı paraqraflarda xitabın cümlə ilə mənağa bağlılığından danışmağa meyilli olmuşdur. 1954-cü ildə Rusiya Elmlər Akademiyasının nəşr etdirdiyi «Rus dilinin qrammatikası» kitabında xitab sintaktik kateqoriyalar sırasına daxil edilmişdir.⁴ A.M. Peşkovskidən son-

¹ Руднев А.Г. Синтаксис русского языка. М., 1968, с.211.

² Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1938, с.20.

³ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. М., 1941, с.261.

⁴ Грамматика русского языка. Том 2, Синтаксис, Ч. 2, М., 1954; 1960, с.126.

ra A.Q. Rudnev xitablara özünə məxsus şəkildə yanaşaraq onları nə baş, nə də ikinci dərəcəli cümlə üzvləri kimi deyil, cümlə ilə xüsusi qarşılıqlı əlaqədə olan «cümlənin xüsusi üzvləri» adı ilə tədqiq etmişdir.¹ Rus dilçiliyində xitaba fərqli nöqtəyi-nəzərdən yanaşan Q.P. Torsuyevin də fikirləri maraqlıdır. Uzun müddət xitabı intonasiya baxımından araşdıran dilçi bu kateqoriyanın «müstəqil kommunikativ tip» olması qənaətinə gəlmişdir.² V.P. Proniçev də Q.P. Torsuyevin və B.P. Ardentovun fikrinə tərəfdar çıxaraq ünsiyyət zamanı ehtiyac duyulan dil vahidlərinin, o cümlədən xitabın araşdırılmasında intonasiyanı vacib saymışdır.³ Daha sonralar bu fikrə şərik olan V.K. Kuzmiçeva yazırdı: «...xitabın intonasiyasının eksperimental-fonetik yolla təyini bu qrammatik kateqoriyanın dilçilər tərəfindən daha dərinlən tədqiq olunmasına, məntiqi-sintaktik əlaqələrinin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə və bu problem ətrafında hazırda mövcud olan bir sıra elmi mübahisələrin də həllinə imkan verə bilər».⁴

Xitabların cümlədə tutduğu mövqə, müəyyən hallarda (daha dəqiq desək, çox vaxt) mübtədanın ekvivalenti kimi çıxış etməsi, digər tərəfdən isə bir sıra sintaktik kateqoriyalar - mübtədə, adlıq cümlə, vokativ cümlə, həmcins üzvlər, ara söz, əlavə, xüsusiləşmə, nida ilə eyniləşdirilməsi və ya onlarla qarışdırılması ümumi dilçilikdə olduğu kimi, türkologiyada da bir sıra mübahisələr doğurmuşdur.

Məlumdur ki, sintaktik əlaqənin üç forması vardır:

¹ Руднев А.Г. Синтаксис осложненного предложения. М., 1959, с.17.

² Торсуев Г.П. Фонетика английского языка. М., 1950, с.242.

³ Проничев В.П. Синтаксис обращения. Л., 1971, с.95.

⁴ Кузмичева В.К. К вопросу об интонационной структуре обращения в современном русском языке. - В кн.: «Достижения з украинской и российской». Киев, 1964, с.195.

uzlaşma, idarə, yanaşma. Sintaktik əlaqələrə dair Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də türkologiyada maraqlı, təqdirəlayiq araşdırmalar mövcuddur. Əldə edilən materiallardan da görünür ki, araşdırılan dillərdə bu əlaqələrdən yalnız uzlaşma (o da nadir hallarda) xitablarda özünü göstərir.

Xitablar cümlənin digər üzvləri ilə sintaktik əlaqələrlə bağlanmadığından cümlə üzvü də hesab olunmurlar. Lakin bu fikrə etiraz edənlər də vardır. Müasir rus dilində xitablardan bəhs edən T. T. Əl-Qədimi göstərir ki, sintaktik əlaqələrin üç növü söz birləşmələrinə aiddir və cümlənin cümlə olması üçün bu üç əlaqə növündən başqa, əlavə əlaqələr də olmalıdır. Müəllif cümlə üzvlərinin xarakterini izah etdikdən sonra yazır: «Bununla da deyə bilərik ki, xitablar cümlə üzvüdür: a) belə ki, onların əsas informativ rolu adresatın yerinin bildirilməsi ilə müəyyənləşir; bu rol dinləyənin danışana olan münasibətinin müxtəlif əlamətləri haqqında əlavə məlumatların ifadə edilməsi zamanı daha da çətinləşir və s; b) xitablar cümlə ilə yüksək seqmentli sintaktik vasitələrlə (ritmik intonasiya) ilə bağlanırlar».¹ Müəllif bu nəticəyə gəlir ki, xitablar cümlənin nə baş, nə də ikinci dərəcəli üzvü deyil, lakin formal əlaqə göstəricisi olmayan «xüsusi növüdür».² T. T. Əl-Qədiminin tədqiqatı xitabla bağlı bəzi tədqiqatçıların düzgün mövqə tutmadıqlarını bir daha yada salır.

Belə bir fikrə A. Q. Rudnevin əsərlərində də rast gəlmək olur. Müəllifin fikrincə, xitab, cümlədən kənarda mövcud deyildir; sözlər arasındakı əlaqəni uzlaşma, idarə və yanaşma ilə bağlamaq doğru olmaz. A. Q. Rudnev Əl-Qədimidən bir qədər də irəli gedərək ara söz və xitabları

¹ Аль-Кадими Т.Т. Обращение в современном русском языке. АКД, Баку, 1968, с.8.

² Yəni orada, s.9.

«qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanmayan sözlər» adı altında deyil, «cümlənin mürəkkəbləşməsi» başlığında öyrənmiş, xitablarla ara sözləri həmcins üzvlərlə bir bölgədə təsnif etmişdir.¹

A. R. Sayfullayev «Müasir özbək ədəbi dilində ara üzvlər» adlı məqaləsində qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanmayan ara söz və xitabları türkologiyada ilk dəfə olaraq «cümlənin üçüncü dərəcəli üzvləri» kimi təqdim edir və bunların cümləyə xüsusi intonasiya ilə bağlandığını göstərir. Müəllif yazır: «Ara söz və ümumiyyətlə, qrammatik cəhətdən cümlə ilə əlaqədar olmayan sözlər cümlənin üzvləridir. Əlbəttə, onlar baş və ikinci dərəcəli üzvlərin funksiyalarını yerinə yetirmirlər. Ona görə də bunları cümlənin üçüncü dərəcəli üzvləri adlandırmaq daha məqsədəuyğun olardı».²

Daha sonra A. R. Sayfullayev «Müasir özbək dilində cümlə üzvlərinin semantik-qrammatik xüsusiyyətləri» adlı əsərində xitabı və ara sözləri baş və ikinci dərəcəli cümlə üzvlərinin ekvivalenti hesab edir.³

Aydındır ki, bu zaman o, xitab və ara sözlərin cümlə ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu göstərən A. Q. Rudnevin fikrinə əsaslanır: «...onlar söylənilən fikrə müəyyən məna qalarları verirlər».⁴

Azərbaycan dilçiliyində ara söz və xitablardan

¹ Руднев А.Г. Синтаксис русского языка. М., 1968, с.209-219.

² Сайфуллаев А.Р. Вводные члены в современном узбекском литературном языке. - В кн.: «Вопросы тюркских языков и взаимоотношения их с другими языками». Баку, 1972, с.61-69.

³ Сайфуллаев А.Р. Семантико-грамматические особенности членов предложения в современном узбекском языке. Ташкент, 1984, с.128.

⁴ Руднев А.Г. Синтаксис простого предложения. М., 1960, с.22.

«qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanmayan sözlər» adı altında bəhs olunur. Lakin müəyyən izahlarda xitab və ara sözlərin, qismən də olsa, cümlə üzvləri ilə bağlandığı qeyd olunur. Məsələn, prof. Y. Seyidov müəyyən qrup xitablardan danışarkən nümunələr gətirir (uçan quşlar, durnalar, Təbriz) və yazır ki, «bu cümlələrdə uçan quşlar, durnalar, Təbriz sözləri mənaca II şəxsi bildirdiyi kimi, həmin sözlərin aid olduğu cümlənin xəbəri ilə də həm formaca, həm də ikinci şəxslə uzlaşır».¹ Deməli, burada da uzlaşmanın olduğu dolayısı yolla göstərilir.

Ə. M. Cavadov xitabın cümlə və onun üzvləri ilə həm məntiqi, həm də qrammatik cəhətdən bağlandığını qeyd edir. Əlbəttə, o, burada cümlə üçün əsas olan üç sintaktik əlaqəni (uzlaşma, idarə, yanaşma) deyil, dilçilikdə qeyd olunan nisbi (relyativ) əlaqəni nəzərdə tutur.²

Türkologiyada da xitablar haqqında bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır.³

Bir sıra türk dillərində, eləcə də qazax dilində xitab «cümləni mürəkkəbləşdirən elementlər» kimi (R. S. Əmi-

¹ Seyidov Y. Ə. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər. Əsərləri, Bakı, 2006, s. 417.

² Cavadov Ə. M. Xitab. Müasir Azərbaycan dili. III cild, Sintaksis, Bakı, 1981, s. 311.

³ Aslanov A. Ə. Xitab. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə, Sintaksis, Bakı, 1959; Cavadov Ə. M. Xitab. Müasir Azərbaycan dili. III cild, Sintaksis, Bakı, 1981; Həsənov M. R. Müasir Azərbaycan dilində xitab. NDA. Bakı, 1969; Seyidov Y. Ə. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər. Əsərləri, Bakı, 2006; Zakiyev Z. M. Обращение. - В кн.: «Современный татарский литературный язык». М., 1971; Сайфуллаев Р. Р. Обращение в современном узбекском литературном языке. Самарканд, 1960; Чарыев М. Слова грамматически не связанные с членами предложения в современном туркменском языке. АКД, Ашхабад, 1965; Сайфуллаев А. Р. Ҳозирги Ўзбек адабий тилида ундалма. Тошкент, 1968.

rov) tədqiq edilmişdir: «Dinləyicilərlə məqsədli əlaqənin qurulması zamanı bir sıra ara elementlərinin daxil edilməsi cümlənin quruluşu və tərkibinə müəyyən dərəcədə təsir göstərərək onu mürəkkəbləşdirir. Bu cür təyinətli aralıq elementləri qazax dilçiliyində adətən, xitablar sayılır».¹ A. K. Kaydarov xitabları «ekspressivlik bildirən sözlər» kimi leksika bəhsində tədqiq etməyi məqsəduyğun saymışdır.² Digər qazax dilçisi B. Xasanov isə xitabı «sosiolingvistikanın tədqiqat obyektii» hesab etmişdir.³ Özbək dilində xitablardan daha çox danışdığı dili bəhsində danışılmışdır.⁴

Qırğız dilində İbray Jakıyov xitabı uzun müddət sintaksis bəhsində öyrənmişdir.⁵ Qaraqalpaq dilində xitablar sintaksisin tədqiqat obyektii olmuş və başlıca olaraq, rüxtəlif intonasiya xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə üstünlük verilmişdir.⁶ Müasir tatar ədəbi dilində isə xitablar öncə cümlənin müstəqil üzvü kimi öyrənilmiş,⁷

¹ Аль-Кадими Т. Ф. Обращение в современном русском языке. АКД, Баку, 1968, с. 103.

² Кайдаров А. К., Сэдвакасов Ф., Талипов Т. Назирки заман уйғур тили. Алмута, 1963, с. 106.

³ Хасанов Б. Обращение как объект изучения социолингвистики. - В кн.: «Тюркское языкознание». Ташкент, 1985, с. 211-214.

⁴ Уриноев Б. Ўзбек тили сўзлāшув нутқи синтаксиси масалалары. Тошкент, 1974, с. 148.

⁵ Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйломүнүн синтаксиси. «Кыркызокуупелмамбас», 1958, с. 54.

⁶ Хәзирки каракалпак тили. Синтаксис, Nökös, 1986.

⁷ Закеев З. М. Обращение. - В кн.: «Современный татарский литературный язык». М., 1971.

daha sonra isə mətn sintaksisində tədqiq edilmişdir.¹

Beləliklə, bir qayda olaraq, bütün tədqiqatçılar rus dilçiliyindən gələn bu fikrə istinad ediblər ki, xitab qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı deyil. Yalnız Ə.Cavadovun qeyd etdiyi kimi, xitab cümlə ilə həm *məntiqi*, həm də *qrammatik* (kursiv bizimdir – Ş.O.) cəhətdən bağlıdır.²

Buradan belə bir sual meydana çıxır: bir halda ki, xitab qrammatik cəhətdən cümlə ilə bağlıdır, nəyə əsasən demək olar ki, bütün tədqiqatçılar qeydsiz-şərtsiz olaraq xitabı «qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər və söz birləşmələri» bölməsində tədqiq edirlər? Dilçilikdə mövcud olan bu fikirlə əlaqədar olaraq, öz münasibətimizi bir az irəlidə bildirəcəyik. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, sintaksisi öyrənilən arasında baş və ikinci dərəcəli üzvlərə müxtəlif münasibətlər həmişə mövcud olmuş və mövcud olaraq da qalmaqdadır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xitab istər rus dilçiliyində, istərsə də türkologiyada sintaksisin tam öyrənilməmiş əsas kateqoriyalarından biridir. Sintaksisə dair yazılmış əsərlərdə xitab tədqiq olunsa da, xitabla bağlı dissertasiyalar yazılsa da, bu əsərlərdə xitabın sintaktik vəzifəsi, ifadə vasitələri, üslubi keyfiyyətlərindən bəhs olunsa da, bu sintaktik kateqoriya ilə əlaqədar mübahisəli məsələlər yenə də qalmaqdadır. Bu da xitabın cümlədəki rolu, onun cümlədəki fikrə münasibəti ilə izah oluna bilər. İlk baxışdan «cümlə üzvləri ilə qrammatik cəhətdən bağlanmayan xitabın cümlə ilə bağlılığı necədir?» - sualı açıq qalır. Xitabın

¹ Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәбе теле (синтаксис). Казань, 1966.

² Cavadov Ə.M. Xitab. Müasir Azərbaycan dili. III cild, Sintaksis, Bakı, 1981, s.311.

cümlə ilə qrammatik cəhətdən bağlanmayan digər sintaktik vahidi – ara sözlərdən fərqi tam açılmamışdır.

Xitab da, ara sözlər də nitq prosesinin təzahürüdür. Ünsiyyət zamanı bu konstruksiyalardan istifadəyə istər-istəməz ehtiyac duyulur. Bunu özbək dilinin materiallarından gətirdiyimiz nümunə ilə aydınlaşdırmağa çalışaq: –«Xoy, **Axmad**, buqun bizqa borasanmı?» cümləsini - «Buqun bizqa borasanmı?» şəklində işlədək. Göründüyü kimi, xitabın atılaraq cümlədə işlənməməsi məzmununa bir o qədər də xələl gətirmir; deməli, xitab, situasiyadan asılı olaraq cümlədə həm işlənə, həm də işlənməyə bilər. Ara sözlər isə cümlədən kənarında işlənə bilmir. Çünki ara sözlərin mahiyyəti məhz baş və ikinci dərəcəli üzvlərin də iştirak etdiyi cümlədə açıqlana bilər. Xitabla ara sözləri bir-birindən fərqləndirən ən əsas fərq budur.

Dialog nitqində baş və ikinci dərəcəli üzvlər yarımqıç cümlə yarada bilirlər. Xitab və ara sözlər isə cümlə üzvlərinin bu funksiyasından da məhrumdurlar. Buna görə də xitab və ara sözlərin cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvləri ilə ekvivalent olması məsələsi elmi zəmin qazınmır, sanki havada qalır. Əlbəttə, tərkibində xitab və ara söz olan cümləni də semantik cəhətdən bir bütöv saymaq mümkündür. Bu isə, cümləyə hansı semantik baxımdan yanaşılmasından çox asılıdır. Deməli, xitabla ara sözlərin cümlə ilə semantik əlaqəsi var, qrammatik əlaqə isə (predikativ, atributiv, relyativ(nisbi) yoxdur.

İstər ara sözlərin, istərsə də xitabın «qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanmayan sözlər» adlandırılmasında, bizcə, şərtlilik vardır. Çünki ara sözlər qrammatik cəhətdən təklük təşkil edir, onların cümlə daxilində ekvivalenti olmur.

Xitablarda isə vəziyyət başqa cürdür. Xitablar cüm-

lə üzvləri ilə bağlı olmasa da, onların cümlə daxilində ekvivalenti olur, bu da cümlənin xəbəri ilə uzlaşır. Deməli, xitabın cümlə daxilindəki ekvivalenti ikinci şəxsdir. Bu baxımdan aşağıdakı üç cəhəti qeyd etmək yerinə düşərdi:

1. Xitab olunan şəxs işin icraçısıdır. Belə bir xüsusiyyət türk dillərinin demək olar ki, hamısında özünü ən çox əmr cümlələrində göstərir. Məsələn: **Azərbaycanca:** – **Qoçaq**, maşını çək, şeyləri qoyum (V. Babanlı); **türk:** – **Kenan**, oyle bakma, çıldırırım (R. N. Güntekin); **türkmən:** – **Qoşu**, iç (B. Övezov); **qazaxca:** – **Şen olan**, ne aldın çirtmanı, ne açtın xovanı (D. Tanasoqlu); **qaraqalpaqca:** – **Omar ağa**, sağan iseniyin kerek (X. Seytov); **qırğızca:** – **Qanday balup kirib kal**, **direktor apa** (T. Sıdıkbekov); **tatarca:** – **Küçərbay**, kil bire (M. Amir); **başqırdca:** – **İx**, ısın şığır bit bil, **iney**! (H. Dəülətsina) və s.

Bu cümlələrdəki xitab olunan şəxslər (**qoçaq**, **Kenan**, **şen olan**, **qoşu**, **Omar ağa**, **direktor apa**, **Küçərbay**, **iney**) işin icraçılarıdır. Belə hallarda mütləq sən və siz əvəzliləri buraxılır. Yəni «**Qoçaq**, sən maşını çək», «**Kenan**, sen bakma», «**Qoşu**, sen iç», «**Şen olan**, sen ne aldın - çirtmanı», «**Omar ağa**, sen iseniyin», «**Sen** balup kirib kal, **direktor apa**», «**Küçərbay**, sin kıl», «**İney**, sen bit bil» əvəzinə: «**Qoçaq**, maşını çək», «**Kenan**, bakma», «**Qoşu**, iç», «**şen olan**, sen ne aldın», «**Omar ağa**, iseniyin qerek», «**kirib kal**, **direktor apa**», «**Küçərbay**, kıl», «**iney**, bit bil» şəklində işlənir.

Müraciət olunan ikinci şəxs cümlənin xəbəri ilə uzlaşır. Belə bir cəhət sintaksisə dair yazılan kitablarda da qeyd olunmuşdur.¹

¹ Seyidov Y. Ə. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər. Əsərləri, Bakı, 2006, s. 417.

2. Xitab olunan şəxs işin icraçısı deyildir. Məsələn: **Azərbaycanca:** – **Baba**, bunlar çox kasıbdırlar, heç bişmiş-zad bilmirlər (İ. Əfəndiyev); **türk:** – **Evladım**, burası neden kalabalık? (S. Ali); **türkmən:** – **Xə-ə-əy**, **oqul**, mənəij sağa rexmim gelyər (Qeliñ qülşelin); **qazaxca:** – **Kolhoz** da olsa, **paalı dostum**, o hep çiftçilik, hep kır işləmək, xayvan bütümək (N. Baboqlu); **özbək:** – **Məxnatdan** dust ortar, **Doqri**, gıybatdan düşman (Oybek); **uyğurca:** – **Əgər** ölsəm, **Aysə Patəm**, çeliştıla ölərmən (Muhəmməduy); **qazaxca:** – **Apa**, sudır Axmet (Ə. Nırpeyisov); **qırğızca:** – **Balkim**, karag-özdü ukkan çiqarsınap? (K. Jantösöv); **qaraqalpaqca:** – **Sizlerdir**, bir nərsə aytkıların kelip türğoy, **şaması**? (Ö. Ayjanov); **uyğurca:** – **Zina**, keni, **Zina kızım**? – dəp sorıqanda Bəxtiyar altıplap kaldı (İ. Musayev) və s.

Bu cümlələrdə xitab olunan şəxslər işin icraçısı deyildir; burada danışan öz fikrini xitab olunan müəyyən şəxsə bildirir. Bu halda xitab müraciət obyektini olmaqla, cümlənin subyektini ilə üst-üstə düşə də bilər, düşməyə də. Xitabların həm formaca, həm də bəzən işin icraçısı ilə ekvivalent olması onları mübtədə ilə eyniləşdirməyə gətirib çıxarır. Halbuki, xitabla mübtədə bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir və bu iki sintaktik kateqoriyanın oxşar və fərqli cəhətlərindən irəlidə daha geniş bəhs olunacaqdır.

3. Cümlələr təkcə monoloq dilində işlənir. Danışqı aktı zamanı danışan öz fikrini heç bir yardımçı vasitə olmadan da ifadə edir. Təhkiyə yolu ilə düzələn belə cümlələr həm müəllifə, həm də bədii əsərlərdəki obrazlara aid olur. Fikrimizi Azərbaycan dilindən gətirdiyimiz iki nümunə ilə aydınlaşdırıq: **I** – Xanım arvad Alyanlıya qayıdıb yenə də gözlədi və günlərin birində cavab gəldi ki, Xanım arvadın tutarlı bir dəlili olmadığı üçün ərizəsi rədd olunur; **II** – Ağaya de ki, bu dəfə də

mənim ərizəmi rədd eləsə, gedəcəyəm lap padşahın yanına((İ.Əfəndiyev, «Geriyyə baxma, qoca!», s.11)).

Göründüyü kimi, birinci cümlə müəllifin öz nitqidir. İkinci cümlə isə obrazın dilindəndir. Burada söhbət edən şəxsin biri digərinə müraciət edir. Lakin müraciət olunan şəxs konkret olaraq cümlədə əks olunmamışdır. Müraciətin bu forması digər türk dillərində də geniş yayılmışdır: qazax: – Aq patşahın qazaqdan jiqit alatını ras pa, sol sözdin, tübi şiki emes ne? (Ə.Nırpəyisov); qırğız: – Daqı çıqımdı biz berebizbi (T.Sıdıkbekov); özbək: – Bitta sıqır üqur şunça adamni boqa aladimi? (Mirmüxsin) və s.

Hər bir sadə cümlənin tərkibində baş və ikinci dərəcəli üzvlər iştirak edir və bunun üçün də cümlə üzvlərinin qrammatik vasitələrlə bir-biri ilə üzvi surətdə bağlanması zəruridir. Məlumdur ki, uzlaşma əlaqəsi mübtədə ilə xəbər arasında olur və mübtədə xəbərlə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır. İdarə əlaqəsi, əsasən, obyekt və relyativ(nisbi) əlaqəli birləşmələrin tərəflərində olur. İdarə əlaqəsinin əsas xüsusiyyəti budur ki, burada tabe olan söz tabe edici sözün tələbi ilə ismin bu və ya digər halında durmalı olur.¹ Yanaşma əlaqəsi iki söz arasında olur. Uzlaşma və idarə əlaqələrindən fərqli olaraq yanaşma əlaqəsində müəyyən qrammatik əlamətlər yoxdur. Lakin formal əlamətlər olmadan da məhz «...sözlərin bir-birinə yanaşması vasitəsilə insanlar öz fikirlərini ifadə edə bilmişlər».²

Əlbəttə, dildə işlənən cümlələrin müəyyən qrupu təkcə baş və ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət olmaya da bilər. Cümlədə işlənən sözlərin hamısı eynihüquqlu olmadığından onların vəzifələri cümlə tərkibindəki sözlərlə qram-

¹Mirzəliyeva M.M.Sintaktik əlaqələr Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Sintaksis, III hissə, Bakı, 2002, s.8.

²Yenə orada, s.11.

matik cəhətdən bağlı olmur.

Məlum olduğu kimi, cümlə üzvləri ilə qrammatik cəhətdən əlaqəsi olmayan, müəyyən məqsədlər üçün işlənən sözlər sırasına xitablar da daxildir.

Xitab cümlə üzvləri ilə əlaqədə olmadığı üçün heç bir qrammatik dəyişikliyə də məruz qalmır, ismin adlıq halında işlənir və heç bir suala cavab vermir. Məsələn: Azərb.: – **İlyas müəllim**, tanış olun(İ.Fərzəliyev); türk.: – Bu ne tevir cuvap, **kızlar**(O.Kemal); türkmən.: – **Oğlum**, ağağa qulak as(A.Durdiyev); qaqauz.: – Saa ol, **Kosti**, - şükür etti, genə də girdi trolleybusa(D.Kara Çoban); özbək.: – **Kızlar**, Kator üynab kelinq, bir-iki bor üynab kelinq(S.Abdulla); qazax.: – Beri kel, **kara töbet!** – den akırıp jiberdi(F.Mırsirepov); qırğız.: – **Beqim!** Totiqinde ördök jüröt (K.Jantösöv); uyğur.: – İşlirij kandaq, **Bəxtiyar** – dəp soridi (J.Musayev) və s.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, bu cümlələrdəki müəyyən məqsədlərlə işlənmiş **İlyas müəllim, kızlar, oğlum, Kosti, kara töbet, beqim, Bəxtiyar** sözləri xitab olmaqla, əsasən, ikinci şəxsə müraciətlə işlənmişdir. Bu cümlələrin xəbərləri də xitablarla deyil, məzmunca ikinci şəxsin təki və ya cəmi ilə uzlaşmışdır. Bəzən isə xitablı cümlələrdə mübtədə işlənən zaman xəbər mübtədə ilə uzlaşır. Fikrimizi nümunələrlə izah edək: Azərb.: – **Yoldaş komandir!** Biz cəbhəyə gedirik (M.Hüseyn); türk.: – Onun aklı ermez, **efendi**, bizler cailiz (O.Kemal); türkmən.: – **Ey kerimli kadir Xuday**, qarırım sana tabırdım (Şasem Qarıp); qaqauz.: – Biz de olsak, **mari Kalina**, - yapardık (N.Baboqlu) və s.

Bu cümlələrdəki **yoldaş komandir, efendi, ey kerimli kadir Xuday, mari Kalina** xitabları ikinci şəxsə aid olsalar da, cümlələrdəki **gedirik, cahiliz, yapardık** xəbərləri(bəzi

mübtədalar buraxılsa da) birinci şəxsin cəmini bildirən **biz** mübtədası ilə uzlaşmışdır. Fərq özünü yalnız türkmən dilindəki nümunədə göstərmişdir.

Ümumiyyətlə, xitablı cümlələrdə ikinci şəxs əvəzliyinin işlənməməsi çox zaman tədqiq olunan dillər üçün xarakterik haldır və əldə edilən materiallar bize onu deməyə əsas verir ki, bu hal türk dillərində çox geniş yayılmışdır. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, qohum dillərin müqayisəsi zamanı iki xüsusiyyət özünü göstərir: a) qohum dillərdə müqayisə olunan kateqoriyalar bir-birindən müəyyən cəhətlərinə görə kəskin şəkildə fərqlənir. Belə xüsusiyyətlər az da olsa, hər halda mövcuddur. Faktlar göstərir ki, belə xüsusiyyətlər daha çox morfoloji kateqoriyalara aiddir; b) müqayisə olunan kateqoriyalarda kəskin fərqli xüsusiyyətlər nəzərə çarpmır. Bu, ən çox sintaksisə aiddir. Lakin məsələnin bu cür qoyuluşu heç də o demək deyil ki, qohum dillərdə eyni xüsusiyyətə malik olan kateqoriyaları öyrənmək zəruri deyildir. Bu kateqoriyaların araşdırılması zamanı fərqli xüsusiyyətlərin meydana çıxarılması onu göstərir ki, bu dillərin qohumluq əlaqələri möhkəmdir.

Əvvəlki fikrimizə qayıdaraq deyə bilərik ki, xitablı cümlələri bu dillərdə mübtədanın cümlədə iştirakına görə aşağıdakı qruplara bölmək olar: a) mübtədası birinci şəxsin təki və ya cəmi ilə ifadə olunan xitablı cümlələr (buradakı cümlələrdə işlənən xəbərlər də, sözsüz ki, birinci şəxsin təki və ya cəmi ilə uzlaşır); b) mübtədası ikinci şəxsin təki və ya cəmi ilə ifadə olunan xitablı cümlələr (cümlələrdəki xəbərlər də ikinci şəxslə uzlaşır); c) bəzən xitabdan sonra sən və siz əvəzliləri gəlir. Elə buradaca qeyd edək ki, bu əvəzlilərlə bağlı türkolq Ə.M.Cavadovun maraqlı mülahizələri mövcuddur. O, xitabdan sonra *sən* və *siz* əvəz-

liklərinin mübtədə funksiyasında işlənmədiyini qeyd etməklə yanaşı, bunların özündə də müəyyən dolaşılığın olduğunu göstərir və belə cümlələrin yarımçıq, yoxsa tərkibli cümlə olmasını sual altında qoyur. Halbuki, «**Ümüd**, sən yoxsul bir kişinin oğlusan» (S.Rəhimov) tipli cümlələrdə sən əvəzliyinin mübtədə hesab olunmamasına əsas yoxdur.

Xitablı cümlələrdə *sən* və ya *siz* əvəzlilərinin iştirak edib-etməməsindən asılı olmayaraq, işi icra edən, həyata keçirən məhz müraciət olunan şəxsdir. Bu zaman xəbər təkdə olur. Məsələn: **Azərb.**: – Elə həmişə bu gündə sən, **ay zalım**, (sən) bu zəhrimarı az içə bilmirsən? (İ.Fərzəliyev); **türk.**: – **Bulut**, Allahı seversen, (sen) konma bir tanem üstüne (Halk türkülerinden); **türkmən.**: – **Ey azabı reyqan qardaşım**, (sen) bu işi yok xasap kıl (Qeliş qülşeliş); **qaqauz.**: – Xey, (sen) **daanık kafalı** – baardı daulcu (D.Kara Çoban); **özbək.**: – Voy ülmasam, (sen) **şarmanda!** (X.Ğulom); **tatar.**: – Əx, (siz) **eqetler!** Uske xyjalarnı belmisez əle (Ş.Usmanov) və s.

Bəzən həm müraciət edən, həm də müraciət olunan şəxs işin icraçısı olur. Bu zaman xəbər də cəmdə işlənir. Məsələn: **Azərb.**: – **Ay dəli**, göbələk nədir ki, ondan ötrü məndən inciyirsən, birlikdə yığaq (Anar); **türk.**: – El öpməklə ağız kirlenmez, öyle degilmi, **delikanlılar**, gidelim, öpelim elini ağamızın (O.Kemal); **türkmən.**: – **Qadırlı qoşu**, qidelim (Qeliş qülşeliş); **qaqauz.**: – **Xalkım, xalkım**, uzun geldik, hem zor ömür qüneşinə (D.Tanasoqlu) və s.

Ümumiyyətlə, xitablar haqqında fikir müxtəlifliyi, mülahizələrin yekdil olmaması, haçalanması onu göstərir ki, türk dillərində xitablar tədqiqat obyektini kimi çox maraqlı dil kateqoriyasıdır və özünün tam həllini gözləyən dilçilik məsələlərindəndir.

§2. Xitab və vokativlər

Danışq aktı zamanı müsahiblər arasında kommunikativ əlaqənin yaranması üçün üç əsas funksiyanın olması vacibdir: 1) məlumatın; 2) xitabın (müraciətin); 3) emosiyaların ifadəsi. Yəni danışan nəzərdə tutduğu hər hansı bir informasiyanı müraciət etdiyi şəxsə müxtəlif emosiyalarla çatdırma bilər və qeyd etmək lazımdır ki, bütün bunlar kontekstdən, orada təsvir edilən situativ hadisələrdən asılı olur.

Xitab, hər şeydən əvvəl, danışq aktı zamanı müəyyən şəxsə müraciət, çağırışdır. Bu, tədqiqata cəlb edilən bütün türk dillərində aydın görünür: Azərb.: - **Qardaşoğlu**, sənə əvvəl də dedim, indi də deyirəm, bura öz evinizdir (İ. Əfəndiyev); türk.: - Huyulanma, **efendi**, bilmedim (O. Kemal); türkmən.: - **Sapar aqa**, atı münüp qiden Dırdıdımı? – diyi soradı (X. Çarıyev); qazax.: - **Filço**, küsmə, **kardaşım** (N. Baboqlu); qazax.: - **Bayjeke-ay**, özindəy öjet kökemisiñ meni? (Oyan ölke); qırğız.: - **Jaşa, balam**, jaşa - deqen karyalardin ündörü çıktı (K. Bayalınov); uyğur.: - **Amanqül**, İskəndərinñ ilqərki iş ornidin yökilip kətkənligi həmmizni həyran kaldurdi – «**Amangül**, İskəndərin iş yerini dəyişdirməsi bizim hamımızı çox təəccübləndirdi»; salar.: - **Ey Masembu**, men sini etis na köki ta çuxarpagē, maña jikusysäjä pir yüz kelär – “**Ey Masembu**, mən səni buradan çıxararam, mənim yeməyim yüz sərçədir; tatar.: - **Tukta, ey atuvçi!** Sin mina kagılma, minem yözge çikkan behetsezlekte eşen bulmasın! – “**Toxta, ey köpək**, sən mənə bulaşma, mənim başıma gələn bədbəxtliklərdə sənənin payın olmasın” (R. Möhemmediyev) və s.

Müxtəlif türk dillərindən gətirilən nümunələrdən də görüldüyü kimi, dilin əlvanlıq və rəngarəngliyini, ekspres-

siv çalarlığını, intonasiya və melodikliyi təmin edən xitablar türk dillərində böyük əhəmiyyət kəsb edən zəngin **qrammatik-leksik və semantik-üslubi kateqoriya**dır. Lakin bu kateqoriyanı əhatə edən və bir növ onun cazibə qüvvəsinin təsirində olan həmhüdüdü kateqoriyaları araşdırmadan, onların ümumi və fərqli xüsusiyyətlərini aşkarlamadan xitabların obyektiv mahiyyətini açmaq, onların qrammatik mövqeyini dəqiqləşdirmək qeyri-mümkündür.

İstər canlı danışqda, istərsə də bədii ədəbiyyatın dilində ilk baxışdan eyni görünən, əslində isə mahiyyətcə bir-birindən fərqlənən dil faktları olduqca çoxdur. Bu cür dil faktlarına xitab və vokativlər, xitab və mübtədalar, xitab və həmcins cümlə üzvləri, xitab və ara sözlər, xitab və xüsusiləşən üzvlər, xitab və əlavələr, xitab və adlıq (nominativ) cümlələr, xitab və seqmentli konstruksiyalar, xitab və elliptik cümlələr, eləcə də xitab və nidalar daxildir.

Xitabların sintaktik funksiyası və qrammatik təbiəti haqqında fikir müxtəlifliyi həmişə mövcud olmuşdur. Buna görə də bir sıra tədqiqat əsərlərində xitablar çox zaman yuxarıda adları sadalanan dil təzahürləri ilə qarışdırılmışdır.

Tədqiqatımızın nəticələri belə bir qənaət əldə etməyə əsas verir ki, bunlar, əslində, başqa-başqa sintaktik kateqoriyalardır.

Vokativlər haqqında rus dilçiliyində xeyli zaman ikifikirlilik mövcud olmuşdur. Məhz bu, uzun müddət vokativlərin dilçilikdə müəyyən status almalarına əngəl törətmişdir. Əlbəttə ki, buna da müxtəlif dilçilərin subyektiv fikir və baxışları səbəb olmuşdur.

A.K. Kulagin «Müasir rus dilində vokativ cümlələr» adlı məqaləsində yazır: «...A.M. Peşkovski rus dilində vokativ cümlələrin varlığını, ümumiyyətlə, inkar edərək

onları olsa-olsa, xitablar adı altında tədqiq etmiş, yaxud da əksinə olaraq, xitabları vokativlərlə qarışdırmışdır. Bu münasibətlə o yazırdı ki: «...xitablar müstəqil cümlə rolunu yerinə yetirə bilməzlər. Bunun üçün onlar (xitablar – A.K.) kifayət qədər müstəqil deyillər». Daha sonra A.K.Kulagin A.M.Peşkovskinin ismin adlıq halında olan şəxs və əşya adı ifadə edən bütün konstruksiyaları, o cümlədən xitabları da vokativlərlə qarışdırdığından bu qənaətə gəldiyini göstərir.¹

«Rus dilinin qrammatikası» kitabında da vokativlər heç yada düşməmiş, daha dəqiq desək, xitablarla eyniləşdirilmişdir.²

Digər alimlər isə (A.A.Şaxmatov, V.V.Vinoqradov, A.B.Şapiro, A.M.Finkel, A.N.Qvozdev, N.M.Bajenov, E.M.Qalkina-Fedoruk və A.F.Kulaqin) bir qədər irəli getmişlər. Bu dilçilər vokativ cümlələrin varlığını qəbul edərək onları xüsusi cümlə tipi adı ilə öyrənmiş, vokativləri formaca oxşar olan xitablardan sadəcə olaraq ayırmışlar. Belə ki, A.A.Şaxmatov özünün «Rus dilinin sintaksisi» kitabının «Təktərkibli vokativ cümlələr» bəhsində vokativlərin mövcudluğunu bir neçə misal göstərməklə kifayətlənmişdir.³

A.N.Qvozdev də A.A.Şaxmatovun fikirlərinə tərəfdar çıxaraq vokativlərin təkə intonasiya müxtəlifliyindən bəhs etmişdir: «...onlardakı intonasiya gərginlik, yüksək

¹ Кулагин А.Ф. «Вокативные предложения в современном русском языке» - В сб.: «Вопросы синтаксиса и стилистики русского литературного языка». Куйбышев, 1963, с. 133.

² Грамматика русского языка. Том 2, Синтаксис, Ч. 2, М., 1954, с.135.

³ Шахматов А.А. Учение о предложении и о словосочетаниях. - В кн.: «Синтаксис русского языка», I вып. Л., 1925, с.71-72.

temp və sonda kəskin ayrılma ilə xarakterizə olunur».¹

A.M.Finkel və N.M.Bajenov isə vokativləri xitablardan qismən ayırmağa müvəffəq olmuşlar: «...vokativ cümlələrdə xitabın elementar funksiyası sıxışdırılaraq fəvqəladə dərəcədə mürəkkəbləşir, deyilən fikir sevinc, şadlıq, yalvarış, xəbərdarlıq və təkidlə bildirilir...».²

A.F.Kulaqin də vokativ cümlələrdəki fikirlərin hansı vasitələrlə bildirildiyini tam açıqlaya bilməmişdir.³

Vokativlərlə xitabların fərqi A.N.Peçnikov nisbətən ayırmağa müvəffəq ola bilmişdir. O, xitablarla vokativlərin fərqi belə izah edir: «...müəyyən intonasiya, hiss və həyəcanla deyilən kommunikativ funksiyalı cümlə-xitablar xüsusi xitablardan ayrılaraq «vokativ cümlə» adını qazanmışlar.⁴

Dilçilərin bir qismi isə (V.V.Babaytseva) vokativləri şərti olaraq təktərkibli cümləyə daxil etsələr də, yazırlar ki, «bunlar heç də tipik təktərkibli cümlə deyillər».⁵ Bəzi dilçilər (M.R.Cahangirov, Q.Kazımov) vokativ cüm-

¹ Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. Ч. II, М., 1958, с.161

² Финкель А.М., Баженов Н.М. Современный русский литературный язык. - В журнале: «Радьянска школа», Киев, 1961, с.389.

³ Кулагин А.Ф. «Вокативные предложения в современном русском языке» - В сб.: «Вопросы синтаксиса и стилистики русского литературного языка». Куйбышев, 1963, с.133.

⁴ Печников А.Н. К вопросу о смысловых и грамматических связях обращения в предложении «Вопросы теории и методики русского языка» // Уч. записки Куйбышевского Гос. Пед. Инс-та, вып. 40, Куйбышев, 1963, с.85.

⁵ В.В.Бабайцева. Односоставные предложения в современном русском языке. М., 1961, с.200.

lələri «üzvlənməyən cümlələr» kimi qəbul edirlər.¹

Hazırda dilçilikdə belə fikir də mövcuddur ki, xüsusi intonasiya ilə deyilən xitablar asanlıqla vokativ cümlələrə çevrilərək cümləyə subyektiv modallıq çaları verir: «Xitab xüsusi çağırış intonasiyası ilə müşayiət olunur. Bunun üçün o (intonasiya – Ş.O) cümlədən kənarında olan xitabları seçir: Ata! Ata! Hədə-qorxunu burax, öz Tamaranı danlama! Belə xitablar çox asanlıqla xüsusi müstəqil cümlələrə - vokativ cümlələrə çevrilə bilirlər. Məsələn, - Nənə!- deyə Olesya qısa fasilədən sonra təkidlə söylədi (Kupr.)».²

Vokativlər barədə türkologiyada da bir sıra araşdırmalar aparılmışdır.³

Lakin bu araşdırmalarda da vokativlər və xitablar arasındakı sərhəd tam müəyyənləşdirilməmişdir. Buna görə ki, bir çox alimlər tərəfindən sadə cümlənin xüsusi növü kimi qəbul edilən vokativ cümlələr türkologiyada kifayət qədər öyrənilməmiş və nəticədə xitablarla qarışdırılmışdır.

Xitab və vokativlərin müəyyən dilçilər tərəfindən qarışdırılması indiyə qədər də davam etməkdədir. Məsələn: A.Abbasova «Müxtəlif sistemli dillərdə antroponim-

¹ Cahangirov M.P. Müasir Azərbaycan dilində üzvlənməyən cümlələr // Dilçilik məcmuəsi, XIV cild, Bakı, 1960, s.45; Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, s.210.

² Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. М., 1978, с.273.

³ M.Adilov. Azərbaycan dilində vokativ sözlər // M.F.Axundov adına ADP-nin Elmi əsərləri, Bakı, 1986; Cahangirov M.P. Müasir Azərbaycan dilində üzvlənməyən cümlələr // Dilçilik məcmuəsi, XIV cild, Bakı, 1960; Мирзоев Э. Просодический анализ вокативных единиц английского и азербайджанского языков (экспериментально-фонетическое исследование), АҚД, Баку, 1988; Сулайманов А.Х. Узбек тилида атов гап, ундалма вя вокатив гаплар // «А.Навоий номидаги Ўзбек Давлат Университетининг асарлари». Ўнги серия, № 66, Самарканд, 1966.

lərin struktur-semantik xüsusiyyətləri» adlı doktorluq dissertasiyasının avtoreferatında tarixən şəxs adları ilə birlikdə işlənən titullardan bəhs edərəkən ağa, bəy, əfəndi, axund, molla, mirzə və s. bu kimi sözləri vokativ hesab edir.¹

Bizcə, burada bir az yanlışlıq var. Əvvəla, vokativlər yalnız və yalnız xüsusi məna çalarları ilə deyilən sözlər və ya cümlələrdir; **ikincisi**, intonasiya baxımından da bu sözlərdə (və ya cümlələrdə) hiss-həyəcan nəzərə cərpacaq dərəcədə (bəzən də çox) qüvvətli olur; **üçüncüsü**, vokativlər insanlarla yanaşı, müxtəlif heyvan və quşlara da şamil olunur və əgər belədirsə, müəllifin sadaladığı sözlər (ağa, bəy, əfəndi, axund, molla, mirzə) heyvan və quşlara necə aid edilə bilər? **Dördüncüsü**, xitablarla vokativlərin arasında «qızıl sərhəd» in olduğu da danılmazdır; belə ki, bütün vokativlər xitab kimi işləyə bilər; amma xitabların heç də hamısı hər zaman vokativ səciyyəsi daşımır.

Biz də türk dillərinin zəngin materialları əsasında xitablarla vokativ cümlələr arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri göstərməyə, müqayisəyə cəlb olunan dillərdə hər iki sintaktik kateqoriyanı bütövlükdə xarakterizə etməyə, eləcə də xitablarla vokativlərin intonasiya müxtəlifliyi ilə sintaktik funksiyalarını ayırd etməyə səy göstərmişik.

Diqqətimizi aşağıdakı iki qrupda verilən nümunələrə yönəltək, mülahizələrimizin doğruluğuna şübhə qalmaq.

I qrup. Azərb.: - **Təhminə!** Mən bu məktubu indi yazıram (Anar): **türk:** - **Kardeşler!** Onlara sokakda rastlaşsanız eyer ölümü görmüş gibi çevirin başınızı (N.Hikmet); **türkmən:** - **Viy, şumı kız, çay içib naax iyisin!**

¹ Abbasova A. Müxtəlif sistemli dillərdə antroponimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. ADD, Bakı, 2005, s.24.

(A. Durdıyev); qaqauz: - Ben seninnän ne çektim, **inat kafadar**, senin yok hiç kafanda saç ta okadar (D. Kara Çoban); qazax: - **Dәмeli!** Baksğa barayık – dedi, Amantay – «**Dәмeli**, bağçaya gedäk – Amantay dedi» (F. Mırsirepov, Karağan); noğay: - **Servet!** bu yerde Koban bocten de bek şorşib aqadı, neqe dese bulayda onınъ ortasında uьyken taşlar bar – «**Sәrvәt!** Bu yerde Kuban çayı daha sürәtlә axır, çünki burada haradasa sualtı daşlar var»; qırğız: - **İniççek**, senin yanakı aytkan cözün, tuura çıkpadıbı (K. Bayalınov); qaraqalpaq: - **Kız**, öli bolsaq, bir şükir, tiri bolsaq, bir töbe – dedi (A. Beqimov, Balıkının kızı) – «**Qız**, ölsәk, heç, yox, әgәр diri qalsaq, bir tövbә» - dedi.

II grup. Azərbaycanca: - Anası özünü saxlaya bilmәdi, onu bu işdән çәkindirmәk üçün: **Asiyәt!** – deyә tәkidlә sәslәndi (Ә. Mәmmәdov); **türk:** **Cemile!** – diye yavuk geldi (O. Kemal); **türkmән:** Qaxarlı ses çıkdı bir yaş qelinden, **zalıм vaqşılar!** – diydi olara (A. Durdıyev); qaqauz: **Zavallı!** – dedi (D. Tanasoqlu); qazax: **Bala!** koy deymın (M. Әuezov) **tatar:** - **Janaşım!** Ah, ilәk auzıñni üpsәм! (Fәxrısörür); **özbәk:** - **Akromjon!** kursi küyib berinq (A. Kaxxor); **başqırd:** - Kimder kapıl qına kaktı Buran, iñenә şinel halıp, solanğa sıktı hәм, karanğı bulha la, içek töböndә torğan keşene şunda uk tanını: - **Xәyzәr?!** – «Qapını kimsә qәfildән döydü. Buran çiyinә şinelini ataraq samanlığa tәrәf getdi, qaranlıq olmasına baxma- yaraq qapının arxasındakı adamı tanıdı: - **Xәyzәr?!**» (A. Bikrentayev); **uyğur:** - **Anam! Çanım anam!** Seni körәi – den, - keldi mo? – **Anam! Canım anam!** O sәni görmәyә gәldimi? (Малов, с.45) və s.

Müxtәlif türk dillәrindән gәtirdiyimiz birinci grup nümunәlәrdә qara şriftlәrlә verilmiş sözlәр – xitablar adlıq halda olan isimlәrlә ifadә olunmuşdur və danışanın diq-

qәtini müraciәt olunan şəxsә – adresata yönәldir.

Bu cәhәtdән ikinci grupdakı sözlәр – vokativlәр dә müraciәt çalarını özündә saxlayaraq adlıq halda olan isimlәrlә ifadә olunmuşdur. Belә ki, zahiri oxşarlıq elә bununla da tamamlanır; kәskin fәrq özünü daha sonra göstәrir

Birinci grup nümunәlәrdәki xitablar dildә nominativ funksiya daşıyan, cümlә üzvü olmayan, elәcә dә cümlә üzvlәri ilә bağlanmayan, tәkcә onları müşaiyәt edән söz və ya söz birlәşmәlәridir. Belә ki, bütöv cümlәdәki әsas fikir xitablarla deyil, cümlәnin yerdә qalan tәrkibi ilә ifadә olunur. Әgәр bu nümunәlәrdәki xitabları cümlәdән çıxarsaq, cümlәnin ümumi mәzmununa heç bir xәlәl gәlmәz, çünki xitablar emosionallığa xidmәt edәrәk intonasiyadan asılı olur.

İkinci grup nümunәlәrdә isә vəziyyәt bir qәdәр fәrqlidir. Buradakı vokativ sözlәrdә hiss-hәyәcan cümlә üzvlәrinin әvәzedicisinә çevrilmişdir. Hәttә «**Asiyәt**», «**Cemile**», «**zalıм vaqşılar**», «**bala**», «**zavallı**», «**janaşım**», «**Akromjon**», «**Xәyzәr**», «**anam**» sözlәrinin ifadә etdiklәri müxtәlif emosiyalar o qәdәр qüvvәtlidir ki, o (emosiya - Ş.O.) bütöv cümlәyә ekvivalent olur: a) belә vokativlәр ilk baxışdән adlıq cümlәləri xatırladır. Lakin adlıq cümlәlәrdә özündән sonra gәlән cümlә hәmin sözün mәzmununun açılmasına və onun haqqında mәlumat verilmәsinә xidmәt etmir. Әslindә, vokativlәrdән sonra da izahat verilmir, çünki cümlәnin mәzmunu situasiyadan asılı olaraq aydınlaşır; b) ikinci tәrәfdән yuxarıda sadaladığımız vokativlәр sintaktik funksiyalarına görә sintaktik üzvlәnmәyә malik ola bilmәdiklәrindән, nida cümlәlәrinә dә bәnzәyir.

Mәhz bu xüsusiyyәtlәrinә görә, «...A.N. Qvozdev vokativ cümlәlәrlәrdән bәhs edәrkән, qısaca da olsa, onla-

rın nida cümlələri, eləcə də xitablarla oxşar və fərqli cəhətlərini izah etməyə çalışmışdır».¹

Gətirilən nümunələrdə (ikinci qrupdakı vokativlərdə) təkid, sevinc, hiddət, təəssüf, təəccüb və s. emosiyaları duymaq çox asandır. Əlbəttə, bu nümunələrdəki vokativlər dilin yalnız nominativ deyil, həm də kommunikativ funksiyasını ifadə edən sözlərdir. Həmin sözlər mətndən kənar edilərsə, işlədilməzsə, cümlənin ümumi məzmununun anlaşılması çətinləşər. Deməli, birinci və ikinci qrup nümunələr arasındakı əsas fərq də elə bundan ibarətdir.

Akademik V.V.Vinoqradovun fikrincə, «...hər hansı bir cümlə üçün iki əsas əlamətin olması vacibdir: məlumatın intonasiyası və predikativlik».² Müəllifin bu fikrinə biz də şərik çıxırıq ki, predikativlik özü qeyri-stabil kateqoriyadır, çünki: «cümlə quruluşunda predikativ mərkəzlərin mövcudluğundan asılı olaraq onun müxtəlif vəziyyətlərinin, hallarının tədqiqi də eyni qala bilməz, materialdan asılı olaraq bu tədqiq də dəyişməlidir».³

Beləliklə, aydın oldu ki, birinci qrup nümunələrdə vokativlik özünü xitablarda deyil, cümlənin əsas məzmununda göstərir; burada intonasiya çaları da azdır, onu olsa-olsa, yalnız bütün cümlənin ümumi intonasiyasında görmək olar. İkinci qrupa aid nümunələrdə isə, predikativliyin yaranmasında buradakı vokativlərin də böyük rolu vardır.

İntonasiyaya görə də xitablar vokativlərdən kəskin

¹ Кулагин А.Ф. «Вокативные предложения в современном русском языке» - В сб.: «Вопросы синтаксиса и стилистики русского литературного языка». Куйбышев, 1963, с.136.

² Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса русского языка - В сб.: «Вопросы грамматического строя». М., 1955, с.400.

³ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı, 1999, s.9.

şəkildə fərqlənirlər. Xitablardan fərqli olaraq vokativlərdə, əsasən, hiss-həyəcan güclü rol oynayır və bununla da cümlənin bütün məzmunu emosiyanın verilməsinə xidmət edir və onların üzə çıxmasına imkan yaradır. Dilçilər tərəfindən aparılan elektroakustik təhlil də göstərir ki, eyni səs kompleksi xitab kimi tələffüz edildikdə az vaxt, vokativ kimi işləndikdə isə bir qədər çox vaxt sərf olunur.¹

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur:

Birincisi: xitablar vokativlərdən işləndikləri cümlələrdə sintaktik pərçimlənmənin zəifliyinə görə fərqlənir.

İkincisi: Vokativlər cümlənin sintaktik quruluşunun bütövlüyünü şərtləndirir, cümlənin əsas kompleksi ilə qaynayıb-qarışır. Bundan əlavə, intonasiya çalarına görə də çox zəngin olur, çünki vokativlər bir nüvə kimi bir və ya bir neçə cümlədə deyilməli olan fikri özlərində cəmləyə bilir.

Üçüncüsü və ən ümdəsi: bütün vokativlər xitab ola bilir, bütün xitablar isə həmişə vokativ kimi işlənə bilmir. Nadir hallarda da olsa, xitablar, yalnız yüksək müraciət, çağırış intonasiyası ilə deyildikdə və ümumi mətndən də yalnız buna görə fərqləndirildikdə vokativ səciyyəsinə malik ola bilər.

Dördüncüsü: vokativlər daha çox dialoq nitqi üçün səciyyəvidir. Yüksək hiss-həyəcan məhz dialoq nitqində özünü daha qabarıq büruzə verir.

§ 3. Xitab və adlıq (nominativ) cümlələr

Dilçilər arasında xitabların sintaktik funksiyası, təbiəti ilə bağlı yaranan fikir müxtəlifliyi onların bir sıra sintaktik kateqoriyalarla qarışdırılması ilə nəticələnmiş-

¹ Ağayeva F. Azərbaycan danışıq dili. Bakı, 1987, s.25.

dir. Bu baxımdan, xitablarla təktərkibli cümlələrin bir növü hesab edilən, forma və məzmun cəhətdən çox zəngin xüsusiyyətlərə malik adlıq(nominativ) cümlələrin həmhüdüdlüğü məsələsi də maraqlıdır.

Adından da məlum olduğu kimi, adlıq cümlələr ismin adlıq halında olan hər hansı bir söz əsasında formalaşır və cümləyə xas olan bütün xüsusiyyətlər də məhz bu söz ətrafında cəmlənir. N.K.Dmitriyev haqlı olaraq yazırdı ki: «Adlıq cümlə xəbəri buraxılan yarımcıq cümlənin xüsusi təzahür formasıdır. Amma hər xəbəri buraxılan yarımcıq cümləni adlıq cümlə saymaq olmaz: adlıq cümlənin özünəməxsus adlandırılma, müəyyənləşdirilmə funksiyası olan nomenklaturu vardır».¹

Bir çox dilçilik ədəbiyyatında, eləcə də türkologiyada cümləni səciyyələndirən xüsusiyyət kimi predikativliyə üstünlük verilir. K.M.Abdullayev cümlənin monopredikativ quruluşunun təşəkkül xüsusiyyətlərindən danışarkən qeyd edir ki: «...dilçilər arasında predikativliyin əsas əlamətlərinin nədən ibarət olması barədə fikir eyniliyi yoxdur. Müxtəlif, bəzən yaxın, bəzən isə uzaq mülahizələr mövcuddur».²

Bəzi dilçilər isə cümlə üçün hər üç xüsusiyyətin – predikativliyin, modallığın, eləcə də intonasiyanın vəhdətinin zəruriliyini qeyd edirlər.³

Dilçilərin digər qismi predikativliyin cümlə ilə heç

¹ Дмитриев Н.К.Строй тюркских языков. М., 1962 с.399.

²Abdullayev K.M.Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri.Bakı, 1999, s.9

³Məşədiyev Q.İ.Müasir Azərbaycan dilində adlıq cümlə.Namizədlük dissertasiyası,Bakı,1974,s.218;Abdullayev Ə.Z.,Seyidov Y.Ə.,Həsənov A.D. Müasir Azərbaycan dili.Bakı,1985,s.82-88; Abdullayev K. M.Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri,Bakı,1999,s.9-27.

bir əlaqəsi olmadığını qeyd edərək intonasiyanı əsas götürürlər.¹ Biz ikinci qrup alimlərin fikri ilə razılaşıyıq və onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, «... predikativlik dil tarixi boyunca qeyri-stabil kateqoriya kimi özünü göstərir. Hər bir qrammatik kateqoriya kimi, o da tarixi baxımdan dəyişkən kateqoriyadır»² və məhz bu qeyri-stabil olan predikativlik cümlənin baş və ikinci dərəcəli adlı üzvlərə bölünməsi üçün əsas meyar olmuşdur, fikrimizcə, əsas meyar olaraq da qalmaqdadır.Adlıq cümlə problemi³ də

¹ Райхель П.М.Предикативность и предложение. - В кн.: «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков».Л.,1975, с.160;Цейтлин С.Н.Категория предикативности и ее отношение к высказыванию предложения.- В кн.:«Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков».М.,1975,с.175;Əlizadə Z.Ə.Türkologiyada cümlə problemi.Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar.Bakı, 1987.

² Abdullayev K.M.Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri,Bakı, 1999,s.26.

³Cahangirov M.P.Müasir Azərbaycan dilində üzvlənməyən cümlələr// Dilçilik məcmuəsi,XIV cild,Bakı,1960;Cavadov Ə.M.Adlıq cümlə.Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər.Bakı,1963;Məhərrəmov R., Cahangirov M.Təktərkibli cümlələr.Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinə dair materiallar.Bakı,1962;Məşədiyev Q.İ.Müasir Azərbaycan dilində adlıq cümlə.Namizədlük dissertasiyası,Bakı, 1974; Yusifov M.İ.Təktərkibli(adlıq) cümlə.Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası.III hissə, Sintaksis,Bakı,2002;Буженик Ф.К.Номинативные предложения в современном русском языке.АКД,Л.,1954;Жогаева М.П.Номинативные предложения в современном русском языке.Куйбышев,1954;Шутова В.П.Номинативные предложения в современном русском языке.АКД,Саратов,1954; Çalıfurov X.Ğ.Хозирқи замон узбек тилида номинатив қарлар(namizədlük dissertasiyası),Toskent,1962;Сулайманов А.Х.Узбек тилида атов гап,ундалма вья вокагиз гаплар//«А.Навоий номидаги Ўзбек Давлат Университетининг асарлари». Ўанти серия, № 66, Самарканд, 1966.

istər rus dilçiliyində, istərsə də türkologiyada uzun müddət mübahisə doğuran mövzulardan olmuş, bu barədə bir sıra əsərlər yazılmış və müxtəlif araşdırmalar aparılmışdır.

Əslində, mübahisə doğuran səbəb adlıq cümlələrdə cümləyə məxsus xüsusiyyətlərə malik olma statusunun müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Çünki uzun müddət bir sıra alimlər(A.M.Peşkovski,L.A.Pokrovskaya) adlıq cümləni kommunikativ səviyyədə cümlə hesab etməmişlər. Z.Əlizadə bu münasibətlə yazırdı: «Dilçilərin böyük əksəriyyəti intonasiyanın aparıcı mövqeyini,qrammatika ilə sıx əlaqədə olduğunu görə bilmədiklərindən, adlıq cümlələri ya heç cümlə hesab etmir, ya da onları qrammatik olmayan (qeyri-qrammatik) cümlə hesab edirlər».¹

Q.İ.Məşədiyevə görə,«... adlıq cümlənin cümlə olması üçün əsas xüsusiyyət predikativlik olmaqla, modallıq daha mühüm amildir və bunun da əsas ifadəçisi intonasiyadır».²

Adlıq cümlə problemi türk dillərində kifayət qədər tədqiq edilmədiyindən, formaca oxşar,qrammatik funksiya və quruluşuna görə isə bir-birindən köklü surətdə fərqlənən bu iki sintaktik kateqoriyanın(adlıq cümlə və xitabların – S.O.) həmhüdüdlüğü məsələsini də araşdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Hər şeydən əvvəl,onu deyək ki,bu iki sintaktik kateqoriya bir-birinə formaca bənzəyir; hər ikisi ismin adlıq halında olur. Dediklərimizi aydınlaşdırmaq üçün yenə də müxtəlif türk dillərindən gətirdiyimiz nümunələrə nəzər salaq:

¹ Əlizadə Z.Ə.Türkologiyada cümlə problemi.Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar.Bakı,1987,s.23.

² Məşədiyev Q.İ.Müasir Azərbaycan dilində adlıq cümlə.NAD,B.,1974,s.47

I qrup. Azərbaycan.: - **Ay qeybətçilər! Şayiə yayıb söz gəzdirənlər!** Bəsdir məni boğaza yığdınız(F.Dərgahov); **türk.:** - **Yegenim Yusuf!** Bu şəhir dedikləri de bir şey degilmiş(O.Kemal); **türkmən.:** - **Karaş eqen! Ey dutarlı yigit!** Aslın nedir, özün nə kərde səh?(B.Övezov); **qaqauz.:** - **Xey çoban! Şen olan!** Ne aldın çırtmanı, ne açtın avanı?(D.Tanasoqlu); **qazax.:** - **Ofiser!** Naqan alıp tap-tap ber (M.Məulenov); **qırğız.:** - **Balam! Berbesen,** bekitip koy (Tokambayev); **noqay.:** - **Радетски!** Колын да, йузин де канга баткан бир наьлет аьдемлагани – «**Radetski!** Sən əli də, üzü də qana batan lənətlənmiş adamsan!»; **qaraqalpaq.:** - **Janım balam!** Men endi kartaydım, bir ayağım yerde, bir ayağım görde (Berdaq); **özbək.:** - **Oçil!** Aqranom djıdayəm bor bala – «**Açil!** Aqronom çox tərsdir»; **uyğur.:** - **Hay, Haramzadilər! Kizitalaklar,** nemə bu yərqə kelip kakirişisən(M.Həmrayev) və s.

II qrup. Azərbaycan.: - **Gülər! Universitet!** Kərim dayının ən böyük arzusu bu idi(M.İbrahimov); **türk.:** - **Bulut! Yağmur! Sonda yine Güneş!** Çok sevdiyim şeyler işte (Y. Kemal); **türkmən.:** - **Qözellik! Muza! Dağı xijran!** Qözyaşım baranı bunlar(Xatam Şaxır); **qaqauz.:** - **Xalkım. Aynam.O tarafda Vatan.** Uzun qeldi xem zor, ömür qüneşinə (D.Tanasoqlu); **başqırd.:** - **Азат Кыргызым! Диңгез тулкындары... Пальма бакчалары, Русалка... Алупка һәм Мисхор таш йулдары... Зифа килпаристяр... Ак Йалта...** – «**Azad Kırım! Dənizin ləpələri... Palma bağları. Balıq-qadın. Alupka və Misxor şossesi... Gözəl sərv ağacları. Ağ Yalta...**» (Q.Amiri).

Birinci qrup nümunələrdə qara şriftlə olan ifadələr ismin adlıq halında olan sözlərlə verilmişdir. Danışanın diqqəti müraciət olunan şəxsə yönəlmişdir: və işləndikləri cümlələrdə bitmiş bir fikrin ifadəsinə istiqamət verirlər;

formaca iki və ya bir neçə söz birləşməsindən ibarətdirlər. Bu qrupdakı nümunələr qrammatik cəhətdən heç bir cümlə üzvü ilə bağlı deyillər. Cümlədə yaratdıqları mənalar da (təhdid, inkar, təəccüb, təəssüf və s.) müxtəlifdir. Şübhəsiz ki, hər bir cümlədə kiməsə müraciət duyulur.

İndi isə ifadə vasitələrinə diqqət edək; bu nümunələrdəki xitablar, əsasən, isim, sifət və frazeoloji vahidlərlə ifadə olunmuşlar. Bu qrupdakı sözlərin işləndikləri cümlənin xəbəri şühudi keçmiş, indiki və nəqli keçmiş zamanlardadır və bu zaman meyarının müraciət edilən zaman anına qətiyyənlə heç bir təsiri yoxdur.

Qara şriftlərlə verilən birləşmələrin formaca üçüncü, məzmunca ikinci şəxsədə olduqları asan görünür. Bu xitabların («**Ay qeybətçilər! Şayiə yayıb söz gəzdirənlər!**»), «**Yegenim Yusif**», «**Karaş eqen, ey dutarlı yiğit**», «**Xey çoban, şen olan**», «**ofiser**», «**balam**», «**Radetski**», «**janım balam**», «**Oçil**», «**haramzadilər**», «**Kizitalaqlar**») cümlədə yaratdıqları intonasiya çaları da (məzəmmət, sual, təəssüf, hiddət, təəccüb, çağırış) müxtəlifdir.

İkinci qrup nümunələrdə vəziyyət ilk baxışdan birinci qrupdakına bənzəyir. Belə ki, buradakı cümlələr də ismin adlıq halındadır və onlarda da müəyyən bitmiş bir fikir ifadə olunmuşdur. Lakin diqqət yetirdikdə görmək olar ki, bunların yaratdıqları məna fərqlidir. Bu qrup nümunələrdə heç bir müraciət yoxdur. Sadəcə olaraq, hər hansı bir cümlədə nəyəyə aid informasiya var, təsvirçilik mövcuddur və nəhayət, cümləyə xas olan predikativlik hadisələrə, obyektiv gerçəkliyə münasibətdə, yəni modalıqda, bitkin intonasiyada özünü qabarıq göstərir; bu cümlələrdə xəbər də iştirak etmir. Zaman məfhumuna gəldikdə: adlıq cümlələrdə zaman bu cümlələrdən sonra gələn cümlə ilə (ən çox da indiki, qismən də şühudi və nəqli

keçmiş zaman) müəyyən edilir.

İndi isə ifadə vasitələrini müqayisə edək: bu cümlələr, əsasən, isim və sifətlərlə ifadə olunmuşdur. Burada da oxşarlıq hiss olunur, yəni bu cümlələrdə də üçüncü şəxs haqqında danışılır; lakin xitablardan fərqli olaraq adlıq cümlə birinci və ikinci şəxsi ifadə etmir.

Əldə etdiyimiz dil faktlarına istinadən deyə bilərik ki, adlıq cümlələr türk, türkmən, qaqaüz, tatar, başqırd, yakut dillərində daha çox işlənir. Bu da zənnimizcə, həmin dillərdə xəbərlik əlamətinin Azərbaycan dilindəkinə nisbətən az işləndiyi ilə izah oluna bilər.

§4. Xitab və mübtədə

Xitabların həm formaca, həm də bəzən işin icraçısı ilə ekvivalent olması onları mübtədə ilə də eyniləşdirməyə gətirib çıxarır. Halbuki, xitabla mübtədə bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Bu məsələnin bir tərəfidir; ikinci tərəfdən belə bir cəhəti də qeyd etmək istəyirik ki, xitablar formal cəhətdən mübtədəyə çox bənzəyir. Hər iki sintaktik kateqoriyanın adlıq halda işlənməsi cümlədə xitabla mübtədanın fərqləndirilməsində çətinlik yaradır. Bu, nəinki oğuz qrupu, eləcə də digər (qıpçaq, karluq, bulqar qrupları, tükuy yarımqrupu) türk dillərində də xitabın iştirak etdiyi cümlədə şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədanın düşdüyü məqamda daha çox nəzərə çarpır. Məsələn: **Azərb.:** - **Xədicə, ay balam**, nə üçün belə oturmuşsan, yatırsan? (N.Nərimanov); **türk:** - **Çık, benim şair tabiatım**, çık orta yere (M.C.Anday); **türkmən:** - **Qoşu can**, iç (Qeliş qülşeliş); **qaqaüz:** - **Xa**, kır buzu, **dereciim** (D.Tanasoqlu); **özbək:** - **Ğulom**, kitobni ūki! (Ğ.Ğulom); **qırğız:** - **Kiçine bala**, - dep jalqız oturqandan kork-konsup ar dayım meni yanına çakırıp alat (Ç.Aytmatov); **qazax:** - **Əliza**, mıkdı ediñ ğoy... (Ə.Nyrpeyisov); **uyğur:** - **Bəkö**,

jüqinə, bir yərqə berip keləydi – dedi (J.Musayev).

Göründüyü kimi, bu xüsusiyyət müxtəlif türk dillərinin faktlarında da əks olunur. Bu faktlar onu göstərir ki, şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunmuş mübtədalar cümlədə iştirak edir və belə cümlələrdə mübtədanın işlənməməsi və ya düşməsi üslubi səciyyə daşıyır. Çünki cümlədə verilən fikir bilavasitə müraciət edilən adresatın özünə aid olur.

Məsələn: «- **Ay Nemət**, oyan görək» - cümləsində mübtədə, əslində, cümlədə buraxılmış olan **sən** əvəzliyidir. Və yaxud: «**sən**» əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədə elə «**Nemət**» deməkdir, yəni onu əvəz etməli idi. Bir halda ki, cümlədə obyekt iştirak etmişdir, deməli, cümlədə «sən» əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədanın iştirak edib-etməməsinin o qədər də əhəmiyyəti yoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, uzun müddət bir çox dilçilik ədəbiyyatında, eləcə də türkologiyada «sən» və «siz» əvəzlilikləri ilə ifadə olunan xitablar həmin əvəzliliklərlə ifadə olunan mübtədalarla ya eyniləşdirilmiş və yaxud qarışdırılmışdır.¹ Ə.Dəmirçizadə də xitablarla mübtədaların oxşar və fərqli cəhətlərindən bəhs edərkən göstərmişdir ki, «... əmr, nida cümlələrində «sən» və «siz» əvəzlilikləri həm mübtədə, həm də xitabdır».²

A.Ə.Aslanov isə S.Vurğun və O.Sarıvəllidən gətirdiyi nümunələrdə («**Siz, ey göy üzündə uçan durnalar! Deyin xoşbəxtəmmi?**») və «**Sən, gurlayan dəniz**») birləşmələrini «sən», «siz» əvəzliliklərinin əlavəsi kimi verir.³

Y.M.Seyidov buna etiraz edərək yazır ki, «... eyni söz eyni vəziyyətdə həm xitab, həm də mübtədə vəzifəsini

daşıya bilməz.¹

Əlbəttə, istər Ə.Dəmirçizadə, istərsə də A.Aslanovun eyni sözün həm mübtədə, həm də xitab kimi işlənməsini göstərmələrində müəyyən əsas var idi. Onların hər ikisi mübtədanı baş üzv hesab etməmişlər. Əsas səbəb isə, Z.Tağızadənin qeyd etdiyi kimi: «...onlar xəbəri fellə eyniləşdirərək fellərdəki şəxs sonluqlarını mübtədə hesab etmişlər».²

Ə.Dəmirçizadə xitabları «cümlənin əlavə üzvləri» adı altında tədqiq etmişdir. Ə.Abdullayev bununla əlaqədar olaraq yazırdı: «Bu əsərin («Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri» - Ş.Orucova) ən böyük nöqsanı zərflinin cümlə üzvləri sırasından çıxarılması, mübtədanın baş üzv sayılmaması, xitab, ara söz, nida və bağlayıcıların cümlə üzvü hesab edilməsi idi».³ Fikrimizcə, burada intonasiasının mühüm rolu, sadəcə unudulmuşdur. Çünki, «sən» və «siz» əvəzliliklərinin belə məqamlarda işlədilməsi (cümlədə xitabdan əvvəl mövqe tutması) zamanı intonasiyaya xüsusi diqqət yetirilməlidir. Əgər əvəzliyin intonasiyası xitabın intonasiyasından zəif olarsa, bu zaman «sən» və «siz» əvəzlilikləri mübtədə funksiyasında çıxış edir. Həm də bu zaman mübtədanın təkdə və ya cəmdə olması xəbər vasitəsilə müəyyənləşir; şəxsə və kəmiyyətə görə də mübtədə və xəbər uzlaşarsa, onda xitabdan əvvəl işlənən «sən» və «siz» əvəzliliklərinin mübtədə olmasına şübhə qalmır. Məsələn: Azərb.: - **Siz, Qafqaz qartalı**, nə üçün məni rəqsə dəvət etmirsiniz?(B.Bayramov); türk.: - **Sen, Topal ağa**, alırmışın köşə?(R.N.Güntekin); türkmən.: - **Sen, adamzat**,

¹ Həsənov M.R. Müasir Azərbaycan dilində xitab. NDA. Bakı, 1969, s.123.

² Dəmirçizadə Ə. Cümlə üzvləri. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1947, s.71.

³ Aslanov A.Ə. Xitab. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə, Sintaksis, Bakı, 1959, s.317-318.

¹ Seyidov Y.Ə. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər. Əsərləri. Bakı, 2006, s.3.

² Tağızadə Z. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, 1960, s.35.

³ Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992, s.131.

bu mekana niçin daxil boldun?(Şabende); qaqauz: - **Sän, Manol**, dülsin islä adam.(D.Kara Çoban); qazax: - **Sen, sırağım**, abırjıma(Ğ.Mırsirepov); qırğız: - **Sen, janım ana**, tur!(K.Bayalınov); noğay: - **Sen, Bişara kalqañ**, sördü özün epte, eger dostoşolu desəñ – «**Sən, Bişara**, əgər dost olmaq istəyirsənsə, qalan sözləri özün seç»(M.Şuezov); özbək: - **Sen, Nusrat**, so işti badjarsañ kolin kiro tilayma? – «**Sən, Nüsrat**, bu işi bacarsan(və ya görsən) əlin quruyar?» (Tinibek); qaraqalpaq: - **Sen, Esemurat duktır**, ne eksen, soni orarsañ (K.Sultanov); uyğur: - **Sen, dost**, durmuşdan xabarsız (J.Musayev) və s.

Tədqiq olunan dillərdən gətirilən nümunələrdəki «sız», «**Sen**», «**Sän**» əvəzlilikləri xitablardan(**Qafqaz qartalı, Topal ağa, adamzat, Manol, sırağım, janım, Bişara kalqañ, Nusrat, Esemurat duktır, dost**) əvvəl gələrək işləndikləri cümlələrdə xəbərlərlə(**dəvət etmirsiniz, ahırımı, daxil bolduñ, diilsin, abırjıma, tur, desen, epte, badjarsan, orarsañ, xabarsız**) şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşdığından mübtədə hesab olunmalıdır. İntonasiyaya gəldikdə isə, bu əvəzliliklərin xitabdan daha zəif intonasiya ilə tələffüz edilmələri asan duyulur.

İndi isə müqayisə üçün digər ikinci qrup nümunələrə müraciət edək: Azərb.: - **Siz ey işıqdan qaçan yarasalar!** Kəndin qan damarlarını soran parazitlərsiniz(C.Cabbarlı); türk: Ağabeyinin boynuna sarılan Cemile: - **Sen of be canım âbicim, şeker âbicim benim** – dedi(O.Kemal); - ... **Siz ay senem kızlar**, yıqlamayıp qitsem, qelermen?(Şasenem Qarıp); qaqauz: - **Sen mari bulü**, sööle, dädun neredä, bän geldim sormaa (D.Kara Çoban) və s.

Fikir versək, bu qrup nümunələrdə vəziyyətin tamamilə fərqli olduğunu görürük. Belə ki, «sən» və «siz» əvəzliliklərindən sonra gələn xitablar(**ışıqdan qaçan yarasalar**,

canım âbicim, şeker âbicim, senem kızlar, mari bulü) bu əvəzlilikləri bir növ aydınlaşdıraraq, cümlədə onların mahiyyətini bir qədər açıqlayır. Bundan əlavə, türk dillərindən gətirilmiş nümunələrdəki cümlələrin hamısının müstəqil mübtədəsi var və buradakı xəbərlər də(**parazitlərsiniz, dedi, qelermen, geldim sormaa**) xitablara xas olan ikinci şəxsə aid deyil. Deməli, bu situasiyada «sən» və «siz» əvəzlilikləri onları aydınlaşdıran dəqiqləşdirici sözlərlə birlikdə xitab vəzifəsində çıxış edir. Ən ümdəsi də budur ki, buradakı əvəzliliklərin intonasiyası sırf çağırış səciyyəsinədir.

Burada **məntiqi vurğunun** əhəmiyyəti də xüsusi qeyd olunmalıdır. Birinci qrupdakı nümunələrdə məntiqi vurğu mübtədaların («sən» və «siz» əvəzlilikləri ilə ifadə olunmuş) üzərinə düşür. İkinci qrup nümunələrdəki «sən» və «siz» əvəzlilikləri isə bundan məhrumdurlar. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirmək kifayətdir: Azərb.: **Kırım! Sən nəğmə evim, məhəbbət odam**, gözlərim oxşanır, könlüm dincəlidir; türk: **Sen kalbimin kızıl saçlı bacısı!** Görüyorsunuz, en fazla bir yıl sürür iirminci asrlarda(N.Hikmət); türkmən: - **Sen Nəzenin qözel!** Şu qün yazıp tamam etdin! (Qeliñ qülşeliñ); qaqauz: **Sen günüm benim**, Acısına, Duumasana ta, demeyincä bän! (D.Kara Çoban) və s.

Bu nümunələrdə də xitablarla (**Kırım, nəğmə evim, məhəbbət odam, kalbimin kızıl saçlı bacısı, Nəzenin qözel, günüm benim**) «sən» şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədaların intonasiya baxımından bir-birindən fərqləndiyi aşkar görünür.

Aşağıdakı nümunələr də linqvistik baxımdan maraqlı doğurur:

Azərb.: - **Bala!** Arifə işarə kifayətdir(Ə.Vəliyev); türk: - **A Dağlar! Eşinden ayrılan dağlar**, neler çektiniz?

(Halk türküerinden); türkmən: - Sen bol, **xaramzada!** (B.Övezov); qaqauz: - Selam, **Vatanim!** Budcaktan sana (B.Tanasoqlu).

Göründüyü kimi, həm mübtədalardan, həm də xitablardan sonra nida işarəsi qoyulmuşdur. Bütün bunlar bir daha xitabla mübtədanın zahirən çox oxşar, məzmunca isə xeyli fərqli olduğunu göstərir.

Dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, türk dillərində xitabla mübtədanı fərqləndirən cəhətlər, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

1.Mübtədə cümlənin baş üzvüdür, xitab isə heç bir cümlə üzvünə daxil deyildir.

2.Cümlədə bildirilən hər hansı bir fikir, hadisə, verilən məlumat mübtədəya aid olur; xitab isə heç bir hökmə istinad etmir; o yalnız adresatı bildirir.

3.Hər iki sintaktik kateqoriyanın ismin adlıq halında işlənməsinə baxmayaraq, onlar deyiliş tərzinə görə də bir-birindən fərqlənir. Belə ki, xitab mübtədəya nisbətən daha yüksək tonla ifadə olunur.

4.Mübtədə cümlənin digər üzvləri ilə qrammatik əlaqədə olur. Xitabda isə belə bir əlaqə (uzlaşma, idarə, yanaşma) yoxdur. Buna görə də mübtədə cümlənin digər üzvlərindən heç bir işarə ilə ayrılır, xitab isə cümlədəki işlənmə mövqeyindən asılı olmayaraq müəyyən durğu işarələri(vergül, nida) ilə ayrılır. Bəzən bədii əsərlərdə, yaxud da elə şifahi nitqin özündə elə üslubi məqamlar olur ki, burada təsvir edilən hadisələr intonosiyanın müxtəlif növlərinin birləşməsinə tələb edir. Bu zaman belə xitablardan sonra həm sual, həm də nida işarəsi qoyulur. Bu hal bütün türk dilləri üçün xarakterik olduğundan yalnız Azərbaycan dilindəki nümunə ilə kifayətlənirik. Məsələn: - **Baloqlan?! Axı sən içməyəcəkdin** (S.Qədirzadə).

5. Əsas fərqlərdən biri də budur ki, vurğunun tələbinə görə mübtədanın yerini dəyişdikdə cümlənin semantikasında da dəyişiklik baş verir. Xitablarda isə bu cür hal müşahidə olunmur.

§5. Xitab və cümlənin həmcins üzvləri (paralel komponentləri)

Əgər qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanmayan ara sözlər morfoloqiada köməkçi nitq hissəsi kimi «modal söz» adı ilə müəyyən mövqə qazana bilsələrə, xitabın xüsusi morfoloqi kateqoriya kimi təzahür forması mövcud deyildir. Lakin bu sintaktik kateqoriya əsas nitq hissəsi ilə, o cümlədən, isim, sifət, say, əvəzlik, fəlin təsvir olunmayan formaları(fəli sifət,məsdər) ilə ifadə olunur. Bu da xitabları müəyyən cəhətdən cümlə üzvlərinə yaxınlaşdırır. Belə ki, bu və ya digər nitq hissəsi ilə ifadə olunan hər hansı cümlə üzvü kimi, xitablar da həmcins ola bilər.Məhz həmcins xitablar vasitəsilə danışan dinləyəyə müxtəlif çalarlıqlarla müraciət etmək imkanı qazanır.

Yeri gəlmişkən,qeyd edək ki,ara sözlər də qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar deyil. Lakin xitabdan fərqli olaraq, onlar həmcins ola bilmirlər. Bu da zənnimizcə, yalnız əsas nitq hissələri ilə ifadə olunan cümlə üzvlərinin həmcins ola bilmələri xüsusiyyəti ilə bağlıdır .

Əlbəttə,belə bir mülahizə xitabın da əsas nitq hissəsi olması kimi yanlış nəticənin yaranmasına səbəb ola bilər. Burada belə bir izaha ehtiyac duyulur. Ara sözlərin həmcins ola bilməməsi, xitabların isə asanlıqla həmcinsliyə malik olmasının səbəbi onların ifadə vasitələrinin müxtəlifliyindən irəli gəlir. Belə ki, xitab adətən, əsas nitq hissələri kimi çıxış edən sözlərlə, ara sözlər isə əsas nitq hissələri xüsusiyyətlərindən məhrum olmuş sözlərlə ifadə

olunur.

Həmcins cümlə üzvləri eyni suala cavab olur ki, bu da cümlə üzvünün xüsusiyyətini bir daha müəyyənləşdirir. Cümlənin həmcins üzvləri bir-biri ilə ya birləşdirici pauza, ya da tabesizlik bağlayıcıları ilə bağlanır.¹

Xitablar tək işləndiyi halda, heç bir suala cavab vermədiyi kimi, həmcins xitablar da heç bir suala cavab vermir. Bu da həmcins xitabları həmcins cümlə üzvlərindən fərqləndirir. Eyni cümlədə müxtəlif şəxs və əşyalara eyni zamanda müraciət etmək mümkündür. Belə halda, xitablar cümlənin həmcins üzvlərindən fərqli olaraq həm məzmunca, həm də formaca müxtəlif olur. Belə xitablar həmcins xitablar sayılır.² Bəs həmcinslik cümlədə necə yaranır? «Cümlə üzvü təkrar edilirsə, həmcins üzv yaranır, çünki, əsas quruluş yeni struktur-semantik əlaqə və münasibətlərlə zənginləşir».³

Həmcins üzvlərdən danışarkən paralel komponentlərin adını çəkməmək olmaz. Cümlə quruluşundakı həmcins üzvlərlə paralel komponentlərin oxşar və fərqli cəhətləri K.M. Abdullayev tərəfindən hərtərəfli tədqiq olunduğundan biz bu məsələnin tam təfərrüatına varmırıq.⁴ Lakin xitabların həmcinsliyinin cümlə quruluşuna təsiri ilə əlaqədar deməliyik ki, həmcins üzvlərdə olduğu kimi, həmcins xitablarda da uzlaşma əlaqəsi olur. Müşahidə edilmişdir ki, həmcins xitablar cümlənin xəbəri ilə asanlıqla zaman münasibətinə girə bilirlər.

¹ İsmayılov İ.Y. Cümlənin həmcins üzvləri. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. III hissə, Sintaksis, Bakı, 2002, s.45.

² Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.Ə., Həsənov A.D. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, IV hissə, Bakı, 1972.s.317.

³ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı, 1999, s.59.

⁴ Yenə orada, s.58-74.

Həmcins xitabların türk dillərində işlənmə dairəsi çox geniş və rəngarəngdir. Müqayisəyə cəlb olunan dillərin zəngin dil faktları da bu dillərdə işlənən həmcins xitabların müxtəlif quruluşa malik olduğunu bir daha sübut edir.

Türk dillərində həmcins xitabların aşağıdakı qruplarını müşahidə etmək mümkündür:

a) hər hansı bir şərait və situasiya ilə əlaqədar olaraq eyni zamanda bir neçə obyektə (canlılara və cansızlara) müraciət etmək olur ki, bunlar da bir mövzu ətrafında birləşməli olurlar. Məsələn: Azərbaycanca: - **Ana, ata, əmi, dayı**, ağlamayın, vallah özümü öldürərəm (M. İbrahimov); türk: - **Şekker abim, kurban olduğum ağam, anneciyim**, siz rahat olun, hatırladıkca beni (M. Davidof); türkmən: **Doğan, oqlum, ey Bilbil və ey zalım**, sizləni qeltir diyip, bizni iberdi (B. Övezov); qaqauz: - **Karım, cocuum, kızım, mari gəlin**, hiç şüpeleenmaa esas yok, ta islä (N. Baboqlu); q. balkar: - **Aslan, Xasan, sabançıla em malçıla!** El mülkünü aynıtıp üçün kerekli madarları eteyik! (İssa Botayev); tatar: - **Yosif, Sadriy, Şulay**, mində vak yuk! (K. Tinçurin); başqırd: - **Zöləyxə, Timer, apay**, mineñ başka ümoşom yuk, hay bulıp toroğoz (S. Babayevskiy); tuvın: - **Улам, уран, кутту-лун кел** (Олег Саган оол); уакут: - **Үрүмэччу, кымыр-даһас, хараһаччы, кэлин** – «**Кэрэнэк, qarışqa, qararıqş, gəlin**» («Xodutqu ulus») və s.;

b) eyni obyektə müxtəlif cür müraciət olunur: Məsələn: Azərbaycanca: - **Gülzarə, əzizim, həyatım, varlığım**, getmə, dur (M. Qocayev); türk: - **Efendim, zatımühterem, beyim**, emmim derdi ki, qüşbete düştünözmü, siz siz olun, silayı içinizden atın, derdi (O. Kemal); türkmən: - **Xava-la. İlxamlar ılxamı, nəzenin Muza!** (Qeliñ qülşelini); qaqauz: - **Xey, daanık kafalı, Filço** – bardı daulcu (D. Kara Çoban);

özbək: - **Ayol, xotın, xotın-kız**, uçtasi yiğilsa yarmarka büladi(Oybek); **qazax:** - **Beysara-ay, Bayşeke-ay, Səule-ay**, şırt tükirip jatpas pa ediñ!(S.Torayğırov); **uyğur:** - **Bəxtiyar aka, xəy dadasi**, sız meni texiçila tonumay jürəmsiz?(J.Musayev) və s.;

c)eyni zamanda həm canlı şəxslərə, həm də cansız əşyalara müraciət(nadir hallarda) tədqiqata cəlb olunan bütün türk dilləri üçün bizcə, çox işlək sayıla bilməz, çünki digər türk dillərində belə həmcins xitablara rast gəlmədik. Məsələn:**Azərb.:** - **Yaşa, sevdiciyim, düzlər, çəmənlər, dərələr, dağlar!**(Aşıq Hüseyn Cavan);**türk:** - **Gözünü sevdiciyim âbi, ormanlar, mercanlar, çalıkuşları**, kerem edin, izin verin, gidiyorum, görüşürüz inşallah (M.C.Anday);**türkmən:** - **Ey yaş yazıcı, parlak yıldızlar, paqtahtarlar**, əlveda(X.Çarıyev);**qaqauz:** - **Bre kardaş, dereciim, kuşcazlar**, kırım buzu, donak olar xerercii(D.Kara Çoban) və s.

Nümunələrdən aydın görünür ki, cümlədə həmcins xitabların işlənməsi danışana onu dinləyənə müxtəlif və rəngarəng çalarlarla müraciət etmək imkanı qazandırır.

§6. Xitab və əlavələr

Məlumdur ki, əlavələr özündən əvvəlki üzvün dəqiq ifadəsinə xidmət edir. Ə.Əbdullayevin təbirincə desək, əlavələr buqələmun kimidirlər, hansı üzvə aid olurlarsa, o cümlə üzvünün də vəzifəsini daşıyırlar.¹

Müraciət olunan şəxsin səciyyələndirilməsində, əlavələrlə ifadə olunan xitablar əvəzsiz rol oynayır.Q.Kazımov çox haqlı olaraq belə hesab edir ki:«əlavələrin təşəkkülü yazılı ədəbi dilin daha çox inkişaf etdiyi dövrlərlə bağlı olmalıdır».²

¹ Əbdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992, s.145.

² Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.495.

«Müasir Azərbaycan dili» (1972-ci il) dərslində əlavənin xüsusi bir cümlə üzvü kimi özünü göstərə bilməməsi, «altıncı bir cümlə üzvü kimi cümlə üzvləri sırasına daxil edilməməsindən bəhs edilir».¹

Türk dillərinə aid toplanan nümunələrdə əlavəli xitablar istənilən qədərdir. Müşahidələr göstərir ki, əlavələr özlərindən əvvəl gələn xitabları konkretləşdirərək onları izah edib aydınlaşdırır, xüsusi intonasiya ilə deyilir, aydınlaşdırdığı xitabdan pauza ilə ayrılır və xüsusiləşir. Belə xitabları xüsusiləşən əlavəli xitablar adlandırmaq olar. Məsələn:**Azərb.:** - **A bala, Hüseyn!** – get Bayramxatın nənənə de ki, bir sərnic süd gətirsin(M.Hüseyn);**türk:** - **Bir düşün oğlum, yetimi Safa**(N.Hikmet);**türkmən:** - **Qammar, doqan**, maña bir xossarlıq etsene(B.Övezov); **qaqauz:** - **Mari, gəlin Feni**, var mı aslı yokmu kulak dolusu işideerim bizim bu kızıımız Stifanka yavuklu kendisinə edinmişmiş!(N.Baboqlu); Sən, **mari kuşcaz, dünna gözeli**, ne bana verdin böla eceli?(D.Kara Çoban); **qazax:** - **Neqe jata almadın, Beyseke, sırağım**(Ğ.Mırsirepov); **qırğız:** - **Temir bayke! Süyüncü!**(K.Bayalınov); **qaraqalpaq:** - **Yetim, Arıslan**, üyinizqe apar(T.Kayıpberqenov); **başqırd:** - **İptəş komandır, leytenant!** Serjant Qalın diviziya politotdelenən kayttı(X.Kərim) və s.

Əlavəli xitabların digər qismi yuxarıda sayılan məziyyətlərdən məhrumdurlar; çünki belə əlavələr aid olduqları xitablardan intonasiyaya görə seçilmir və onları aydınlaşdırmağa xidmət etmirlər. Belə əlavəli xitablar xüsusiləşməyən əlavəli xitablar adlanır. Bu cür xitabların ən çox işlənen forması xüsusi isimlərdən sonra gələn **kişi, xanım, baba, nənə, müəllim, dayı, ağa** və s. tipli sözlər

¹ Əbdullayev Ə.Z., Seyidov Y.Ə., Həsənov A.D. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, IV hissə, Bakı, 1972, s.213.

hesab olunur.¹ Məsələn: Azərbay.: - Bəlkə bir sözü olan var, **Səttar kişi?** (Əbülhəsən); özbək: - Qanday Bülip kirib koldinqiz, **direktor opa!**, kelinq kelinq(S.Zunnunova); türkmən: - Qel, **Qeldimət doqan** və s.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bəzi dilçilər bir sıra mürəkkəb adların da tarixən bu cür əlavələrin söz kökündə daşlaşaraq əmələ gəlməsini hesab edirlər.²

Bədii mətndə çox vaxt bir neçə əlavəli xitab paralel olaraq işlənir: Azərbay.: - **Elimin-obamın gəlini, Dədəmin, babamın pərdəli-ismətli – Hicran qismətli gəlini!** Nəğmə əllərini əllərimə almaq, o pak ağıllı, min bir gecə nağıllı qəlbinin dərinliyinə dalmaq istəyirəm(H.Baxış); **Qazlı cahil - cavan oğlan, Mənsur**, bilirsiniz nə var?(Ə.Babayeva); **Ömrüm-günüm, Vüqar, gözümün işığı**, özünü ələ al, toxta (V.Babanlı); türk: - **Ah ulan, ulan Firavun kapıçı ah!** gitsen yahu (M.C.Anday); qaqauz: - **Xey küyüm, ilk yazlı küyüm**, kismetsizdin evvellər(D.Tanasoqlu) və s.

Çox zaman əlavəli xitablar həmcins üzvlərlə qarışdırılır; formaca eyni, məzmunca ayrı olan bu iki müxtəlif sintaktik kateqoriyaya fərq qoyulmur. Bu da təsadüfi xarakter daşımır, çünki əlavələr də, həmcins üzvlər də cümlədə eyni suala cavab olur və eyni üzvlə bağlı olur. Onları fərqləndirmək üçün bu cəhəti bilmək zəruridir ki, əlavəli xitab özündən əvvəlki sözü konkretləşdirərək onu aydınlaşdırır və hər iki üzv semantik cəhətdən eyni olur. Məsələn: Azərbay.: - **Möhtərəm hakim, müqəddəs ədalət carçısı**, mən bir şahid sifətilə burada ifadə verirəm(F.Dərgahov); - Uçma, dağılma, **mənim yurdum - xanimanım**, nə qədər ki, sən varsan, mənim nəfəsim gedib-gələcək, ölməyəcəyəm (M.İbrahimov); türk: - **Karım benim, iyi yürekli, altın renk-**

¹ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, s.162.

² Bəyzadə Q. Mətn dilçiliyi. Bakı, 1997, s.40.

li, gözleri baldan tatlı karım benim(N.Hikmet); türkmən: - **Ey oqlum, Bilbilcan**, ne baka, ne kismat boldi – diydi (Şabende).

Göründüyü kimi, əlavələrlə(müqəddəs ədalət carçısı, xanimanım, iyi yürekli, altın renkli, gözleri baldan tatlı, Bilbilcan) aydınlaşdırdıqları xitablar(möhtərəm hakim, mənim yurdum, karım benim, ey oqlum) arasında semantik cəhətdən tam uyğunluq duyulur; bunlar arasında müəyyən fasilə də hiss edilməkdədir. Əlavəli xitablar eyni məfhumun müxtəlif ifadəçisidirlər.

Həmcins xitablarda isə sözlər sadalanır və həm də onlar bir neçə məfhumu və ya hadisəni – bir ümumi məfhum altında birləşdirə bilirlər. Türkmən dilindən gətirdiyimiz iki nümunə ilə bu fərqi aydınlaşdırmağa çalışaq: **Qözi baqlı, ay azatlıq aşığı**, Maqsuduna ara yakın qörün-yər(X.Çarıyev) və: Razi boluq bizden **qunça aqızlılar, Andalıp zıbanlı, Şirin sözlülər, Barmaqı xınalı, nerkes qözlülər, Aqzı qunça, lebi ballar**, xoş indi (X.Şaxır).

Birinci nümunədə altından xətt çəkilən sözlər (**ay azatlıq aşığı**) **qözi baqlı** xitabının əlavəsi; ikinci nümunədə qara şriftlərlə verilən sözlər isə həmcins xitablardır. Ümumiyyətlə, əlavəli xitabların kontekstdəki mənə çaları danışanın dinləyəne olan münasibətini göstərməklə özlərində çağırış funksiyasını da əks etdirməkdir.

§7. Xitabların cümlədə yeri və orfoqrafik xüsusiyyətləri

Türk dillərinin materialları ilə bağlı müşahidələrimiz göstərir ki, həmin dillərdə yazıb-yaradan müəlliflərin məqsədindən asılı olaraq xitablardan üç pozisiyada istifadə olunur.

Xitablar cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda gələ bilər, daha dəqiq desək, o cümlədə **pre, inter** və **post-pozisiyalarda** durur. Tədqiqata cəlb olunan türk dillə-

rindən – Azərbaycan, türkmən, özbək, qazax, nisbətən də tatar və başqırd dillərində orfoqrafiya və durğu işarələri sistem şəklinə salındığına görə, xitab cümlənin əvvəlində gələrsə, ondan sonra, ortada gəldikdə hər iki tərəfdən, cümlənin sonunda işləndikdə isə özündən əvvəl vergül (,) işarəsi qoyulur. Türk, qaqaüz, kumık, qaraqalpaq, noğay dillərində bu sistem bir qədər pozulmuşdur. Amma bir cəhəti qeyd etmək istərdik ki, müqayisə olunan türk dillərinin hamısı üçün ümumi bir cəhət mövcuddur. Bu isə ondan ibarətdir ki, xitablar bu dillərdə daha çox cümlənin əvvəlində işlənir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, topladığımız nümunələrin hər 100-dən 75-də xitab cümlənin əvvəlində gəlir. Bu da xitabın, hər şeydən əvvəl, kommunikativ funksiyası – danışanın müraciət olunan obyektə ünsiyyət yaratma cəhdi ilə əlaqədardır. Yəni, danışan əksər hallarda adresatın diqqətini cəlb etmək üçün ona müraciət edir, müraciət məqsədilə işlədilən xitablar isə cümlənin hansı üzvü ilə ifadə olmasından asılı olmayaraq, adətən cümlənin əvvəlində gəlir.

Tədqiq olunan türk dillərində prepozisiyada gələn xitab, bilavasitə çağırış məqsədi ilə işləndiyindən ekspressiv-emosional təsir də bir qədər zəifləyir. Məsələn: Azərb.: - **Arvad**, sənin ağlın yoxdur, duzun da ağacı olar? (N.Nərimanov); türk: - **Kardeşler**, bakmayın gözlerime, ağlamak geliyor içimden (N.Hikmet); türkmən: - **Qammar aqa**, şu edip yüren işiniz öz qövnünüzden bir caymı? (B.Seytəkov); qaqaüz: - **Mari Petra bülü**, nerayı gidersin (N.Baboqlu); özbək: - **Osimon**, kuyaber bu qapları (Oybek); qazax: - **Sofya**, kelinq, kelinq, qanday bulip kurup koldinqiz (S.Zunnunova); uyğur: - **İvan Nikola-yeviç**, meniñde orun yok (J.Musayev); tatar: - **Tahircan**, sin imesme? (Tahir-Zöhre); başqırd: - **İptəş Seryoqin**,

döroç aytəheqez (X.Moxtar) və s.

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, cümlənin əvvəlində gələn xitablarda emosionallıq yox dərəcəsidir, lakin onu da deyək ki, əmr cümlələrinə xas olan imperativ melodikliyi bu xitablarda da duymaq olur: «İmperativ melodika—cümlənin əvvəlində gələn xitablar üçün xarakterikdir. Belə xitabların tələffüzü zamanı müxtəlif emosiya çalarlarının olması çox vacibdir».¹

Cümlənin ortasında – interpozisiyada gələn xitablarda isə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Belə ki, interpozisiya mövqeyində olan xitablarda, daha çox (müraciət olunana və ya resipiyentə) münasibəti aydın hiss olunur. Fikrimizi aşağıdakı dil faktları bir daha təsdiq edir: Azərb.: - Sabahın xeyir, **Nemət**, işə getmirsən? (Anar); türk: - Beri bak, **Yusuf**, dedi. Ustahğımı demeyi unutma (O.Kemal); türkmən: - Nəme, **oqlum**, ecen indi xalis xiç zat bilyən dəldir öydyərmin (A.Qurbanov); qaqaüz: - Çok saa ol, **dädu İliya**, ani kayıl oldun da, çevirmedin beni (D.Kara Çoban); özbək: - Boy dod! **Onajon!** - dedi (Mirmuxsin); qırğız: - Eçteme emes, **Karabay**, kapı bolboçu (Ç.Aytmatov) və s.

Nümunələrdən aydın görünür ki, xitablar bu cümlələrdə xüsusi intonasiya ilə – ya səsin tonunun alçalması, ya da ifadə sürətinin artırılması ilə cümlənin əvvəlində işlənən xitablardan fərqlənir. Belə intonasiya, adətən, ara sözlər üçün xarakterikdir.

Türk dillərində xitablar postpozisiyada da fəal işlənmə bilir. Bu məqamda işlənən xitabların intonasiyasının xarakteri onların daxil olduğu cümlənin növündən ası-

¹ Черемисина Н.В. Русская интонация: поэзия, проза, разговорная речь. М., 1982, с. 108.

lıdır.Məsələn:Azərbay.-Aydındır, **Söhrab dadaş**(V.Babanlı) və ya:- Bunları görmürsənmi, niyə satılırsan, **bacım**?! (Ə.Vəliyev) – cümlələrinin birincisi nəqli, ikincisi isə sual cümləsi olduğundan **Söhrab dadaş** xitabı adı, **bacım** xitabı isə hiss-həyəcan və sual intonasiası ilə deyilir. Belə ümumi cəhət tədqiq olunan digər türk dillərinə də aiddir. Məsələn: türk: - Kızın yanında hiç piyasın yokmuş seninle aşık olamam ben, **Yunus usta** (S.Ali); türkmən: - Ayırıp bolanok, **Qülnar** (A.Qurbanov); qaqauz: - Kablet, **Budcakım**, Bän geldim evä(D.Tanasoqlu); özbək: - Siz kaçalık küxlik, kaçalık ... qüzal ekoninqizni Üzinqiz xam bilmaysiz, **Saodat**(O.Yokubov); qazax: - Minay ne jümbäk, **janım-ay**, ne üşin berdi? – dep, jımın-jımın etip kaltasına saldı(Ğ.Mustafın);uyğur: - İşlirin qandak, **Bəxtiyar**? – dəp soridi(J.Musayev); qırğız: - Malın artında kalsm! **Mekeş**!(T.Sıdıkbekov) və s.

II FƏSİL.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ XİTABLARIN QRAMMATİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ VƏ LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

§1. Xitabların qrammatik ifadə vasitələri

Xitablar dildə müəyyən ekspressiv və emosional vəzifəni yerinə yetirən leksik-semantik söz qrupudur.Xitablarda əsas etibarilə çağırış,müraciət emosionallığı ifadə edildiyi üçün onların ara söz, vokativlər, əlavələr, adlıq cümlələr,mübtəda və cümlənin həmcins üzvləri ilə həmhüdüdlüğüna dair fikirlərimizi bir az yuxarıda şərh etdik. Belə nəticəyə gəldik ki, xitablar leksik-semantik kateqoriyalardan özünəməxsus əlamətlərlə fərqlənir.Bu fərqlər isə, şübhəsiz ki, türk dillərinin inkişaf xüsusiyyətləri ilə əlaqədar özünü daha qabarıq təzahür etdirir.

Xitabların həmhüdüdü sintaktik kateqoriyalara münasibəti və fərqləndirici əlamətləri onların qrammatik ifadə vasitələrində də öz əksini tapır.

Türk dillərində xitabların qrammatik ifadə vasitələri zəngin və rəngarəngdir. Xitabın morfoloji yolla ifadə vasitələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

- 1) isimlərlə;
 - 2) sifətlərlə;
 - 3) saylarla;
 - 4) əvəzliliklərlə;
 - 5) felin təsriflənməyən formalarından olan feli sifət və məsdərlə;
 - 6) nidalarla;
 - 7) vokativlərlə ifadə olunan xitablar.
- Sintaktik yolla isə xitab, əsasən, təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

İsmlərlə ifadə olunan xitablar

Qeyd etmək lazımdır ki, ismlər xitabların ən çox ifadə olunduğu nitq hissəsidir. Əlavə olaraq onu da deyə bilərik ki, bütün ismlər istisnasız olaraq xitab rolunda çıxış edə bilər. İsmlərlə ifadə olunmuş xitabları türk dillərindən əldə etdiyimiz materiallar əsasında belə qruplaşdırmağı məqsəduyğun sayırıq:

a) insan adları, soyadlar, təxəllüs və ləqəb bildirən xüsusi ismlərlə ifadə olunan xitablar. Məsələn: Azərbay.: **Pakizə**, hey! – deyə o, ev yiyəsini səslədi (O.Salamzadə); - **Cavan Hüseyn**, kim tanıdır Vurğunu, Vətəninin, sənətinin vurğunun?(A.H.Cavan); türk: - **Beri bak, Yusuf** – dedi. Uсталığımı deməyi unutma!(Yaşar Kemal); - **Nazım yoldaş**, benim kızım beş yaşında (N.Hikmet); türkmən: - **Çaqşilovna**, tanış bolun, bu bizim qadırdan ızbasar şaxırımız(Qeliş qülşelin); qaqauz: -Saa ol, **Kosti**, - şükür etti qena da qirdi trolleybusa(D.Kara Çoban); - **Stoykov-Yemelyan**, saburlu kaldın; **Kablet, Budcakım**, bən geldim evə (D.Tanasoqlu); başqırd: - **Xörmətli Filman Nizamoviç**, bil əytkən hüzzəreqedə hez üzegez içanağızımı hrη? (B.Bikbay); tatar: - **Qaluulla babay**, bu almaları sezde niçek atıylar? (M.Əmir); qırğız: - **Joldaş komandır**, men ot jaqcamı sakclar,he zamanqa deri turlukcma(B.Qulyayev); yakut: - Йох, **Федор Васильевич**, сэргэ ... элээмэххинэ сатанар – «-Yох, **Fyodor Vasilyeviç**, siz bu işlə maraqlanmalısınız»; tuvin: - **Кара-оол**, мен акымдан чагаа алдым – «**Kara-oll**, mən qardaşımdan məktub aldım» (M.Д.Биче-оол) və s.

b) konkret yer – ölkə, şəhər, çay, tarixi hadisə bildirən xüsusi ismlərlə ifadə olunan xitablar. Məsələn: Azərbay.: - **Təbriz, gözəl şəhərim**, gənclik xatirələrimin çoxu səninlə bağlıdır(M.İbrahimov); - **Dəli Kür**, coşma, sular bulanır

(Ə.Kürçaylı); **45-ci iln 9 may günü**, sənə qaytarılan səsimmi deyim, ünümmü deyim(«Azərbaycan» jurnalı); türk: - Ve uzakta kubbeleri seçdiyim zaman, sevinclə haykırsam adımı, **Efqamıstan!**(M.C.Anday); - **Yıldız dağı**, niçin kalxmaz dumanın(Halk türkülerinden); türkmən: - **Selam sağa Aşqabat!**(A.Durdıyev); qaqauz: - Pelivan oolların hepsinə selam sölä, **Moldova!**(D.Tanasoqlu);

c) heyvanlara birbaşa və ya metaforik mənada müraciət zamanı ismlərlə ifadə olunan xitablar. Məsələn: Azərbay.: - **Məstanım, ay Məstan** – deyə Fərrux pişiyi səsləyərək aynabəndə keçdi(İ.Fərzəliyev); - **Tərpən, təpəl**, - deyə o çubuğu arıq öküzə çəkdi(O.Salamzadə); türk: - **Aman, ceylan**, aman dersin, bir gün canından bezersin (Halk türküleri); - **Ben alil-bir insanım, aslanım; türkmən**: -**Sayra bilbil**, dillen dilin açılısın, senin dürün dumlı-duşa saçılısın (X.Çarıyev); qaqauz: - **Kalk, Kudalcım**, - yalvardı Fedi, - kalk, **benim öküzümü**(D.Kara Çoban); - **Of, kuşcaz**, ilin tüülü, bən qezerim bir büülü (D.Kara Çoban);

ç) abstrakt məfhum, varlıq, təbiət hadisələri bildirən ismlərlə ifadə olunan xitablar. Məsələn: Azərbay.: - **Xudaya!** Şükür sənin kərəminə, min şükür(Ə.Vəliyev); **Azdım** bu yollarda biimdad oldum, **Amandır**, gəl çəkil yolumdan, **duman**(H.Baxış); - **Ay yuxum**, bəsən haçan sən gələcəksən. Sən onu görmüsən, sən görəcəksən (N.Xəzri); türk: - **Allahım**, sabır ver bana(S.Ali); **Bulut**, Allahı seversin, konma bir tanem üstünə(Halk türkülerinden); türkmən: - **Əx-ey, peləkət**, insmisiñ-jinsmisiñ, xəbar ver?! – diip qıqırdım (D.Esenov); - **Ey kərəmli kadir Xuday**, Qarıbım sana tabşırdım (Şasenem Qarıp); qaqauz: - **Yaamur**, yaa, sən elemə da yanmasın kelemə; - **Sən qün**, yakma otları (D.Kara Çoban); - **Uslan, uslan, sevdam!** Genə maxkulunu getirdi aklına kuybaşı Vançu da suvazladı karısının

yanaanı (N.Baboqlu) və s.;

*d)peşə, sənət, titul, ictimai-sosioloji mənsubiyyət bildirən isimlərlə ifadə olunan xitablar.*Məsələn: Azərbay.: - İndi necə olacaqdır, **həkim?**(S.Vəliyev); Qarnına şiş girsin, **a molla!**(N.Nərimanov); **Təbib**, indi aç yaramı, yar, sarı, Gecə-gündüz sızıldaram yar sarı(Aşıq Hüseyn Cavan); - **Vətəndaş! Ay yoldaş!** Niyə xəstəni o günə salmışan?(F.Dərgahov); türk: - Bilseniz, **reis bey**, üzərinizə qarıp bir hayvana bakar qibi merakla dikilen yüzlerce göze bakmaq ne zor şey ... (S.Ali); - Gel, gel, gelsene, **kâtip bey** (M.C.Anday); türkmən: - **Aspirant**, men sağa telpek qoydum(Qelin qülşelin); - Al ele qalamı, **ey yaş yazıyı!** Xayal etme yaratmaqa-yazmaqa; - Paqtanı parlat, **ey traktorçi** (X.Çariyev); qaqauz: - **Xey çoban!** Buriy gel; - Bey, seləm, **traktoristlər!** Çok mayıl sizə bizlər; - Kimsin sən, **fakir**, baştan sölä(D.Tanasoqlu); özbək: - **Kimdan eşitdinqiz bu qaplarını, fakırlar?**(A.Kaxxor); uyğur: - Mejimdə orun yok, bar bolsa, bar deməymənmi, **patışaxım?** və s.;

*e) cansız varlıqları bildirən ümumi isimlərlə ifadə olunan xitablar.*Məsələn:Azərbay.: - **Cığırlarında dolandığım dağlar**, gedirəm, salamat qalın, **dərələr**(V.Babanlı); - **Siz ey qara vəhmli divarlar, Ey qara zəncir, ey ağır halqa**, sən, çatla neçin zülmə edirsən davam?(C.Cabbarlı); - **Ey yaşıl yelənli zümrüd meşələr, çəmənli, çiçəkli diltər guşələr** (H.Baxış);türkmən: Xava-la. **İxamlar ılxamı nəzenin Muzal!**(Qelin qülşelin);qaqauz:-**Göster,aynam.**Sən çuruk, ama göstermə buruk; Göster beni boyluca, Benizimi koyuca; - **Kemença, kemençeciim**, çevirsəna genceci (D.Kara Çoban) və s.;

ə) qohumluq bildirən isimlərlə ifadə olunan xitablar. Məsələn: Azərbay.: **Qohum, tanış, dost, mama oğlu!** Niyə bu qədər saxtalaşmışınız?(Ə.Vəliyev); - **Ay əmidostu!** U!...

(N.Nərimanov); türk: - **Babilo**, kolay gelsin(O.Kemal); - **Abi**,merhemetini eskik etme(K.Bilbaşar); türkmən: - **Vax, doqan**, onun üçün müynirqər oturma, çiban döme - son, yarılıp dinsa yaqşsı(B.Övezov); - **Dayı**, xovluqlayan bolsan ötəqit, bəxbidindən qalma (Qelin qülşelin); qaqauz: - **Qalx, ixtiar boba**, annat(D.Tanasoqlu); - Oler suuk tə, qeler kış, **Mamy**, kaftam yırtılmış(D.Kara Çoban); - Çok saa ol, **dädu İliya**, anı kayım oldun da, çevirmedin beni, - sükül ettim bän bitkidä(D.Kara Çoban) və s.

Türk dillərində xitablar isimlərlə ifadə olunarkən, quruluşca sadə və mürəkkəb olur.Məsələn: - **Salih**, gözleri kocaman-kocaman açılmış(Yaşar Kemal); Qeyd edək ki, eyni dil faktını digər türk dillərində də müşahidə etdiyimizdən türk dilindən gətirdiyimiz bu misalla kifayətlənirik.

Mürəkkəb xitablar isə iki və ya daha artıq isimlə ifadə olunur. Məsələn: Azərbay.: **Ey Füzuli şerinin bir bəstəkar qardaşı**, Şöhrət tapdı adınla bizim ana yurdumuz! (S.Vurgun); türk: - Huyumu bilmezmissin, **Zahide abla!** (O.Kemal); türkmən: - **Amanqül dayza**, senem maral eceden kem çalma(D.Esenov); qaqauz: - Hem taa bir iş var, **tovariş predsdatel**, pek az vakt kalur qazetaları okumaa; -**Traktorist qurannıy**, sən neçin dakılersin kıza(N.Baboqlu); uyrot: - **Албаты-дъонум, дъуулыгар**, Арға – суме бедирегер! – «**Mənim xalqım**, toplan! Çıxış, xilas yolu axtar!»; - **Канча маатır – кезерлер**, Aldına kirip barıqar! – «**Bütün bahadır-pəhlivanlar**, qabağa gedin»; - Юркюн оты кымыстынъ дейт, Кайран **Тенек-Бюкю** – «Sönmüş ocağı sən yeniden yandırdın, **Tenek-Bökö**» (N.A.Baskakov).

Burada belə bir cəhəti nəzərə çatdırmaq istərdik ki, Azərbaycan və türk dillərindən başqa, demək olar ki,

digər türk dillərində tərəflərinin hər ikisi rus dilindən alınmış sözlərlə düzələn mürəkkəb xitablar üstünlük təşkil edir. Nümunələrdən də görünür ki, bütün isimlər istisnasız olaraq mürəkkəb xitablar kimi işləyə bilər. Digər türk dillərində də belə xitablara, az da olsa, təsadüf edilir. Fərqli burasındadır ki, həmin dillərdə xitabın ifadə olunduğu birləşmənin yalnız ikinci tərəfində rus dilinin təsiri, daha dəqiq desək, sovet dövrünün möhürü kimi özünü göstərir. məsələn: Azərbaycanca: - Buyur, İldırım Süleymanoviç, buyur keç evə, əzizim, yerin hazırdır, yata bilsən (İ. Fərzəliyev); türkmən: Xammət Kössekliyeviç, rıxını qəlsin, mənə azad et (Qəliş qəlsəlin); qazax: - Taymanov tovarış, Nikolayı kördüm (Ğ. Müstafin); özbək: - Urtok komandır, mənə keksani kuvontırđinqiz umrinqiz uzok bəlsin! (Uzbek tili); uyğur: - Ofiser, ştabda bərnəççə at bolidi-qan, şularniñ birini mən şəhər içidə minip jüridiqan (Uyğur tili); tatar: - Nataşa briqadası, aña komandır maşinaları da tuktap yul birə (Q. Başırov); başqırd: - Xırmətli Ğilman Nizamoviç, bil əytken hüzzəreqəzqə hez üzeqez işanahıgızını hun? (B. Bikbay) və s.

İsmlərlə ifadə olunmuş xitablardan danışarkən kəmiyyət kateqoriyasının bu tipli xitablara təsirindən də yan keçmək olmaz. Aydın ki, bütün türk dillərində kəmiyyət anlayışını ifadə edən xüsusi söz qrupları var. Kəmiyyətin abstrakt formada ifadəsi bu dillərdə uzun inkişaf yolu keçmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, çuvaş dilindən başqa bütün türk dillərində -lar, -lər kəmiyyət göstəricisi daha işləkdir. Bu kəmiyyət göstəricisinin özbək ədəbi dilində sinharmonik variantları olmasa da, özbək dili dialektlərində 30-dan artıq, qırğız və Altay dillərində on iki

variantı, yakut dilində 16 variantı qeyd edilmişdir.¹

Qırpaq dillərində də bu göstərici 16-dır: -lar, -lər;; -sar, -sər-ler; -nar, -nər, -ner, -nər; -nəz; -dar, -dər; -tar, -tər; -zar, -zər.

Karluq dillərində bu göstəricinin daha çox qısaltdılmış variantları işlənilir: -la, -lə, -le; -nə, -na, -ne.

Yakut dilində cəmlilik kateqoriyası həm də «aax» hissəciyi, eləcə də -laax, -taax, -daax, -naax şəkilçiləri ilə ifadə olunur: -A...am aax, Petroftaax. Aax hissəciyi Azərbaycan dilində işlənen –gil şəkilçisinə (A...am aax -atamgil), -taax şəkilçisi -lar cəm şəkilçisinə uyğun gəlir (Petroftaax – Petrovlar, o...onncordoox – qocagillər) və s.

Türk dillərinə aid materiallara istinadən demək olar ki, xitablarda -lar, -lər şəkilçiləri daha işləkdir. Bu, türk dillərinin hamısı üçün xarakterik olduğundan nümunələrin verilməsinə ehtiyac duyulmur.

Atributiv isimlərin təkrarı ilə ifadə olunan xitablara isə az da olsa, Azərbaycan, türk, türkmən dillərində təsadüf etdik. Məsələn: Azərbaycanca: - İki yük odun, mənə qənim kəsildin, mənə şikəst etdin (C. Cabbarlı); - Uca-uca dağlar, salamat qalın (H. Baxış); türk: - Bir parça ekmek, neden benim kismetim dişilsin (S. Ali); türkmən: - Bir dilim qavun, oqlımı alçaq boldıñ (A. Durdiyev) və s.

Elə buradaca türkmən dili ilə bağlı maraqlı bir faktı da qeyd etmək istərdik. Belə ki, Azərbaycan dilində top-

¹Грамматика современного якутского литературного языка. М., 1982; Никифоров Г.А. Категория множественности в якутском языке. АКД, М., 1952; Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., 1953; Убрятова Э.М. Исследование по синтаксису якутского языка. Л., 1950, с.294.

luluq mənasını bildirən «camaat» sözü yalnız dialektlərdə işlənən «**xalq-xalayıq**» (malayıq forması da mövcuddur) qoşa sözünün ikinci komponentinin qarşılığı kimi işlənir. Türkmən dilində «**xalayık**» sözünə cəm şəkilçisinin əlavə olunmuş forması (**xalayık+lar**) forması işlənir. Halbuki, Azərbaycan dilində «**camaatlar**» forması mövcud deyildir. Çünki, məntiqə görə də, «**camaat**» sözünün özündə topluluq ehtiva olunur. Düzdür, «**xalayık**» sözü digər türk dillərində də işlənir. Lakin bu sözün «**xalayık+lar**» formasında xitab kimi işlənməsinə yalnız türkmən dilində rast gəldik: - **Ey xalayıklar**, üç qüm möxnetiniz var(Şabende).

Bu məqamda S.H.Mehdiyevanın maraqlı bir fikrini də xatırlatmaq istərdik. O yazır: «.. - lar, - lər şəkilçisi milli mənşəli sözlərə artırılmaqla yanaşı alınma ərəb, fars dilli sözlərə də artırılır və maraqlı burasıdır ki, - lar, -lər bəzən ərəb dili qanunlarına əsasən daxili fleksiya yolu ilə yaranmış cəmlək, çoxluq bildirən (ürəfa, şüəra tipli) sözlərə də artırılaraq ikiqat cəmlək əmələ gətirir» ki, «xala-yık+lar» sözünü də bura aid edə bilərik.¹

Belə bir hal dastanların dili üçün xarakterik olmuş və get-gedə öz istəkliyini itirmişdir.

Qaqauz, eləcə də slavyan dillərinin güclü təsirinə məruz qalan digər türk dillərində də atributiv isimlərlə ifadə olunan xitablara təsadüf etmədik, çünki şübhəsiz, slavyan və roman dilləri bu dillərin qrammatik quruluşu, eləcə də leksikasına öz güclü təsirini göstərmişdir.

Sifətlərlə ifadə olunan xitablar

«Leksik məzmununda əlamət və ya keyfiyyət daşıyan sifət türk dillərində geniş yayılmışdır. Sifətin məna və

¹ Mehdiyeva S.H. Folklor abidələrinin linqvo-poetik tədqiqi. Bakı, 2003, s.20.

quruluş xüsusiyyətləri, dərəcələri və sintaktik vəzifəsi yalnız oğuz qrupu türk dillərində oxşar əlamətlərə malik olsa da, bu və ya digər formanın əlamətin fərqli cəhətləri və işləkliyi baxımından müxtəlifliyi də vardır.¹ Bu xüsusiyyət sifətlərlə ifadə olunmuş xitablarda da müşahidə edilir.

Məlumdur ki, sözlərin substantivləşməsi nəticəsində müəyyən nitq hissələri əşyavilik qazanaraq öz lüğəvi mənalərini dəyişir, ismin bütün paradigmatlarını qəbul etməklə sintaktik xüsusiyyətlərini daşıyır.

Toplanan dil faktları göstərir ki, türk dillərindəki xitablar substantivləşə bilən bütün sifətlərlə (daha çox əlamət və keyfiyyət, az hallarda isə rəng dad, ölçü, həcm, dərəcə bildirənlərlə) ifadə oluna bilər:

a) əlamət bildirən sifətlərlə ifadə olunan xitablar.

Məsələn: Azərbaycanca: - **Ey eşqi, ürəyi talan gözəllər**, nə dağlar çəkirdi o illər sizə (H. Baxış); türk: - **Senin adın ne, yigit?** (O. Kemal); türkmən: - **Çekil, biqayrat!** – **diydi** – de Qülnar tarsi yerindən turup, küpürsəp çıxıp qitdi (A. Qurbanov); qaqauz: - **Kimsən sən, fakir**², baştan sölə (D. Tanasoqlu); Paalı, yazerim yoldan (D. Kara Çoban); özbək: - **Yük, layokatı, zerikkanımız yük** (A. Qaxxar); **Sen ablaq!** **Küzinqri olaytırma!** – **Boyvaççaninq tumsığıqa kelib kiçikirdi Yülçi** (Oybek); - **Erim deb onanqdan keçasanmi, yuzsiz?** (A. Qodiriy); yakut: - **Үрдүк, эн дыону хааларга үлэлэтитэ!** – «**Uzun, sən adamları obaşdan işləməyə məcbur etmə**» (Моисей Ефимов.); tuvin: - **Тыва, черин, чонун салгап орап, чечек ышкаш чараштыр сен** – «**Tuvin,**

¹ Çalılof F. Sifət. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası.

Morfologiya, II hissə, Bakı, 1986, s.23-24.

² Yoxsul mənasında işlənən bu sözə türk dillərinin əksəriyyətində rast gəlinir. Maraqlı budur ki, bu dillərdə «yoxsul» sözü, eləcə də **-sul** şəkilçisinin vasitəsilə əmələ gələn sifətlər müşahidə edilmir.

sən gül qədər zərif torpağının və xalqının varisisən» (Леонид Чадамба); **tatar:** - **Yavız**(niyyəti təmiz olmayan), min-də vakıt yuk(Qabdulla Tukay) və s.

b) keyfiyyət bildirən sifətlərlə ifadə olunan xitablar.

Məsələn: **Azərbay.**: - Sağ ol, **yaşadım**, bu gün ömrümü xeyli uzatdın, - dedi(M.İbrahimov); **türk:** - **Erkeksi**, emin ol ki, deveçi seni almaz(O.Kemal); - Bana merhamet et, **dinsiz, imansız, tatlı şeker kemansız**(Halk türküleri); **türkmən:** - Parla, **parlakım**, xut xut parlacay vaqtın senin(X.Çarıyev); **qaqauz:** - Kal saaljaylan, **fasıl qumanist** (D.Kara Çoban); **tatar:** - **Akıllı**, çına ni buldı? Nişləttələr sine? (Mirsəy Əmir); **qazax:** - **Sütsiz at**, jajına jür! (S.Seyfullin).

Qeyd edək ki, **-ar//-ər, -ıq//-ik, -uq//-ük** və **-aq//-ək**, bəzən də **-ağan//-əyən** şəkilçili sifətlərlə ifadə olunan xitablar da şərti mənada daimi keyfiyyət bildirməyə xidmət edirlər. Məsələn: **Azərbay.**: - **Ürkək ceyran**, nə qədər zərif və məlahətli sən!(İ.Fərzəliyev); - **Küsəyən**, küsmə, bəri gəl, sənə müjdəm var(Ə.Vəliyev); **türk:** - Ey, **sapık**, dur diyorum sənə, dur(R.N.Güntekin); - **Çapkınlarım, çapkın cocuklarım**, hadi, gidiyoruz (K.Bilbaşar).

c) rəng bildirən sifətlərlə ifadə olunan xitablar.

Məsələn: **Azərbay.**: - Ey yaşıl yelənli zümrüd meşələr, **Çəmənli, çiçəkli dilbər guşələr!** Siz də kol dibindən, ey bənövşələr, Sakitcə boylanıb xəyala dalın(H.Baxış); **türk:** - **Sarışın**, nola gel de bu sevdadan vaz gel¹; - **Bembeyazım, Pamukkalem**, biz gidiyoruz(K.Bilbaşar); **türkmən:** - **Aklar, aklar**, başına-gözünə döneyim, gitmeyin(Qelin qülşəlin); **qaqauz:** - **Sarılarım, sarıcalarım**, yıkayın ellerinizi da yardım burada kartofilleri soymaa(N.Baboqlu) və s.

¹ -**şın** şəkilçisi ilə düzələn sifətlər təkcə iki dildə – Azərbaycan və türk dillərində işləndiyindən bu tipli sifətlərlə ifadə olunan xitablara başqa türk dillərində rast gəlmədik. Bu da təbii hal sayılmalıdır.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, Azərbaycan və türkmən dillərindən fərqli olaraq, türk və qaqauz dillərində çoxaltma və azaltma dərəcəli sifətlərlə ifadə olunan xitablar daha çox üstünlük təşkil edir.

Özbək dilçisi A.Q.Xamitova özbək, uyuğur, qazax və türkmən dillərindəki azaltma dərəcəli sifətləri yarımçıq əlamət adlandırır.¹

ç) dad bildirən sifətlərlə ifadə olunan xitablar.

Məsələn: **Azərbay.**: - **Bal kimi şipşirinim**, məndən incidinmi, küsmək yox(M.Qocayev); **türk:** - Nasılsın **tatlım?**(S.Ali); **qaqauz:** - **Tatlı oolum**, kuvet işləri bater, onnarı aldı bizdən texnika, maşinalıq(N.Baboqlu).

Tədqiqat göstərir ki, türk dillərində fonomorfoloji yolla əmələ gələn sifətlərin geniş yayılmasına baxmayaraq, onlarla ifadə olunan xitablara yalnız Azərbaycan, türk və qismən də qaqauz dillərində təsadüf edilməsi müşahidə olunur. Türkmən, eləcə də digər türk dillərində isə bu cür sifətlərin xitab kimi işlənmə bilməməsi, görünür, sifətlərin o dillərdə substantivləşmə dərəcəsi ilə bağlıdır.

d) ölçü, həcm, dərəcə bildirən sifətlərlə ifadə olunan xitablar türk dillərinin, demək olar ki, harnısında az işlənilir. Məsələn: **Azərbay.**: - **Uzun**, sənə demədimmi, bu iş bitdi(S.Vəliyev); - **Ay beş qramlıq**, işləri yenə də korladın(Anar); - **İkilik taxta**, sən bir özünə bax, sonra danış («Kirpi» jurnalı); - **Kiçiyim**, sən gözəl olduğun qədər də ağıllısan (M.İbrahimov); **türk:** - Of, **zatımühterem**, neden böyle oldu(O.Kemal); **türkmən:** - **Pirikliğim, ayşım-xoşum, mıdarım, Tüni derya**, senden Qarıp ötdümü?(Şasənem

¹ Хамитова А.Г.Об аффиксах, выражающих неполноту признака в именах прилагательных тюркских языков(на материале современного узбекского, уйгурского, казахского и туркменского языков) - СТ, 1979, № 4, с.69.

Qarıp); qaqauz: - Ama bən sööleim sizä döörü, **bölük şefi**, ta o günü pişman oldum geldiima... (N. Baboqlu).

Nümunələrdən də göründüyü kimi, «uzun», «beş qramlıq», «**ikilik taxta**», «**kiçiyim**», «**zatımühterem**», «**Tüni derya**», «**bölük şefi**» xitabları ifadə olunduqları sifətlərin sayəsində müvafiq olaraq ölçü, həcm, dərəcə bədirməyə xidmət etmişlər.

e) *zaman anlayışı bildirən sifətlərin istisna etdikləri söz birləşmələri ilə ifadə olunan xitablar*. Məsələn: Azərbay.: - **Sabahkı gün**, gələcəyim, sonrakı taleyim səndən asılıdır (İ. Fərzəliyev); Fərəh telefon dəstəyini götürərək cavab verdi – **Alo**, kimdir? O tərəfdən isə susurdular. Fərəh yenə də özünü toplayaraq soruşdu: - **Dünənki**, sən sənmi, sən sən sənə cavab ver (F. Dərgahov); türk: - **Canımdakı haykırtı**, **içimdeki tufan**, neden beni rahat bırakmıyorsunuz? (K. Bilbaşar); türkmən: - **Cicimdeki**, atlan arabaya, yoq sam yalnız sən – diyipdi (D. Esenov); qaqauz: - **Şurda-burda birəricik**, sən okudunmu avşam qazetayı (N. Baboqlu).

Xitabların ifadə olunduğu həmin birləşmələrdəki **sabahkı, dünənki, canımdakı, içimdeki, cicimdeki, şurda-burda** (qaqauz dilindəki nümunə istisna hətə təşkil edir: -**kı** şəkilçisi burada çıxış etmir) sifətləri -**kı//-kıl//-ku//-kü,-dakı // -dəki** şəkilçili yer, zaman anlayışlı sözlərdən ibarətdir.

Azərbaycan dilində, eləcə də tədqiq etdiyimiz digər türk dillərində bir qrup xitablar nisbi sifətlərlə ifadə olunanlardır. Məsələn: Azərbay.: - **İpəyim**, yaxın gəl, sənə bir şey deyəcəyəm (İ. Fərzəliyev); - **İşsizlər**, bu yana keçin («Azərbaycan» jurnalı); - **Əlaçılar**, təbrik edirəm, dərs ilini ləyaqətlə başa vurdunuz (İ. Hüseyinov); - **İçəridəki**, bil və agah ol, çıxsan, vuracağam; - **Ey, o biri otaqdakılar, Bə-növşə, qızım, ay arvad**, bura gəlin! (F. Dərgahov); türk: - **Mechulum, mechul sevgilim**, bana ezab veriyorsun ama

(R.N. Güntekin); türkmən: - Sen bol, **xaramzada!** (Qəlin qülşəlin); - **Yoldaşlar! Mexriban yoldaşlar, adatdan daşarı qadrlı yoldaşlar, comart yoldaşlar**, leksiyamı başlamazdan önj menij size ozumi tanatmaqım qerek (Qəlin qülşəlin); qaqauz: - **Ey cenabet, bulaşık**, neredə o kirezlər – baardı Motkur (D. Kara Çoban); özbək: - **Aziz xeşlar**, xamması xam **türtü beşlar!** (M. İsmoilij); qazax: - **Ardaktı joldaştar**, partiya men ükimet qeberqen yədeni abıroymen orındayık (S. Erubayev) və s.

Əlbəttə, bu tipli sifətlərin əslə və ya nisbi, eləcə də fe-li sifət olmaları haqqında bir çox mübahisələr mövcudur. Doğrudur, bu, bizim tədqiqat obyektimizdən kənar məsələ olduğundan bu bərədə yalnız qısa şəkildə müəy-yən fikir söyləməklə kifayətlənməyi lazım bilirik. Zənnimizcə, xitabların istifadə olunduğu sifətlər nisbi sifətlərdir. Çünki əslə sifətlərdən fərqli olaraq nisbi sifətlərə sifətin dərəcə əlamətləri artırılı bilmir.

Türk dillərində sifətlərlə ifadə olunmuş xitablar quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə xitablar sadə və düzəltirə sözlərlə, mürəkkəb xitablar isə ən azı iki substantivləşmiş sifətin birləşməsi ilə ifadə olunur. Məsələn: Azərbay.: - Sən də... **ey əli qabarlı qara**, əmr et qayıqlara, əmr et daha fırlanmasın (S. Vurgun); türk: - Bana merhamet et, **dinsiz, imansız** (Halk türküleri); türkmən: - Açık bilməyək yok, **qanxor**, sen özün, sorasalar nəme coqap ber-yərsin? (X. Çarıyev); - Bay-bo-oy, **yaqşı yigit**, siz pilin qulaqında uklap qalipsınız (A. Qurbanov); qaqauz: - **Sevçile-rim**, bana qəlin (D. Tanasoqlu) və s.

Saylarla ifadə olunan xitablar.

Bütün dillərdə olduğu kimi, türk dilləri sistemində də ən sabit, dəyişməz kateqoriyalardan olan saylar özünə-məxsus xüsusiyyətləri qoruyub saxlamışdır. Əlbəttə, «oğuz

qrupu türk dillərində sayların quruluşu, mənası və sintaktik vəzifələri digər türk dil qruplarından o qədər də kəskin fərqlənmir. Lakin bununla bərabər oğuz qrupu saylarının hər biri saylara münasibət baxımından fərdi xüsusiyyətləri ilə də seçilir»¹ Sadalanan bu xüsusiyyətlər saylarda ifadə olunan xitablarda da özünü göstərir.

Məlumdur ki, hər bir əşyanın əlamət və keyfiyyəti yalnız kəmiyyət vasitəsilə ölçülə bilər. Məhz bu xarakterinə görə, kəmiyyət insan idrakının mühüm kateqoriyalarından olmuş, bütün dünya dillərində olduğu kimi, türk dillərində də say sisteminə güclü nüfuz etmişdir. Bununla bağlı M. Qıpçağın fikri maraqlıdır. O yazır: «Kəmiyyət anlayışının insan təfəkküründəki inkişafının sonuncu mərhələsində kəmiyyət anlayışı keyfiyyət anlayışının kölgəsindən çıxaraq tam mücərrədləşir».² Fikrimizcə də, sayların digər nitq hissələrinin lüğəvi mənasını, morfoloji əlamətini və sintaktik vəzifəsini daşıyaraq əşyaviləşməsi, daha dəqiq desək, substantivləşməsi kimi böyük inkişaf prosesi keçməsi də məhz elə bu dövrdən başlamışdır.

Bütün dünya dillərində olduğu kimi, türk dillərində də saylar müxtəlif leksik və qrammatik vasitələrlə ifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız substantivləşmə bilən saylar xitab funksiyasında çıxış edə bilirlər.

Əldə etdiyimiz materiallar bir daha göstərir ki, türk dillərində saylarla ifadə olunan xitablar digər nitq hissələri (isim, sifət, əvəzlilik), eləcə də fəli sifətlərlə müqayisədə çox azlıq təşkil edir. Bu da, zənnimizcə, türk dillərində sayların substantivləşmə imkanlarının məhdudluğu ilə bağlıdır.

Türk dillərində daha çox sıra saylarının, nadir hal-

¹ Abdullayev K. M. Say Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə, Morfologiya, Bakı, 1986, s. 34.

² Qıpçaq M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı, 2000, s. 36.

larda isə miqdar saylarının xitab kimi işlənməsinə rast gəlinir. Məsələn: -Salam, **beşincilər!** («Azərbaycan gəncləri»); -**Üçüncü, üçüncü**, qəbula keçirəm, qəbula keçirəm (H. Seyidbəyli); **türk:** - **İkinci, ikinci**, yaklaş bakalım, hadi (M. C. Anday).

Miqdar sayları ilə ifadə olunan xitabların əksəriyyəti aralarına numerativ sözlər artırılmaqla düzəlir. Məsələn: **Azərb:** - **Üç nəfər əsgər**, bu tərəfə düzülün (M. Qocayev).

Əldə edilən nümunələr sırasında sırf miqdar sayları ilə ifadə olunan xitablar da vardır. Məsələn: **Azərb:** - **Yetmiş üç... səksən beş... yüz iki!** Sizin missiyanız artıq bitdi (M. Qocayev); **qaqauz:** - **Seksən**, sən bana paa qeldin, bəndan esap al, bakı ver (D. Kara Çoban); **özbək:** - **Aziz xeşlar**, xamması xam türtu **beşlar** (M. İsmoiliy) və s.

Bu zaman xitabların ifadə vasitələrinin rəngarəngliyi diqqəti cəlb edir. Belə ki, xitablar yalnız sadə və mürəkkəb saylarla deyil, eləcə də sayların iştirak etdiyi söz birləşmələri ilə, leksik mənasında qeyri-müəyyən say anlayışını bildirən sözlərlə, «bir» sayından əmələ gələn müxtəlif mənalı leksemlərlə də ifadə olunur.¹ Məsələn: **Azərb:** - **Əsgərlərin beşi**, belləri götürüb tez qazın! (M. Qocayev); - **Bölük**, sağa dön! (İ. Qasımov, H. Seyidbəyli); - **Bircə balam, bircəciyim!** Başına dönüm (İ. Hümmətov); - **Dəlinin biri, dəli**, nə dediyini heç bilirsən? (F. Dərgahov); **türk:** - **Biricik sevgilim**, bana gelmeni çok istedim (M. C. Anday); - **Sussana, lan, kafasızın teki** (O. Kemal).

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində üçüncü növ təyini söz birləşməsi kimi işlənən «**dəlinin biri**» ifadəsindəki «**biri**» sözü türk dilində «**təki**» sözü ilə əvəzlənir: «**kafasızın**

¹ Cəfərov Q. Azərbaycan dili saylarının semantik sistemi // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (Ədəb., dil, incəsənət seriyası), 1979, s. 92.

teki». Bu söz qaqaüz dilində də eyni mənə kəsb edir.

Tədqiq edilən dillərdə sıra sayları ilə ifadə olunan xitablara təsadüf olunur. Məsələn: Azərb.: - **Üç yüz otuz üçüncü**, sizi eşidirəm, sizi eşidirəm (M. Qocayev); türk.: - **Ayy, ... yirminci**, ben seni özlemişdim ama (O. Kemal); - **Yirminci**, sen yaxlaşdın demək (N. Hikmet); türkmən.: - **Birinci, birinci**, men qenleyem. Xava uzun qice işledik (N. Jumayev, A. Taxırov); qaqaüz.: - **Xa, dördüncülər**, oturun taa bir az (D. Kara Çoban) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, belə xitablardakı saylar isimlərlə sifətlər arasında orta mövqə tuturlar. Fikrimizcə, sayların bəzən ismə, bəzən də sifətə xas xüsusiyyətlərə malik olması, onların bu nitq hissələri ilə uyğunlaşma bacarığı ilə bağlıdır.

Müqayisə olunan dillərdə ara-sıra **axırıncı, sonuncu, əvvəlki** sözləri ilə ifadə olunan xitablara da təsadüf olunur. İlk baxışdan bunların sıra sayı və ya sifət olması tərəddüd yarada bilər. Əlbəttə, bunlar leksik-semantik və qrammatik cəhətdən sıra saylarına bənzəyir. Dilçilər arasında da bu barədə müxtəlif mübahisələr mövcuddur. Ə. Cavadov bu tipli sıralanma bildirən sözlərdən danışarkən onların sıra saylarından fərqi belə göstərirdi: «Bu növ sıralanmada konkretlik az olur. Daha doğrusu, burada 1-dən başlayaraq sonsuzluğa doğru sıralanan əşyanın tutduğu mövqə, onun əvvəldə, ortada və ya axırda olduğu göstərilir».¹

F. Zeynalov da bu tipli sözlərin mövcudluğunu göstərir və yazırdı: «Azərbaycan dilində bir qrup sözlərə rast gəlinir ki, onlar say olmadan da sıra, ardıcılıq anlayışı ifadə edə bilər. Bunları sifət, yaxud say adlarına daxil et-

¹ Cavadov Ə. M. Say. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Bakı, 1960, s. 77.

mək olar».¹

Göründüyü kimi, alim konkret fikir söyləmir. Belə ki, bu tipli sözlərin hansı bölgüyə salındığını dəqiqləşdirmir.

Bizcə, bu cür say məfhumlu sözləri sıra sayı hesab etmək daha məqsədəuyğundur. Ona görə ki, onlar da sıralanmanın bariz nümunəsi kimi çıxış edir və müəyyən konkretlik ifadə etsələr də, hər halda əşyanın müəyyən mövqedəki sırasını bildirir. Çox zaman bu sözlər sıra sayının qrammatik şəkilçilərini qəbul edir. Dediklərimizi yalnız oğuz qrupu türk dillərinin materialları ilə əsaslandırma bilirik: Azərb.: - **Ortancıl**, sənin lovgalanmağınə dəyməz, böyüyümüz gələr, səninlə hesablaşarıq (M. Suleymanlı); türk.: - **Essahdan mı lan, sonuncu?** (O. Kemal); türkmən.: - **Sonuncu, sonuncu**, saq-aman qeldiği mi? (A. Durdıyev); qaqaüz.: - **Sonunku, sonunku**, sən bak baari, ama karılarda meqdal hiç yoktur gördüm; - **Ortanca**, burey gel (N. Baboqlu).

Qeyd edək ki, **sonuncu** sözünün yalnız qaqaüz dilində **sonunku** variantına rast gəlinir. Nümunələrdən də göründüyü kimi, sıralanma, qismən də olsa, özünü göstərmişdir.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, qeyri-müəyyən saylarla (**az** və **çox** sözləri ilə) ifadə olunan xitablara türk dillərindən yalnız Azərbaycan dilində təsadüf etmişik. Məsələn: Azərb.: - **Azlar**, əlinizi qaldırın, faiz hesablanır (H. Bayramov). Digər türk dillərində belə dil faktının müşahidə edilməməsi, zənnimizcə, bu sözlərin həmin dillərdə substantivləşmə hallarının az olması və yaxud heç olmaması ilə bağlıdır. Əslində, dilçilikdə **az**, **çox** tipli

¹ Zeynalov F. R. Nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri. Bakı, 1959, s. 204.

sözlərin də say olub-olmaması ilə bağlı mübahisəli fikirlər mövcuddur. Belə ki, bəzi dilçilər (o cümlədən N.K.Dmitriyev) bu kimi sözlərin sayı daxil edilməsini açıq-aşkar anlaşılmaqlıq kimi qiymətləndirərək, onların daha çox sifətlərə yaxın olduğunu və müqayisə dərəcəsi bildirdiyini göstərirlər.¹

Ə.Dəmirçizadə isə bunları «yuvarlaq saylar» adlandırır və belə sözlərin xüsusi intonasiya ilə deyildikdə təyin vəzifəsində işləndiyini yazırdı: «Lakin sayın bildirdiyi dəqiq miqdarı yox, həmin miqdara yaxın bir qədər az və ya çox miqdarı bir az mübaligə çaları ilə ifadə edir».²

Bizim fikrimizə görə isə, bunlar, yəni **az** və **çox** sözləri qeyri-müəyyən saylardır. Bir az yuxarıda verdiyimiz nümunədə görüldüyü kimi, seçki kampaniyası zamanı azlıq təşkil edən şəxslərin əl qaldırılması tələb olunur. Bu şəxslərin konkret kəmiyyəti, yəni 20, 30, yaxud da 10 nəfər olması bilinmir. Aydındır ki, cəmlük bildiren **-lar//lər** şəkilçisi qəbul etməklə qeyri-müəyyənlik qazanan bu tipli sözlər həm də substantivləşmişdir; deməli, **azlar** sözünün qeyri-müəyyən sayla ifadə olunan xitab adlandırılmasına əsasımız vardır.

Əvəzliliklərlə ifadə olunan xitablar

Əvəzliliklər – öz leksik mənalərini itirmədən ifadə olunduqda xitabların da işləndikləri cümlələrə məzmun və quruluşca əlaqə yaradılmasında yaxından iştirak edir. Bu, əvəzliliklərin bir nitq hissəsi kimi ümumilik və mücərrədlik bildirməsi ilə də bağlı ola bilər.

Cümlədə əvəzliliklərlə ifadə olunan xitablar real məzmunla malik olmadıqlarından, çox vaxt özündən sonra konkretləşdirici sözlərlə aydınlaşdırılır. Əvəzliliklərlə ifadə

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948, с. 88.

² Дəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 1962, s.222.

olunan xitablar da cümlənin digər üzvləri arasında bir sıra mənə münasibətləri yaradan əsas sintaktik vasitələrdəndir. Sintaktik bütöv onlardan sonra gəldiyindən və onları aydınlaşdırdığından, əvəzliliklərlə ifadə olunan xitabların rolu da vurğudan asılı olaraq müxtəlifdir.

Tədqiq olunan dillərdə xitablar əvəzliliklərlə də ifadə olunur. Qeyd edək ki, rus dilçiliyində «bir qayda olaraq yalnız ikinci şəxs əvəzliliklərinin xitab kimi çıxış etdiyi qeyd edilir».¹ Türkologiyada da bu fikrə həmrəy olanlar az deyil.² Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid ötən əsrin tədqiqatlarında da həmin mülahizələr əsas götürülür.³ Yalnız V.P.Kiparisov və tatar dilçisi Q.S.Əmirov buna etiraz edərək, **sən** və **siz** əvəzliliklərinin xitab rolunda iştirakının mümkünsüzlüyünü saymışlar.⁴

Dilçilər arasında müxtəlif mübahisələrin yaranmasının bir səbəbi də, bircə, yiyəlik əvəzliliklərinin dilçilik elmində qəbul edilib-edilməməsi ilə bağlıdır. Bəzi dilçilər (M.Hüseynzadə) yiyəlik hal şəkilçili əvəzliliklərin olduğunu və onların malikiyyət bildiren **-ki//ki//ku//kü** şəkilçiləri

¹ Грамматика русского языка. Том 2, Синтаксис, Ч.2, М., 1954; 1960, с.126.; Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1938, с.409; Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. М., 1941, с.261-262.

² Сайфуллаев Р.П. Обращение в современном узбекском литературном языке. Самарканд, 1960, с.10; Убрятова Э.М. Исследование по синтаксису якутского языка. Л., 1950, с.294.

³ Дəmirçizadə Ə. Cümlə üzvləri. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1947, s.71; Seyidov Y.Ə. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər. Əsərləri, Bakı, 2006, s.10-14.

⁴ Амиров Г.С. Из сопоставительного синтаксиса русского и татарского языков. Казань, 1961. 199 с.; Кипарисов В.П. Русский язык для башк. школ. Ч.2. Синтаксис (5-7 классы), Уфа, 1949.

ilə işləndiyini qəbul edirlər.¹

Bəzi dilçilər isə (Ə.Xəlilov) Azərbaycan dilində yiyəlik əvəzlilərinin olmadığını qəti olaraq bildirir və yazırlar ki, «...başqa dillərdə yiyəlik əvəzliyinin daşdığı vəzifəni yiyəlik halda olan şəxs əvəzliləri yerinə yetirir».²

Tədqiqat obyektimiz başqa istiqamətdə olduğundan bu mübahisələrin təfərrüatına varmadan, sadəcə olaraq bu tipli sözlərlə xitabların da ifadə olunduğunu nümunələrlə göstərmək istərdik. Məsələn: Azərbaycan: - **Bizimki**, aşağı düş, hazırlaş, gedirik (F. Dərgahov); qaqauz: - **Kendiminin, Tatucuk**, ya gel buruy, kaçararak gel buruy (D. Kara Çoban) və s.

Türk dillərində əvəzlilərlə ifadə olunan xitabları əldə edilən dil materialları əsasında aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı məqsəddə uyğun hesab edirik:

a) uəxs əvəzliləri ilə ifadə olunmuş xitablar. Bu qrup xitablar tədqiq olunan bütün türk dillərində çox işləkdir və digər xitablardan tamamilə fərqlənir. Özlərindən sonra müəyyən konkretləşdirici əlavələr tələb edən şəxs əvəzliləri «heç vaxt tək işləmə bilmirlər».³ Məsələn: Azərbaycan: - **Sən, ey bu torpağın əziz insanı**, De qələmin hanı, kağızın hanı? (S. Vurğun); türk - **Sen, ey gənc şair**, diyordu, mutlaka qetmelisin (S. Ali); türkmən: - **Sen, ey gözəl Muza**, men seni söyyərin (Qeliş qülşeliş); qaqauz: - **Sen, Veracık**, otur da yaz bir az (D. Kara Çoban); qazax: - **Sen, şırağım**, abırjıma (Ğ. Məysiperov); qırğız: - **Sen, sıxtaak**,

¹ Hüseyinov M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı, 1973, s. 28.

² Xəlilov Ə. Əvəzlilər. Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya, II cild, Bakı, 1980, s. 156.

³ Seyidov Y. Ə. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər. Əsərləri, Bakı, 2006, s. 12.

sıktama, kulaqımda sıktap yat – «**Sən, ağlağan**, ağlayıb-sitqama, səsin qulağında cingildəyir» və s.

Bu nümunələrdəki «**ey bu torpağın əziz insanı**», «**ey gənc şair**», «**ey gözəl Muza**», «**Veracık**», «**şırağım**», «**sıxtaak**» sözləri xitab olmaqla bərabər, həm də **sən** şəxs əvəzliyinin əlavələridir. Əgər eksperiment xatirinə **sən** əvəzliyini atsaq, o zaman bu xitablar əvəzliyinin əlavəsi olmaq xüsusiyyətindən məhrum olaraq özləri müstəqil xitablara çevrilə bilərlər.

İntonasiyaya gəldikdə isə, əlavə rolunda çıxış edən xitablar şəxs əvəzliyinə nisbətən daha yüksək intonasiya ilə deyilir və məntiqi vurğu da bu əlavələrin üzərinə düşür. Daha sonra burada bir proses də müşahidə olunur. Yəni, üzərinə vurğu düşən xitab-əlavələr xüsusişmə imkanı da qazanır, özlərinin konkretləşdiricilik xüsusiyyətini bir daha qabarıq büruzə vermək qabiliyyətini də əldə etmiş olur. Məsələn: Azərbaycan: - **Sən, ey gözləri can alan körpə göyərçin**, Ah çəkib boynunu bükürsən, niyə? (Aşıq Hüseyn Cavan); türk: - **Sen, ey avcı**, gelme benim izime (Halk türküleri); türkmən: - **Sen, ey Bilbil**, sen, **ey Sağım**, sizləni qeltir diip, bizni iberdi (Şabende); qaqauz: - **Sen, dādu İliya**, çevirmedin beni, şükür ettim bən bitkidä (D. Kara Çoban) və s.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, **sən** əvəzliyi atılsa, o zaman «**ey gözləri can alan körpə göyərçin**», «**ey avcı**», «**ey Bilbil**», «**dādu İliya**» xitab-əlavələri özlərinin konkretləşdiricilik xüsusiyyətlərini itirmiş olurlar.

Xitabların **sən** və **siz** əvəzliləri ilə ifadəsindən danışarkən bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə ki, çox zaman şəxs əvəzliləri ilə ifadə edilən xitablar şəxs əvəzliləri ilə ifadə olunan əlavəli mübtədalarla qarışdırılmışdır. Bir çox dilçilər mətn daxilində əvəzlik olan za-

man bu cür dil vahidlərini xitab, əvəzlik olmadıqda isə mübtədə hesab etmişlər.

Bu barədə bir az yuxarıda, xitabların mübtədalarla həmhüdüdlü olduğundan bəhs edərkən söhbət açmışdıq. Ona görə də bunları deməklə kifayətlənirik ki, bu tipli cümlələri fərqləndirmək üçün **əvvəla**, məndəki digər cümlələrə fikir vermək lazımdır, **ikincisi**, məntiqi vurğunun xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi nəzərə alınmalıdır, **üçüncüsü** isə, intonasiya da diqqətdən kənar qalmamalıdır.

Sən və **siz** əvəzlilərindən sonra gələn xitablar mətn daxilindəki fikri **sən** və **siz** əvəzliləri ilə konkretləşdirərək onu izah edərsə, məntiqi vurğu xitabın üzərinə düşsə, intonasiyada çağırış çaları varsa, ən başlıcası isə: cümlənin ayrıca mübtədəsi varsa, deməli bu, xitabdır. Əks təqdirdə, **sən** və **siz** əvəzlilərinin işləndiyi cümlələrdə mübtədə şəxsə və kəmiyyətə görə xəbərlə uzlaşırsa, burada çağırış intonasiyası duyulmursa, onda onlar mübtədə hesab olunmalıdır. Fikrimizi iki qrupa ayırdığımız nümunələrlə bir daha aydınlaşdırmağa çalışacağıq. Məsələn:

I qrup. Azərb.: - **Sən**, Məmməd Nəsir, gözümə bir az turş dəyirsən?(Anar); **türk:** - **Siz**, bütün sevdiklerim, elvida bu kere, Daha uzak bir yerde buluşmaq üzere (M.C.Anday); **türkmən:** - **Sizler**, **ılm atam**, **şirin dilli ussadam**, xavar bergil, söver yarım kaydadır? (Şabende); **qaqauz:** - **Sen**, **bre Filço**, ne okadar kaskatıysın, ne zarar mı yapmaq isterim?(D.Kara Çoban) və s.

II qrup. Azərb.: - **Siz** deyəsən, yatmaq fikrində deyilsiniz, **əzizim**(F.Dərgahov); - **Sən** hələ çox şeyi bilmirsən, **gülüm**(Anar); **türk:** - **Sen** düşün, bir düşünürsün iyi olur, **karıcığım**(O.Kemal); **türkmən:** - **Sen** mana bir xos-sarlık etsene, **doqan**(B.Övezov); **qaqauz:** - **Sen** küsmə, **komşuyka**, - uzattı lafını Marinka(N.Baboqlu) və s.

Nümunələrdən də aydın görünür ki, birinci qrupdakı **sən** və **siz** əvəzliləri xitabdır, çünki özlərindən sonra gələn aydınlaşdırıcı, konkretləşdirici xitablarla işlənmişlər (**Məmməd Nəsir**, **bütün sevdiklərim**, **ılm atam**, **şirin dilli ussadam**, **bre Filço**). Diqqət yetirdikdə, məntiqi vurğunun da bu xitabların üzərinə düşdüyünü və ən ümdəsi: bu cümlələrdə çağırış intonasiyasının duyulduğunu görürük.

İkinci qrupdakı nümunələrdə isə **sən** və **siz** əvəzlilərini mübtədə hesab etmək daha doğru olardı. Çünki bu cümlələrdəki **sən** və **siz** əvəzliləri ilə ifadə olunmuş mübtədalar cümlənin xəbərləri ilə (**deyilsiniz**, **bilmirsən**, **düşün**, **xos-sarlık etsene**, **küsmə**) şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmışdır. Bu cümlələrdə çağırış intonasiyası duyulmur və məntiqi vurğu da **əzizim**, **gülüm**, **karıcığım**, **doqan** və **komşuyka** xitablarının üzərinə deyil, məhz **sən** və **siz** əvəzliləri ilə ifadə olunmuş mübtədaların üzərinə düşür;

b) qeyri-müəyyən şəxs əvəzliləri ilə ifadə olunan xitablar. Əldə etdiyimiz dil faktlarına əsasən deyə bilərik ki, türk dillərində belə xitablar çox az işlənir. Belə ki, **filan-kəs**, **filan-filanşüdə**, **falon/filanlar**(özbək), **hər bir kəs**, **behmankəs**, **hamınız** kimi qeyri-müəyyən şəxs əvəzliləri ilə ifadə olunan xitablara yalnız Azərbaycan, özbək, qismən də qaqauz dillərində rast gəlirik. Məsələn:**Azərb.:** - **Sən** barmağınla mənə işarə elə, mən də tutum qulağından ki, **ay filan-kəs**, mənim qonşumdan nə istəyirsən(M.İbrahimov); - **Hər bir kəs**, duyun, dediklərim qanundur(M.Qocayev); - **Ay filan-filanşüdə**, and olsun canına, sağalib ayağa duracağım gün sənə toy tutacağam(«Kirpi» jurnalı); - **Hamınız:Nərgiz, Cilda, Karmen**, buraya gəlin (Anar); - **Sən** demədinmi, **ay behmankəs**, mənim onlarla nə işim var (C.Əmirov); **qaqauz:** - **Qel**, **filan-fişman**, bana qel(D.Kara Çoban); **özbək:** İlik mendin yuvunq, **ey mexribonlar**, jo-

nimdin, ne tilarsız, **ey falonlar** (S.Erkinov) və s.

c) Azərbaycan dilində yalnız bir nümunədə o (işarə əvəzliyi) + birilər (qeyri-müəyyən şəxs əvəzliyi birləşmə-sində) ilə ifadə olunan xitaba rast gəlmişik. Məsələn: - **O birilər**, bu tərəfə, **yaşıl zolaqlılar**, o tərəfə (H.Seyidbəyli).

Sırf işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan xitaba da Azərbaycan dilində təkcə bir nümunədə rast gəldik. «İşarə əvəzlilərinin cəm şəkilçisi qəbul etməsi oğuz qrupu türk dillərinin hamısı üçün səciyyəvidir».¹

Zənnimizcə, digər türk dillərində də bu cür əvəzlilərin substantivləşərək kitab rolunda çıxış etməsi mümkündür. Amma biz yalnız Azərbaycan dilində belə nümunəyə rast gəldik. Seyran qollarını dağlara uzadaraq: - «**Buralar**, mən sizinəm, sizə qayıtdım», - dedi («Azərbaycan gəncləri» qəzeti);

ç) yiyəlik şəxs əvəzliləri ilə ifadə olunan xitablara bizimkilər, sizinkilər, onunkular tipli sözlər daxildir. Bunlar yiyəlik hal şəkilçisi və malikiyyət şəkilçisi qəbul etməklə düzəlmiş yiyəlik şəxs əvəzliyi olub cümlədə kitab funksiyasında çıxış edirlər. Məsələn: **Azərbaycan: - Mənimkilər**, gəlin, gedirik; - **Bizimkilər**, iclasa! (M.İbrahimov); **türk: - Benimki**, hadi, helallaşalım (S.Ali); **qaqauz: - Sizinkilər**, oler suuk tə, qeler kış, bən nica yazıym xepsini (D.Kara Çoban).

Türkmən dilində, eləcə də digər qrup türk dillərində yiyəlik şəxs əvəzliləri ilə ifadə olunan xitablara rast gəlmədik.

Qeyd edək ki, **-ki** şəkilçili bu tipli sözlər M.Əsgərovun göstərdiyi kimi, ikinci təqdimat hadisəsi sayıla bilər. O yazır: «İkinci təqdimat şəklində meydana çıxan epizodik xarakterli formalar konkret nitq prosesinin situativ

¹ Mirzəliyeva M.M. Əvəzlilik. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası». II hissə, Morfologiya, Bakı, 1986 s.44.

ehtiyacı, dilin lakonikliyə olan meyli və nitq prosesində ifadə olunmuş ümumi mənanın köməyi ilə yaranır».¹

d) qayıdış şəxs əvəzliləri ilə ifadə olunan xitablara bağlı belə bir maraqlı faktı qeyd etmək istərdik. Bu tipli xitablardan dildə yalnız **özümüzünkülər** (öz+I şəxs mənsubiyyət şəxs şəkilçisi+malikiyyət forması+cəm şəkilçisi) formasına Azərbaycan və qaqauz dillərində rast gəlmişik. Məsələn **Azərbaycan: - Özümüzünkülər**, bilin və agah olun, bizi burada axtaran olmayacaq, deyəsən, elə burada da ölüb qalasıyıq (C.Əmirov); **qaqauz: - Kendimnin, Tatucuk**, ya qel burıy, kaçarak qel burıy (D.Kara Çoban).

Buradaca qeyd etmək yerinə düşərdi ki, qədim abidələrdə kentü//kəndü//kəntü² şəklində işlənən və türk dillərinin çoxu üçün səciyyəvi olan kəndi(kendi) əvəzliyinin maraqlı tarixçəsi vardır. Bu əvəzlilə bağlı M.Kaşğari, S.Y.Malov, J.Deni, A.N.Kononov, Y.İ.Ubryatova, Besim

¹ Əsgərov M.Zaman formaları, adverbial fel formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr. Bakı, 2002, s.54.

² Şükürov Ə., Məhərrəmov A. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1976; Серебренников Б., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986; 1988 c.145; Kaşğari M. Divani-lüğatit-türk (çevirgeni B. Atalay). IV baskı, I cilt, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998, s. 419; Малов С.Е. Памятники древнеуйгурской письменности. М.-Л., 1951, с. 393; Убрятова Е.М. Служебное слово киен в якутском языке. - В кн.: «Тюркологический сборник» к 75-летию академику В.А.Гордлевскому. М.: 1953, с.290; Atalay Besim. Türk dilində ekler və kökler üzerine bir deneme. İstanbul, 1942, s.329; Deny I. Türk dili qrameri. İstanbul, 1941, s.203; Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, с.176-177; Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Л., 1980, с.167-168; Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. П. Фонетика и морфология, Ч. I, М., 1952, с.293; Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, 1959, s.109; İslamov M. Türk dillərində əvəzlilər. Bakı, 1986, s.160-165.

Atalay, N.A.Baskakov, H.Mirzəzadə, M.İslamov fərqli müləhizələr yürütmüş və müxtəlif cür adlandırmışlar. Belə ki, N.A.Baskakov **öz** (öz – qaraqalpaq dilində) əvəzliyini konkret(xüsusilaşmış təyinedici), A.M.Şerbak «fərqləndirici əvəzliliklər» adı altında tədqiq etmişlər. A.M.Şerbak **kentü** əvəzliyindən danışarkən: «bu əvəzliyin etimologiyası aydın deyil» - cümləsini yazmağı da məqsədəuyğun saymışdır.¹ V.M.Nasilov bu əvəzliyin uyğur dilində geniş işləndiyini bildirmişdir.²

S.H.Mehdiyeva da bu sözün türk dillərinə keçməsi tarixini verməkdən çəkinərək, qədim türk dillərində *ilkin-ci, ilkin, birinci* mənasında işlənən, çin dilindən alınma **gen** sözü ilə bağlı olması ehtimalını irəli sürür.³

Felin təsriflənməyən formaları ilə ifadə olunan xitablar

Azərbaycan, eləcə də digər türk dillərindəki fellərin II böyük qrupu təsriflənməyən fel formaları (feli sifət, məsdər, feli bağlama tərkibləri) malik olduqları qrammatik əlamət, vəzifə, forma, eləcə də mənalarına görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər.

H.İ.Mirzəyev yazır: «... əvvəllər bu fel formaları müxtəlif nitq hissələri bəhsində, feldən düzəlmiş sifətlər, isimlər və zərflər hesab olunaraq müvafiq nitq hissələri bəhsində nəzərdən keçirilmişdir. Sonralar bunların düzəlt-

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Ч. I, М., 1952, с.293; Щербак А.М. Имя. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков Л., 1977, с.134.

² Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. М., 1963, с.143.

³ Mehdiyeva S.H. Folklor abidələrinin linqvo-poetik tədqiqi. Bakı, 2003.

mə sözlər yox, fel formaları olduğu göstərilmişdir». ¹ Bunlara dilçilikdə «felin şəxssiz formaları» da deyilir. ²

Çox maraqlıdır ki, hər üç tərkib (feli sifət, məsdər, feli bağlama) felə məxsus növ, inkarlıq, zaman, şəkil, təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyalarının şəkli əlamətlərini qəbul etsələr də, cümlədə feli xəbər funksiyasında çıxış edə bilmirlər. Buna görə də adları çəkilən tərkiblər çox zaman digər nitq hissələrinə (ismə, sifətə, zərflə) meyl göstərirlər. Məhz bu meyillik hər üç kateqoriyanı, yəni felin təsriflənməyən formalarını bir-birinə yaxınlaşdıran başlıca cəhətdir.

Söz yox, felin təsriflənməyən formaları arasında müəyyən fərqlər də mövcuddur. Bu fərq özünü felin təsriflənməyən fel formalarının morfoloji, sintaktik və semantik xüsusiyyətlərində təzahür etdirir.

XX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq dilçilik ədəbiyyatında felin təsriflənməyən formalarının ikinci təqdimat və ya representasiya hadisəsi adı altında öyrənilməsi ³ sonralar türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində də böyük maraq doğurmuş və bu sahədə bir sıra yeni istiqamətli (yönümlü) elmi tədqiqat işlərinin mey-

¹ Mirzəyev H.Y. Azərbaycan dilində fel. Bakı, 1986, s.310; Мелиев К. Хозирги туркий тилларда сифатдошлар. Тошкент, 1971, с.14-20.

² Müasir Azərbaycan dili. II cild, Morfologiya, Bakı, 1980, s.360.

³ Тузев В.Г. Система именных форм тюркского глагола как морфологическая категория - В кн.: «Тюркологический сборник» к 70-летию акад. А.Н.Кононова. Л., 1976, с.56-64; Стеблин-Каменский М.И. Спорное в языкознании. Л., 1974, с.141; Телицин Н.Н. К характеристике деепричастий в древнеуйгурском языке - СТ, 1987, № 6, с.10-18; Телицин Н.Н. Атрибутивный и субстантивно-атрибутивные формы древнеуйгурского глагола. «Исследования по уйгурскому языку». Алма-Ата, 1988; Тумашева Д.Г. Перифрастические формы татарского глагола - «Вопросы татарского языкознания». II. Казань, 1965, с.146-152; Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М., 1965; Его же: Соотношение деепричастных и личных форм глагола в тюркских языках. М., 1977.

dana gəlməsinə təkan vermişdir.

İkinci təqdimat və ya representasiya hadisəsinə qismən abstrakt da olsa, özünün yeni ideyaları ilə zənginləşdirən M.Əsgərovun fikirləri də maraqlıdır. O, Azərbaycan və türk dillərində felin təsriflənməyən formalarını beş mənə qrupunda (substantiv-adyektiv-adverbial, substantiv-adyektiv, substantiv adyektiv-adverbial) tədqiq edərək yazır: «İkinci dəfə epizodik xarakterli nitq ehtiyaclarından yaranması və okkazional, situativ mahiyyət daşıması baxımından müxtəlif adlara artırılaraq onları ikinci dəfə mücərrəd varlıq və ismi əlamət kimi təqdim edən formaları adlarda, fellərə artırılaraq hərəkət məzmununa malik olan sözləri ikinci dəfə mücərrəd varlıq, ismi və ya feli əlamət kimi təqdim edən formaları fellərdə, həm adlarda, həm də fellərdə müşahidə olunan bu formaların məcmusunu... türk və Azərbaycan dillərində ikinci təqdimat kateqoriyaları ümumi başlığı altında birləşdirmək mümkündür.¹

Yakut dilində də feli sifətləri tədqiq edən Q.Q.Filippov öz əsərində türkologiyada ilk dəfə olaraq, feli sifətlərin sintaksisdə tutduğu mövqedən, onların söz yaradıcılığının inkişafında oynadığı katalizator rolundan yazır və bu dil sistemindəki bütün feli sifətlərin struktur-tipoloji təzahürünə yeni amplituda yanaşır.²

Burada felin təsriflənməyən formalarının xitabla əlaqəsinin görünməməsi müəyyən irad doğura bilər. Nəşr olunan dilçilik ədəbiyyatında felin təsriflənməyən formalarından yalnız feli sifətin xitab funksiyasında çıxış etməsi qeyd olunmuşdur. Halbuki, müşahidələr türk dillərində

feli sifətlərlə yanaşı, məsdərlərin də substantivləşərək cümlədə xitab rolunda işlədiyini göstərir.

Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, türk dillərindən Azərbaycan, türk və türkmən dillərində daha çox **-an//-ən//-yan//-yən; -mış//-miş//-muş//-müş; -madık//medik; -dıq//dik//duq//dük;** qismən isə **-acaq//-əcək** şəkilçili feli sifətlər substantivləşərək xitab kimi işləyə bilərlər. Bu da təbiiidir. Çünki: «...feli sifətlər ən çox Azərbaycan, türk və türkmən dillərində işləyir. Qaqauz dilində isə feli sifətlərin işlənmə dairəsi qalan dillərə nisbətən məhduddur».¹

Türk dillərində feli sifətlərlə ifadə olunan xitabları bildirdikləri ümumi zaman məfhumuna görə aşağıdakı qruplara bölməyi məqsədəuyğun sayırıq:

a) *keçmiş zaman məfhumlu feli sifətlərlə ifadə olunan xitablar*, əsasən, **-mış//miş//muş//müş; -madık//medik; -dıq//dik//duq//dük** şəkilçili feli sifətlərlə ifadə olunanlardır. Məsələn: **Azərbaycan**: - Siz, **ey bütün dünyaları geniş həbsxanaya çevrilmişlər**, zülmə dözdüyünüz yetər (C.Cabbarlı); - **Yeddilər üstündə tapılıb, axırı nökr olmuş**, əzəli əziz, yuxarı ucuz oldun (Ə.Vəliyev); - **Ata böyrünü kəsdirmiş**, çıx ortaya görün (F.Dərgahov); - **Ey aşıqlıq həvəsinə düşmüş**, əvvəlcə mərifət, sonra saz öyrən (Aşıq Hüseyn Cavan); - **Doyunca üzünə baxmadığım**, mənə yalnız qoyub hara getdin? (Anar); - **Çiçək aç, daha çiçək aç, qanımla suvardığım!** («Azərbaycan» jurnalı); **türk**: - **Aydın işikləndirdi**, ne güzelsin (R.N.Güntekin); **türkmən**: - **Yaşı yetmişlər**, qulaq salın, yurdumuzu qorumağa tayyar ol (M.Davudof); - **Besledikler**, xovalanın (X.Çarıyev);

¹ Oğuz qrupu türk dillərinin qrammatikası, II hissə, Morfologiya, Bakı, 2002, 1986 s.73.

¹ Əsgərov M. Zaman formaları, adverbial fel formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr. Bakı, 2002, s.25.

² Филиппов Г.Г. Причастие якутского языка. Новосибирск, 2004, с.5.

qaqauz: - **Uf kedän fokurdamış, gel burıy** (D. Kara Çoban); **oyrot:** - Шокшыл-Мерген аланъ кайкап, адынанъ болзо сурады: «Колтыгымынынъ канады, кожо дьурген карындажым, Түрү дь үрзем, эрдьенем...» – «Şokşıl-Merqen təcəübləndi, atından soruşdu: «qollarımın qanadı, birlikdə gəzdiyim qardaşım, həyatım mənim, əgər sağ qalsam...» (H.A. Baskaqov) və s.

b) indiki zaman məfhumlu feli sifətlərlə ifadə olunan xitablar (türk dillərinin oğuz qrupunda rast gəldiyimiz) **-anll-ənll-yanll-yən;-anll-enll-yanll-yen** şəkilçili feli sifətlərlə ifadə olunanlardır. Məsələn: **Azərb.:** - Ey kimsən, **orada yatan?** (O. Salamzadə); - Yeddi qurbana yeddi loxma yetirmirsən, **ay bizi yaradan**, bəlkə sən də ölmüsən? – Fatimə əllərini göydən aşağı salıb dizlərinə çırpdı (O. Salamzadə): - Evin yıxılsın, **evimi yıxan** (M. İbrahimov); - **Mənə ilqar verib, düzgün söz deyən, ilqarından dönən**, ar olsun sənə (Aşıq Hüseyn Cavan); **türk:** - **İyi günler arayanlar**, gün geliyor (N. Hikmət); - **Seherden ağlayan**, sen ağlama, Ben ağlayım, **Cigerim dağlayan**, sen ağlama, Ben ağlayım (Halk türküleri); **türkmən:** - **Küllü məxnetdən ötüren**, xoş qal imdi (Şasənəm Qarıp); **qaqauz:** - **Kalburdan kaçan**, yetti kabakladın kalemləri (D. Kara Çoban); **oyrot:** - **Адамды юлтүргөн, тапъма, мени кожо өлтүр!** – деп быракманъ эмди кыйгыр турды – «**Atamı öldürən**, məni də onunla birlikdə öldür» (H.A. Baskaqov) və s.

c) gələcək zaman məfhumlu feli sifətlərlə ifadə olunan xitablar **-acaqll-əcəklil-yacaqll-yəcək** və qismən də **-malıll-məli** şəkilçiləri ilə ifadə olunanlardır. Məsələn: **Azərb.:** - **Dördüncü vaxonda getməlilər**, yerinizi tutun, bir azdan yola düşürük (C. Əmirov); - **Cıxılmazlar, keçilməzlər**, izin verin, mən gedim («Azərbaycan nağılları»); - **Gülməli, ay gülməli**, səninləyəm ey... (İsa Hüseynov); - O olsun

ki, sizdən zəhləm gedir, **utanmazlar** (Anar); **türkmən:** - **Saq aman gelecek**, qel şunja bir iki keleme xınlenip bereyli, bolmasa bizi tanar yalı dəl (A. Durdiyev); **qaqauz:** - **Gelecek**, sendən çox kuvət beklerim (D. Tanasoqlu) və s.

Feli sifətlərlə ifadə olunan sadə xitablara türk dillərinin oğuz qrupunda demək olar ki, çox az da olsa, təsadüf olunur. Bu da sadə yeli sifətlərin substantivləşmə dərəcəsi ilə izah olunmalıdır.

Müqayisəyə cəlb olunan dillərdə sadə feli sifətlərlə ifadə olunmuş xitablara da rast gəlinir. Məsələn: **Azərb.:** - **Danışan**, üzünü çevir, görüm kimsən? (İ. Əfəndiyev); - **Gedən, gələn**, kimsən, hardan gəlib hara gedirsən (Anar); **türk:** - **Küsenim, küsenim**, hayalimdesin (K. Bilbaşar); **türkmən:** - **Okuyan**, nərde boldıñ sen? (A. Durdiyev); **qaqauz:** - **İşleyän**, gün kuşlaa çıkmış (D. Tanasoqlu) və s.

Özündən əvvəl aydınlaşdırıcı söz tələb etmiş feli sifətlərlə ifadə olunmuş mürəkkəb xitablara oğuz qrupu türk dillərində daha tez-tez təsadüf olunur. Məsələn: **Azərb.:** - **Gecə-gündüz nəğmələrini eşitdiklərim**, əlvıda (C. Cabbarlı); - **İndi buyur tamaşa elə, ədəb-ərkan güdən** (V. Babanlı); - **Səsinə yetə bilmədiyim, üstünə gələ bilmədiyim**, bağışla, qadan alım, bağışla («Azərbaycan» jurnalı); **türk:** - **İyi yürekli, altın renkli, baldan tatlı görünənim**, ne diyorsun (N. Hikmət); **türkmən:** - **Kompozitorlarıñ şamçıraqı, arka dağı bolmuş, ne diydin?** (Geliñ qülşeliñ) və s.

Əksər hallarda feli sifətlərlə ifadə olunan xitablar **a, ay, ey** nidaları ilə müşayiət olunur. Məsələn: - **Ay mənəm-mənəm deyən**, sözünün canı nədir? (M. İbrahimov).

Qeyd edək ki, digər türk dillərində bu tipli xitablara rast gəlmədik, təkcə qaraqalpaq dilində bu sözün (**mənəm-mənəm deyən**) hərfi mənasını verən **men-men**

sözünün xitab kimi işlənməsinə təsadüf etdik ki, bu da o dildə «**vüqarlı**» mənasını verir: - **Мен мен бийкем, куйуре ерме, мәкем сакълап кьой** (Т.Қайыпбергенов).

Felin təsriflənməyən formalarından biri -- **məsdərlə** ifadə olunan xitablara da türk dillərində rast gəldiyimizdən, bununla əlaqədar müəyyən fikir söyləməyi məqsədə uyğun hesab edirik.

Maraqlıdır ki, istər türkologiyada, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində bu məsələyə toxunulmamış, xitabların məsdərlərlə ifadəsi məsələsi sanki unudulmuşdur.

«Ümumi dilçilikdə, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif adlar altında -- məsdər, feli isim, felin substantiv forması kimi öyrənilən və intensiv şəkildə müxtəlif aspektli tədqiqatların obyektı olan infinitiv spesifik linqvistik təbiəti, mürəkkəb təşəkkül və inkişaf tarixi ilə xüsusi elmi maraq doğurur».¹

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim dövrlərdən qrammatik kateqoriya kimi mövcud olan məsdərlə bağlı dilçilikdə, ümumiyyətlə, türkologiyada bir sıra qiymətli tədqiqat əsərləri və araşdırmalar meydana çıxmışdır.²

¹ Mirzəliyeva M.M. Ön söz. «L.Xanbutayeva. Müasir Azərbaycan və ingilis cillərində infinitiv Bakı, 2003, s.3.

² Əliyev V. Azərbaycan dilində felin təsriflənməyən formaları. Məsdər. Bakı, 1986; Hüseyinov M., Şirəliyev M. Qrammatika. II h., Sintaksis, Bakı, 1938-1939; 1941-1942; Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1963; Mədatova P. XIII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan dili yazılı abidələrində məsdər. NDA, Bakı, 1997; Müasir Azərbaycan dili II c., Morfologiya, Bakı, 1980; Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, 1990; Аракин В.Д. Инфинитив: «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков». М., 1988; Баскаков Н.А. К вопросу о критериях придаточных предложений и масдарных причастных и деепричастных оборотов в турецком языке М., 1951; Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948; Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников. VII-IX вв. Л., 1980; Покровская Л.А. Инфинитив и его употребление в гагаузском языке. «Тюркологические исследования». М., 1976; Серебrenников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986; 1988; Щербак А.М. Глагол «Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков». М., 1981; Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М., 1965.

Xitabların məsdərlərlə ifadəsindən danışarkən məsdərləri ismi fellər adı altında öyrənənlərin¹ yanlış mövqedə olmadıqlarını qeyd etmək istərdik. Çünki məsdər feli xüsusiyyətləri saxlamaqla, həm də isimlər üçün səciyyəvi olan bir sıra əlamətləri özündə birləşdirir. Belə ki, məsdər: **a)** hallanır; **b)** mənsubiyyət və şəxs şəkilçiləri qəbul edir; **c)** qoşma, köməkçi və modal sözlərlə işlənir və **ç)** «bəzən də substantivləşir» - desək, yəqin ki, yanılmırıq.

Məsdərlərin nominativ semantikaya malik olması **-maq//mək** şəkilçili sözlərin (**yağmaq, çaxmaq, qazmaq, toxmaq** və s.) uzun inkişaf prosesi nəticəsində isimlərə çevrilməsi qədim abidələrdəki zəngin dil faktları ilə sübuta yetirilmişdir.

Türk dillərinin oğuz qrupunda məsdərin formal göstəricisi üç dildə (Azərbaycan, türk və türkmən dillərində) eyni, yəni **-maq, -mək; -mak, -mek;** qaqauz dilində isə bunlardan fərqli olaraq **-maa, -mää** şəkilçiləri ilə ifadə olunur.

Dil faktlarının müqayisəli təhlili göstərir ki, xitabların məsdərlərlə ifadəsinə təkcə Azərbaycan və qismən türk dillərində rast gəlmək mümkündür. Məsələn: **Azərb.:** **-Yaşamaq, yaşamaq, nə ağır yük oldun mənə** (M. İbrahimoğlu); **- Sürünmədən yaşamaq, sən hər kəsə nəşib**

¹ Axundov A.A. Məsdər // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1976, № 2, s. 51; Hüseyinov M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı, 1973, s. 205; Мусаев К. Грамматика караимского языка. М., 1964, с. 309-310.

deyil(M.Müşfiq); türk: - **Kaçmak, koşarak kaçmak**, benim tek kurtuluşumsun sen(N.Hikmət).

Türkmən və qaqauz dillərində isə, eləcə də digər qrup türk dillərində belə dil faktları müşahidə olunmur. Bu, ola bilsin ki, həmin dillərdə məsdərlərin substantivləşmə imkanlarının məhdudluğundan irəli gəlir.

Nidalarla ifadə olunan xitablar

Toplanmış materiallardan çıxış edərək deyə bilərik ki, türk dillərində nidalar da substantivləşərək xitab kimi işləyə bilər və cümləyə müxtəlif emosionallıq çalarları verirlər. Bu zaman daha çox **ey, e, əy, eye, av, xä** nidalından istifadə olunur.¹ Məsələn: Azərbaycanca: **Ey**, ... kimsən? (M.Hüseyn); türk: - Nereye gidersin, **ey?** - dedim(S.Ali); türkmən: - Xabar bolduğumu, **ey?**(Qəlin qülşəlin); qaqauz: - **Ey**, ya gel burıy, koşarak gel burıy(D.Kara Çoban); özbək: - **Əy**, şutopdayök kişləkka otlik jünab, darxol arava yuborisini aytdı(X.Ğulom); qazax: - **Əy**, beri kelşi, otırsı, - dedim men kəsımnan orın berip (Ğ.Mırsirepov); - **Ey**, - dep basın izedi, - Seniñ tilinğ zərli ğoy(Ə.Nırppeyisov); qırğız: - **Əy**, söz ukkula, - dedi (T.Sıdıkbekov); uyğur: - **Əy**, meniñdə orum yok, bar bolsa, bar deməymənmi İvan Nikolayeviçka!(J.Musayev); tatar: - **Ey**, jan alucı qazraillər priyomda bar(Tatar poeziyase antoloqiyase); başqırd: - **Eye**, upravlyayuşıyse kötə inek (M.Ğafuri); qaraqalpaq: - **Ав! Джора**, сенинъ ол не дегенинъ?(H.Баскаков); - **Xä**, - dep atına aytdı və s.

Müxtəlif türk dillərindən gətirilən nümunələrdən də görünür ki, **ey, ey, əy, eye, av, xä** nidaları ilə ifadə olunan xitablar cümlələrdə müvafiq olaraq çağırış, təkid və s. ça-

¹ Yusifov M.İ.Nida.Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə,Morfologiya,Bakı,1986, s.131.

larlıqlar bildirmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xitabların nidalarla ifadəsi Azərbaycan dili istisna olunmaqla müqayisəyə cəlb olunan digər türk dillərində bir qədər məhduddur.

Vokativlərlə ifadə olunan xitablar

Türk dillərində xitabların ifadə vasitələrindən biri də vokativlərdir. Xitab vəzifəsində çox zaman **adə//ədə, ayə // əyə, ə // əşi // əşşi // əkşi, aaz // ağəz, a gədə // a gəda, qadası, balası, maral, ceyran, ciyər, can-ciyər, jön-jökör, эя, эрə** kimi sözlər işlənir. Məsələn: - Azərbaycanca: - Artistliyə başlama, **aaz** (V.Babanlı); - Nə olub, **ə**, niyə ağlayırsan?(M.Cəlal); - Yaxşı, **a kişi**, burax qolumu(Anar); - **Əşşi**, nə istəyirsən məndən?(Anar); - **Ayə**, sən belə qoluzorlu oldun ki, bizi döymək istədin?(Ə.Məmmədخانlı); - **Ağəz**, nə var, nə istəyirsən, ölmək istəyirsən, get Mazandaran(C.Əmirov); - **Əkşi**, məni niyə əliboş yola salırsınız?(S.Qədirzadə.Başabəla, Paşabəla); qırğız: - Menin bileñ oynayakmı, **ə**, - diydi (Ğ.Seyitmedov); qazax: - **Ə**, Mekeqe bara jatkan siğarsın, meni cepikkıla ket(M.Əuezov); - **Jön-jökör**, beri kelçi, kiçine bala(Ç.Aytmatov); uyğur: - **Ə**, kişiqə külmə, özəñ jığlaysən (makal); - **E**, kelinq, kelinq (S.Zunnunova); türkmən: - **Ə**, qit bu rayondan!(Q.Seyitmədov); qaraqalpaq: - **Ə**, ма-торлы балық аулай кемелерин көбейти ушин хайал-кызларды окитажақбер(K.Султанов); tuvin: - **Эя**, сен турганың чул! yakut: - **Эрə**, атым өрө ходьонголоон өрүмкө көмүлээн барда(A.Софронов) və s.

§2. Türk dillərində xitabların leksik-semantik xüsusiyyətləri

İstər oğuz,istər qıpçaq istər karluq, istərsə də bulqar qrupu türk dillərində xitablar leksik xüsusiyyətlərinə görə

bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir. Belə ki, bu dillərin bəzində yaşından, cinsindən, yaxud tutduğu mövqedən asılı olaraq müraciət olunan obyektə aid xitablar bir qayda olaraq xüsusi sözlərlə ifadə olunur. Məsələn, L. Pokrovskaya «Qaqauz dilinin sintaksisi» adlı tədqiqatında yazır: «Qaqauz dilində qıza, cavan qadına müraciət üçün xüsusi «**mari**» söz-xitabından istifadə olunur. «**Mari**» söz-xitabı cümlədə adlara qoşularaq həm adlardan əvvəl, həm ortada, həm də sonda gələ bilər». ¹Məsələn: **qaqauz**: - Kolhoz da olsa, **mari Kalina**, - deerim bən, - ama o hep çiftçilik (N. Baboqlu).

Çox maraqlıdır ki, əldə etdiyimiz misallarda **mari** sözü həm birbaşa qıza, qadına, həm də metaforik mənada ismə (quşa) müraciətən işlənmişdir: -Sən, **mari kuşcaz**, dünnə gözeli, ne bana verdin böla eceli? (D. Kara Çoban).

Bəzi türk dillərində isə (qazax, qırğız, uyğur) xitablar ən çox I şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlərlə ifadə olunmasına baxmayaraq, **-tay**, **-jan** leksemləri ilə sabitləşmişlər: **kalkam** (əzizim), **bayrım** (ciyərim, bağrım), **karağım**, **çırağım** (çırağım), **botam** (əzizim), **kozım** (quzum), **balajamım** (balacan, əziz balam), **ağay**, **apay**, **ağatay**, **kalkatay**, **eketay**, **jarkımım**, **erkejon** və s. M. B. Balakayev bura «joltastar» və «azamattar» sözlərini də daxil edir.²

Bu tipli sözlərdən bəziləri türk dillərində öz müstəqil mənalarını itirərək, vokativliyə meyl göstərir və elə bir formaya düşürlər ki, onların mənşəyini müəyyənləşdirmək çətinlik törədir. Buna görə də biz bu fəsilə bir sıra belə sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən danışma-

¹ Покровская Л.А. Синтаксис гагаузского языка. Кишинев, 1978, с.120.

² Балакаев М.Б. Современный казахский язык. Синтаксис. Алма-Ата, 1959, с.223.

ğı zəruri hesab edirik.

Tədqiqatlar göstərir ki, oğuz qrupunun türk və qaqauz dillərində şəxsə müraciət olunarkən xitabdan əvvəl **bre//bire**, **bra//bre** söz hissəciyindən istifadə olunur. Məsələn: **türk**: - Kulağaşma, **bre herif**; - Canıyın bülbülü sağ olsun, **bire bacı**... dedilər (O. Kemal); **qaqauz**: - Dinnenmektän kaçmak olurmu, **bre kardaş**? (N. Baboqlu) və s.

Bre//bire söz hissəciyindən xitabla birgə istifadə olunması Azərbaycan dilinin yazılı abidəsi «Kitabi-Dədə Qorqud» da tez-tez işlənən **mərə** müraciət forması ilə səsleşir. Məsələn: Beyrək aydır: - **Mərə Çoban!** Bu ağacı neylərsən?; - **Mərə qızlar!** Bu yigit nə yigittir?

Bəzi hallarda isə **mərə** müraciət forması heç bir sözə yanaşmadan bu abidədə tək də işlənmişdir: - **Mərə**, od gətirin və ya: - **Mərə**, bu nə gömləkdir?

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, A. Həsənov yazır: «hey+vərə sözündəki II komponentin fonetik variantı olan **mərə** sözü bu abidədə nida kimi qeydə alınmışdır».¹

Mərə sözü adlara qoşularaq adresata qarşı qəzəb, kin, hiddət və s. bildirmiş, nəinki kişi və qadınlara, eləcə də heyvanlara müraciətən işlənmişdir. Məsələn: - **Mərə qoyunlar**, kəsilin!

K. Vəliyev «Azərbaycan qəhrəmanlıq eposunun poetik sintaksisi» adlı doktorluq dissertasiyasında «**mərə**» sözünü nida hesab edərək yazır: «Sürəkli müşahidə olunan **mərə** sözü xitablara qoşularaq kin, hiddət, qəzəb, nifrət bildirir və bəzən də təklidə işlənir».²

¹ Гасанов А.Г. Об этимологии слова «heyvəgə» - В кн.: «Тюркская лексикология и лексикография». М., 1971, с.36.

² Веліев К. Поэтический синтаксис Азербайджанского героического эпоса (дисс. на соиск. ученой степени доктора фил. наук). Баку, 1987, с.139.

Q.Kazımov «mərə» sözünün mənşəyini müəyyən etməyin çətin olduğunu qeyd edir, «mərə» sözünün **ədə, a gədə** mənasını ifadə etməsi qənaətinə gəlir.¹

«Kitabi-Dədə Qorqud»un 1962-ci il nəşrindəki lüğətdə «mərə» sözünün «**dədə**» və «**ey oğlan**» mənasında işləndiyi də ehtimal olunur.²

Türkologiyada, eləcə də qorqudşünaslıqda geniş mübahisə obyektinə olan **marə//mərə** sözünə A.Hacıyevin də öz münasibəti vardır. O, yazır: «... marə // mərə sözü daha qədim çağlarda «göz qoyulan, nəzər dikilən, zəndlə baxılan yer» mənalarında işlənmiş (bunun qalığı «nişan alınan yer» mənasında altay, qazax dillərində və Azərbaycan dilinin dialektlərində indi də qalmaqdadır), sonralar aid olduğu sözü nəzərə çarpdırmağa, mənasını qüvvətləndirməyə xidmət edən ədat kimi formalaşaraq leksik mənasını itirmişdir».³

Ş.Cəmşidov **mərə** sözünü «oğlan» mənasında izah etmiş və onu şumer-akkad dili və qədim Misirin ictimai-siyasi və təsərrüfat həyatı ilə əlaqələndirmişdir.⁴

G.Qərənfil **bre//bire** hissəciyini qaqaüz dilində çox işlənən mari sözü ilə əlaqələndirir və yazır ki: «yeski türk mari sözü böylə olmuştur: **mere//bere>mari//mare//bral//bre**».⁵

¹Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003, s.512.

²Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1962, s.77.

³Hacıyev A. Bir daha marə//mərə haqqında/KDQ (Məqalələr toplusu), Bakı, 1999, s.255-260.

⁴Cəmşidov Ş. Ön söz. KDQ. Bakı, 1977, s.4.

⁵Karanfil G. Mari sözünün etimologiyası, «Ğağoguz» jurnalı, Komrat, 2005, s.20.

Əlbəttə, bütün ehtimallar şübhəsiz ki, təqdirəlayiqdir. Amma fikrimizcə, **mərə** sözü də **xan, xanım, bəy, bəyim (bəyim), bikə, məlikə, xatun, ağa** və s. kimi çox zəngin olan dilimizin daşlaşaraq leksikləşmiş müraciət formalı sözlərindən olub, zaman keçdikcə arxaikləşən və dilin lüğət fondunu əvvəlcə tərk edən, sonra da yenidən tədricən dönməyə başlayan çoxsaylı söz-xitablarımızdandır. Belə ki, türk dillərinin əksəriyyətində tarixən, eləcə də indiki müasir dövrdə hörmət mənasında qadınlara, qızlara **xanım, bikə, məlikə, xatun, hanım, hanım efendi, küçük hanım, yenge**; kişilərə isə **bəy, efendim//efem**(qısaca), **beyefendi, ağa, mirzə** və s. kimi işlənməkdə olan leksem-xitablarla müraciət olunur (Azərbaycan, türk, qaqaüz, türkmən, özbək, uyğur, qazax, qırğız, yakut, qaraqalpaq, noqay və s.). Məsələn: **Azərb.**: - Sən xoş gəlibsən bu evə, **xanım!** (Ə. Haqverdiyev); **türk.**: - Ben gider oldum, **hammefendi** (S. Ali); **özbək.**: - Odamlarını kinoqa xəbarlab kelyapman, **xotuq** (X. Nazir); **uyğur.**: - **Begim!** Tötiqində ördök jüröt (K. Jantösöv); **qazax.**: - **Xotin**, qarındaşım kaladan keldi, atqa mindi («Jüldız» jurnalı); **qırğız.**: - **Kelinkesek, katın-kalaç**, aynalayın (Ç. Aytmatov) və s.

Bunlardan **xanım** sözünün mənşəyi barədə S. Mehdiyevanın fikirləri maraqlıdır. Fikrimizcə, o, **xanım** xitabını «**Xanım qardaş**, mənim bu düşümü yorğul mana» (KDQ, 31) **mənim xanım** söz birləşməsinin elliptik variantı hesab edərək yazır: «... tarixən **xan** sözü qadınlara müraciətlə də işlədilmiş, sonralar konkretlik, aidiyyət xatirinə I şəxs tək mənsubiyyət kateqoriyasının göstəricisini qəbul etmiş (**xan+ım**) **xanım** şəklində həm qadınlara hörmət, ehtiram məqamında, həm rütbə-titul (Turac xanım), həm də antroponim - şəxs adı bildirən (xanım) leksik ifadə vasitəsinə

çevrilmişdir». ¹ Eləcə də kişilərə xitabən işlədilən bəy sözünün(**bəy+im** formasının) tarixən qadınlara aid olduğunu da qeyd edir.²

Uyğur dilindəki **baynurə**, qazax dilindəki **baybişə** də bu qəbildən olan xitablardır.

Belə analoqa yakut dilindəki **xatun** sözündə rast gəlirik. Bu söz öz leksik mənasını dəyişərək müasir yakut dilində «**ağcaqayım**» mənasında işlənir. **V.V.Radlovun** lüğətində bu söz cığatay mənşəli **atun** formasında, - «**savadlı qadın**», «**müəllimə**», «**imam arvad**» mənalarında verilmişdir.³

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində, o cümlədən yakut dilində elə sözlər var ki, onlar keçid xarakterli sözlər adlanır. Belə sözlər ekspressivlik, münasibət bildirən sözlər, o cümlədən xitablar üçün də xarakterikdir. Məsələn: **h>s** keçidində: **kihi** – deyəndə «**yaxşı kişi**» mənasında başa düşülür, **kisi** – mənfi çalarlı münasibət bildirir: (дууһа – «**insan**», дууца – «**səfeh, gicbəsər**») – Татьяна, дууца, ким дуэн этей, Кэнчээри дуэн этэ буолбат дуо? – “**Tatyana, gicbəsər (səfeh)**, bəs sənin tanışın nə oldu, gərək ki, onun adı Kençeri idi?” («Хотугу сулу» – «Qütb ulduzu» jurnalı).

Bir az yuxarıda haqqında danışılan **xanım** xitabının cəm forması yakut dilində **n>t** keçidində ikiqat cəm şəkilçisi ilə də işlənir: **хотут+тар+быт(-быт** - yakut dilində birinci şəxs cəm şəkilçisidir və bu dildən savayı heç bir türk dilində yoxdur) Q.A.Nikiforov bu şəkilçinin

¹ Mehdiyeva S.H. Folklor abidələrinin linqvo-poetik tədqiqi. Bakı, 2003, s.47.

² Yenə orada, s.50.

³ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т.1, ч.1, с.463.

keçici cəm şəkilçisi olduğunu göstərmişdi. ¹ Q.D.Sanjeyeva görə, bu monqol dillərinə xas olan göstəricidir. ² L.N.Xaritonovun da bu barədə maraqlı mülahizələri vardır.³

Hazırda müasir türk dillərində işlənən **kişi** – xitabı da leksik cəhətdən maraqlı doğurur: **əl/əşi/əşşi/əkşi/kişi** – Yaxşı, **a kişi**, burax qolumu(Anar); - **Əşi**, sən kababı tez gətir(B.Bayramov). Bu söz də tarixən qədimdir və «Kitabi-Dədə-Qorqud»dan gətirdiyimiz aşağıdakı nümunədə **kişi** sözünün qadınlara xitabən də işləndiyi görünür: «**Anam kişi, qızım kişi!** Ala danla yerindən duru gəldim, oğlumu tutdurdunmu?». ⁴ Çox maraqlıdır ki, **kişi** sözü «KDQ»-da qadın cinsi bildirən isimlərlə yanaşı işlədilmiş, «**adam**» mənasını bildirmişdir: ... gördülər kim, bir **xatun kişi** gəlir (DTC, 99).

Bu da təsadüfi deyil. M.Kaşğarının lüğətində də bu söz (**kişi**) «**arvad**» mənası kəsb edərək işlənmiş və «**arvad almaq**» - «**kişi almaq**» kimi qeydə alınmışdır. Müasir qırğız dilində işlənən **kempir/keçek/kesek** – «**qoca qarılar**» qoşa sözünün bir sıra türk dilləri ilə müqayisəli tədqiqi göstərmişdir ki, **keçek/kesek** – «**qız-gəlin**» qoşa sözü qədim zamanlarda işlənən **kişi** – «**arvad**» sözünün müasir variantıdır.⁵

¹ Никифоров Г.А. Категория множественности в якутском языке. АКД, М., 1952, с.7.

² Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., 1953, с.129-130.

³ Харитонов Л.Н. Современный якутский язык. Якутск, 1947, с.102-103.

⁴ Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, s.102.

⁵ Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе, 1964, с.248.

Xitab vəzifəsində bir çox türk dilləri üçün xarakterik olan, ən çox dialektlərdə, canlı danışqda işlənən **alal/ələ, ərəllara**, eləcə də **ayəlləyə** kimi vokativ-xitablar DTS-də «sakit» mənasını verən nida kimi qeydə alınmışdır (DTC,115).

Küçük xanım xitabının birinci komponenti haqqında da maraqlı mülahizələr mövcuddur. Belə ki, görkəmli türkoloq V.İ.Aslanov M.T.Xoutsmanın bu sözü **küç**-ün deminutivi, A.P.Potseluyevskinin nida, A.Q.Qulyamovun səs təqlidi elementi kimi (küç-küç) hesab etdiklərini yazır və çox haqlı olaraq **kiçik//küçük** söz kökünün – **kic(i)** olduğunu qeyd edir ki, biz də tamamilə bununla razıyıq.¹

Tədqiqat zamanı toplanan materiallar əsasında bütün türk dillərindəki leksikləşmiş(daşlaşmış) xitabların əksəriyyəti müraciət formasında işlənən, **Allah, Tanrı, Xudaya, Yarəbbi** sözləri və **qohumluq bildirən** terminlərdir. Qohumluq bildirən terminlərə türk dillərində öz ilkin mənə zənginliyini saxlayan **baba, nənə, ata, ana, əmi, dayı, bacı, qardaş, xala, bibi** və s. sözləri misal göstərmək olar.

Məlumdur ki, bütün türk dilli xalqların istər qədim yazılı abidələrində, istər canlı danışq dilində, istərsə də bədii ədəbiyyatın nümunələrində **Allaha** müraciət xüsusi yer tutur.

O da məlumdur ki, qədim türklər **Tenqri//Tanqru** (göy) sözü ilə **Allaha** öz duaları ilə müraciət etmişlər. Bu isə qədim türklərin(islamdan əvvəlki türklərin) göyə sitayiş etmələri, əllərini göyə qaldırıb özlərinə ruzi-bərəkət diləmələri ilə bağlıdır. **Allah** sözü ilə yanaşı **täala** sözünü

¹Aslanov В.И.Историческая лексикология азербайджанского языка(Проблемы реконструкции), докт.дисс.,Баку,1973,с.26.

(**Allah täala**) qıpçaq və karluq mənşəli türk dilli xalqlar, **Tangry täala** xitabını isə oğuz mənşəli türk dilli xalqlar işlətmişlər.¹

Allaha xitabən işlədilən müraciət formalı sözlər müxtəlif və rəngarəng üslubi çalarlara malikdir. Azərbaycan nağıl və dastanlarının nağıl dilini əhatəli şəkildə tədqiq edən S.Ə.Abdullayeva yazır ki:«Tanrıya müxtəlif adlarla müraciət edilməsi təsadüfi deyil. Deyilənə görə, Allahın 99 adı olmuşdur». Daha sonra o, dastanlarda **Qadir Mövla, Yaradan, Min bir adın sahibi, Sahibi-Zaman, Sübhan** və s. kimi adların da **Uca Tanrıya** müraciətən işlənməsinə dair maraqlı nümunələr verir.²

Ən qədim zamanlardan bəri insanlar müxtəlif məqsədlərlə(düşməyə qalib gəlmək, hər hansı bir arzu, niyyət və istəklərinin həyata keçməsi və s. məqsədlər üçün) Allaha müxtəlif adlarla müraciət etmiş və indi də etməkdədirlər (**Allahım, Yarəbbim, Tanrım, Yaradanım, ey Göyü və yeri yaradan, Göy və yerlərin sahibi, Hər şeyi görən, bilən və eşidən Allahım, bütün yer üzünün xalığı, ey qarışqaya can verən Allah** və s.).

Qədim zamanlarda Allaha müraciətin ən bariz nümunəsi, fikrimizcə, bir çox türk dilli xalqların qədim yazılı abidəsi hesab edilən «Kitabi-Dədə Qorqud»da verilmişdir:

Jü älärdän jü äsın jü a tangry
Kimsä bilmäz nezäsın g'örklü tangry
Sän äduma ta urdung
Şeytänä länät qyldyung

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dilli xalqlarda Allah

¹ Короглы Х.Стилистические особенности «Книги моего Деда Коркута»-СТ,1975,№2,с.61.

² Abdullaeva S.Ə. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Bakı,1998,s.116.

anlayışı, Allaha müraciət müxtəlif leksemələrlə ifadə olunur. Məsələn, Azərbaycanca: Allah, Yarəbbi // Yarebbi, Xuda; türkmən: Taŋrı, Alla, Xuday, Mövlam; qazaxca: Allax; qazaxca: Təŋiri (Təŋerə), Alla, Kұday; qırğızca: Teŋqri (Teŋre), Kудay; qaraqalpaqca: Taŋqri(Təŋre), Kудay; uyğurca: Xuda, Alla, Təŋre; tatarca: Təŋre (Təŋrə), Alla, Xoday; başqırdca: Təŋre (Təŋrə), Alla, Xozay; tuvin: Üetüü хайыракан və s.

Müxtəlif türk dillərindən əldə olunan dil faktlarında da Uca Tanrımıza olan müraciətlər istənilən qədərdir. Məsələn: Azərbaycanca: - «Sənə nə pisliyim keçib, ey göylərin sahibi?!»(O.Salamzadə); - Xudaya, şükür kərəminə! (Ə.Vəliyev); - Yeddi qurbana yeddi loxma yetirmirsən, ay bizi yaradan, bəlkə sən də ölmüsən? – deyə Fatimə əllərini göydən aşağı salıb dizlərinə çırpdı(O.Salamzadə); türkcə: - Hey Yarebbi, sen bilirsin!(O.Kemal); türkməncə: - Ey keremli Kadir Xuday, Qarıbım saña tabşırıdım(Şasennem Qarıp); - Qarıp dier, ey-ə Mövlam, eciz etdi meni sövdan; - Ey Taŋrım! Sen insanı ruxi ceza bermək üçün yaradırmıydın? Meniŋ qozimiŋ quvancı! Meniŋ Maksadım! Meniŋ belimiŋ quvvatı! Dizimin qurbatı! Yüreqimiŋ örki (Q.Seyitmədov); qazaxca: - Allaxcum, allaxcum! – gözlerini yuxarı kaldırıp, duva edərdi Kirana: - Versäne birazcık akıl bu benim adamıma(N.Baboqlu); uyğurca: - Alla, Alla, uan Alla! Terək-davanda kə barma?! – «Allah, Allah, can Allah, Terək çayında qar varmı?!»;

tuvin: Олчалык-омактыг

Дээр адам, Делегей нем!..

Эрээн алаң эрнинден,

Каас олаң хаайындан

Астырып-дистирип тур,

Алдын таңдым.

Göründüyü kimi, Allahımıza – Uca Tanrıya olan məhəbbət, sevgi, istək bütün türk dilli xalqlarda müxtəlif rəngarəng üslubi səciyyəli evfemizmlərlə ifadə olunan xitabların da yaranmasına səbəb olmuşdur.

Baba,nənə,ata,ana və s. kimi xitabların türk dillərində tarix böyü keçdiyi semantik proseslərə nəzər salsaq, ata,baba,dədə,olan(kanq), eləcə də hata(МК,I,32) sözlərinin ata mənasında işləndiyini görürük.¹

Baba.Türk dillərinin əksəriyyətində bu anlayışın ifadəsi, eləcə də müraciətlə deyilməsi üçün müxtəlif leksik vahidlər mövcuddur. Azərbaycan dili istisna olmaqla (bu dildə baba – həm atanın, həm də ananın valideynlərini bildirən sözdür), digər türk dillərində isə bu anlayışın ifadəsi üçün aşağıdakı terminlər işlədilir. Türkcə: büyük baba, dede; tatarca: deü äti. türkməncə: ata - «baba»(ata xətti ilə), baba - «baba»(ana xətti ilə); qazaxca: moş; özbəkca: bobo; qazaxca: ulı baba, üli ata, nağaşı ata, ülken ata; başqırdca: ötätay, olatay, olakatay; uyğurca: çoŋ ata; qaraqalpaqca: ata, baba; kumıkcə: ullu ata.

Kırım tatarlarının, oyrot, çuvaş və yakutların dilində baba sözünün xitab kimi ifadəsi üçün кьартбаба // хартбаба «qoca» mənalı söz işlədilir.

Xitab kimi yaşlı adamlara müraciətən işlədilən belə sözlərin əksəriyyətinin birinci komponentləri sifətlərlə ifadə olunur: гарт//кьарт - кария«qoca»(Azərbaycan, özbək, başqırd,tatar, kırım-tatar, q.balkar, yakut, çuvaş);ulu //öla//ullu - böyük (qazax,kumık,başqırd), «büyük»(türk) və s.

Nənə.Azərbaycanca: – nənə; türkcə,qazaxca: - büyük anne;

¹Насилов В.М. Грамматика уйгурского языка. М., 1940, с.184.

kumık:ullu ana,k.balkar:къарт ана;uyğur:çoң ana, çuvaş: асанне, kırım-tatar: бита, başqırd: отacey və s.

Göründüyü kimi,qohumluq terminləri bildiren istər «baba»,istərsə də «nənə» sözləri qarşılarında **böyük// bü-yük**(türk);**ulu**(kumık);**къарт**(q.-balkar);**çoң**(uyğur); **acan-ne**(çuvaş) sifətlərinin işlənməsilə düzəlmişlər.

Kazan tatarlarının dilində **deü әni**(«dev//div nənə» – yəni «qoca nənə») müraciət forması da işləkdir.

Ata sözü müxtəlif fonetik və leksik variantlarda işlənsə də,öz semantik strukturundakı ilkin mənasını әnә-nәvi qaydada – «kökdə və ailədə böyük» mənasını indi də saxlamışdır(Радлов,т.І,ч.І,с.200].

A.X.Borovkov bu sözü «qoca» - «fəxri titul» kimi izah edir.¹

Bir çox türk dillərində isə «ata» sözü öz həqiqi mənasını dəyişərək məcaziləşmiş və başqa semantik mənalarla işlənmişdir: «yolgöstərən», «himayəçi», «tərbiyəverən»,hər hansı bir nəzəriyyə və ya cərəyan banilərini «mə-nәvi ata» adlandırırlar. Bu da ki, əlbəttə, kontekstdən asılı olaraq mümkün olur.Məsələn,«Azərbaycan dramaturgiyasının atası»;qaqauzlarda «xaç atası» və «ailə başçısı» kimi dialektlərdə **baka//bobaka//baba//boba//buba** («ata», «atacan» mənalarında)kimi mühafizə olunub[ГРМС, с.57].

Qazax və qırğız dillərində **ata** sözü ilə ifadə olunan xitab iki semantik mənada:1)qan qohumluğu əlamətinə görə; 2)qan qohumluğu olmayan «qayınata»,«ögey ata»

¹Bu barədə bax:Elçin Məmmədov.Nəsiminin leksikası oğuz dilləri kontekstində. «Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri». I cild, Bakı, 2004,s.184.

kimi başa düşülür.¹

Müasir türkmən dilində **ata** - «ata»,«baba»,dialektlərdə: **kaka//aba** formasında yaşlı adamlara müraciətən də işlənir. Məsələn: - **Merqen ata**, qoyber meni, men bu Mollacıqın aqzını kül edeyin(A. Qovşudov); - Nedir, **kakası?**(B.Övezov); - Niçik qöryən,**aba Sərdar**,bu oqlancıq! (Qeliq qülşeliq).

Ümumiyyətlə, «ata müqəddəsliyi, ataya hörmət və ehtiram, sevgi qədim türklərin əsas inamlarından biri olmuşdur».² Elə buna görədir ki, canlı danışıq dilində çox geniş işlənən «**atam canı**», «**atamın goru haqqı**», «**sən atanın goru**», «**səni and verirəm atanın qəbrinə**» və yaxud mənfi personajlara qarşı işlədilən «**atanın goru çatlasın**» və s. kimi ifadələr məhz bu inamların təzahürüdür və türkdilli xalqların hər birində bunlar özünü spesifik surətdə büruzə verir.

Qırğız,uyğur,tatar,lobnor dillərində yaşlı adamlara «qoca» mənasını verən və **avuşka//abişka** fonetik variantlarında işlənən sözlərlə, eləcə də **карт,кария**(tatar, qazax,özbək,başqırd); **şal**(qazax); **çol**(özbək); **köksün**(qırğız) və s. xitablarla müraciət olunur. Məsələn: - **Abişka**, sənə işləysən, mənə işləymən – «**Qoca**, sən işləyirsən, mən isə işləmirəm»(uyğur); - **Ха, кария...** Хали уша менга күз.

Uyğur dili və onun dialektlərində ataya **aballara** (lobnor); **dada//ata**(İliyek) müraciət formaları daha işləkdir: - **Aba**, bu mənğu – «**Ata**, bu mənəm», -**Dada**, yaqşı boptu kəlqiniqla - «**Ata**, yaxşı ki, gəldin» və s.

¹ Машрабов А.А.Значение терминов родства и их выражение в киргизском и узбекском языках. АКД, Бишкек, 2000, с.10.

² Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 2004, s.548.

M. Kaşğari **aba** sözünün beş mənada işləndiyini göstərmişdir ki, bunun da birinci mənası – **ana**, ikinci mənası – **ata**, üçüncüsü isə **aba oylanı** – «**bəşər oğlu**» mənalarındadır (DTC, 1).

Müasir qırğız ədəbi dilində **ata** sözü **atake** şəklində xitab kimi işlənir. Məsələn: - **Atake**, közüң, emrege jasıdanat? (A. Tokombayev).

Yakut dilində ataya müraciətən **абаа** sözü – «**аға**» işlənir. Məsələn: -**Абаа**, эн туох дин саныңын: хотан тутан эрэр сиргит сун дуо? – «**Ата**, nesə bilirsən, evin tikilməsi üçün seçilən yer münasibdirmi?» («Хотугу сулу» - «Qütb ulduzu» jurnalı) və yaxud: - **Абалаатар абам**, тайонноо тор тойонум – «**Mənim atam**, sən yaxşılargin yaxşısısan» (Yenə orada).

Yakut dilində **абаа** müraciət formasının **абабыт** variantı da mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, **быт** – «**bit**» həm türk, həm də monqol dillərində tarixən I şəxs cəm şəkilçisi olmuşdur, müasir dildə bu söz də leksikləşərək **абабыт** formasını almışdır.

Orta əsr türk(osmanlı) abidələrində **ata** sözü «ailə başçısı», «bektəşi şeyxi» mənalarında da işlənib: Atası, anası yedi yaşından beri yavı kıldılar – «Atası, anası yedi yaşında ikən barışdılar» (Tarama sözlüyü, I, 268).

Tədqiqatlar göstərir ki, **ata** sözü türk dillərində «ailə başçısı» şəklində mühafizə olunmuşdur (TPC, 73).

Anaya edilən müraciət də türk dillərində müxtəlif cür səslənir: **ana**, **mama** (Azərbay.); **anne** (türk); **ana, mamо**// **mamu** (qaqauz); **ene** (türkmən), **apa** (qazax, qırğız, özbək), **асяй**, **ннэй** (başqırd); **iça** (salar); **ийээ** (yakut) və s.

Azərbay.: - **Ana**, nə yaxşı ki sən varsan (C. Cabbarlı); **türk:** - **Anne**, senin gözlerine kurban olayım (R. N. Günter-

kin); qaqauz: - Bän, **mamo**, taa küçüküm (N. Baboqlu); **türkmən:** - Esselavmaleykim, **ene** (B. Övezov); **yakut:** - **Ий-ээ, ийээ**, көрүүй да, бу эн ыстатыян тахсыбыт – «- **Ana, ana**, baxsana, sənin məqalən çıxıb» (С. Никифоров. Быйа-наах кытылга); **salar:** - **İça**, pu tazgur oylan tep yuylamış və s. Buradaca qeyd etmək lazımdır ki, türkmən dilində **ene** (ana) sözü – ke şəkilçisi qəbul edərək **ene+ke** formasında bu dilin dialektlərində dayəyə, mamaçaya müraciətən işlənir. Məsələn: - **Eneke**, men düyn öyləndim (Qeliñ qülşeliñ).

Türk dillərində qohumluq bildirən **qaynata**, **qaynana**, **kaynana** (azərb., qaqauz), **kaynvalide**, **kaynata** (türk, qaqauz), **keynata** (qırğız, uyğur, qazax), **keyinbuyan** (uyğur), **kalnata** (tatar) sözləri də müraciət formasında çox işlək olan xitablardandır.

«Qaqauzca-rusca-moldovanca lüğət»də **qaym** sözü «ər və ya arvad tərəfindən qohum» mənasında verilmiş (ГРМС, 144), DTS-də həm «**qaynata**», həm də yalnız «**kişinin kəbinə əsaslanan qohumları**» mənasında qeyd olunmuşdur (DTC, 404).

Türkmən dilinin dialektlərində **qayın** leksemının həm **qaynata**, həm də **qaynana** sememlərini əhatə etdiyi göstərilir.¹

L. A. Pokrovskaya **kayın** sözünün fonetik və semantik analizi ilə yanaşı, etimoloji izahını da verərək bu sözlə **qadın** («arvad», «həyat yoldaşı») sözü arasında yaxınlıq olduğunu göstərir. Belə ki, **tuvin** dilində **кайын**//**катын** variantının mövcudluğuna, eləcə də türk dillərində **yıld** əvəz-

¹ Кулиев А. Термины родства в туркменском языке. АКД, Ашхабат, 1967, с. 15.

lənməsinə istinad edən L.A.Pokrovskaya **kayın** sözünü **kadın** sözünün fonetik variantı hesab edir.¹

Fikrimizcə, L.A.Pokrovskaya bu qənaətində DTS-dən bəhrələnmişdir. Çünki DTS-də də bu söz **qanin – qanayun** kimi qeydə alınmış və **qadın** sözü ilə müqayisə edilməsi tövsiyə olunmuşdur[DTC, 404].

Müasir türkmən dilində də **qayın** sözü qadın adı bildirən xüsusi isimlərə qoşularaq xitab kimi işlənir. Məsələn: - Чок, сақ бол, **Aknabat kayın**, biz okuva qeçip baryarıs(A.Durdiyev).

Dilimizin qədim yazılı abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud»da da bu söz müasir dilimizdə işləndiyi kimi qeydə alınmışdır: «Qız bildi kim, qayınanasıdır, qayınatasıdır».²

Türk dillərinin demək olar ki, hamısında xitab kimi işlədilən, maraqlı cəhətlərə malik leksemlərdən biri də **qardaş** sözüdür. Bu dillərdə həm böyük qardaşa, həm də yaşca böyüklərə hörmət mənasında **âbi, ağabeyi, ağadadaş** (ağadadaş – kardeşin ağabeyilerine və ya eskiden gelinlərin böyük kayın biraderlərinə sayğı için kullandıqları bir hitab şəkli),³ – (**türk**); **aqa, doqan (türkmən)**; **aqa, badika (qaqauz)**; **aqalığ, ağatay<ağa+tay<ağa+ay (qazax)**; **akal//aal//axal//ax(uyğur,salar)**; eləcə də **akal//əkə,aqai** (uyğur dili dialektlərində);**karındaş//karındaş(qırğız)** kimi leksemlər xitab şəklində işlənir. Məsələn: **türk**: - **Canım âbiciim**, ne diyorsun(O.Kemal);**türkmən**: - **Kerim aqa**,ötəqit(A.Durdiyev); **qaqauz**: - Ya, **badika**, qelsene, kaçarak gel burıy

¹ Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. «Историческое развитие лексики в тюркских языках».М.,1961,с.11-81.

² Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı,1999, s.98.

³ Altaylı Seyfettin. Azərbaycan türkcəsi sözlüğü. I c.,İstanbul,1994, s.12.

(D.Kara Çoban) və s.

DTS-də bu söz «**böyük qardaş**» mənasında **eçi** kimi qeydə alınmışdır: «Öğüm qanım **eçim** teqində sevar meni aqlajur erti» - «Anam və atam şahzadə olan böyük qardaşımı sevar, mənə isə nifrət edərdilər» (DTC, 162).

Qardaş lekseminə **salar** və **türkmən** dillərində (**iça**) və (**eke**) şəklində rast gəlirik: - Pu tazgur oylan **aba! iça!** Tep yuylamış; Xabar bol, **Kerem eke!** (A.Dürdiyev). **Yakut** dilində böyük qardaşa xitabən **убайым(ubayım)** leksik vahidi işlədilir: - **Убайым**, асам от тиэйэр – «**Qardaş**, atam ot daşıyır» və s. Bu dildə qardaşa xitabən işlənən digər leksik vahid rus dilindən alınma «**брат**» sözünə – **an** şəkilçisi artırılmaqla iki fonetik variantda işlədilən **буратан//братан** sözüdür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu söz yakutlarda əmioğluya, xaç atasının oğluna xitabən də işlədilir: - **Братан**, саха таптыыр аһа кумыс «-**Qardaş**,yakutun ən gözəl yeməyi kumisdir». Ümumiyyətlə, rus mənşəli söz-xitablar **yakut**, eləcə də **çuvaş, xakas, oyrot, şor** dillərində çoxluq təşkil edir. Bu, həmin xalqların Rusiya ərazisində məskunlaşdıqları üçün təbii bir hal kimi qəbul edilir.

Türkmən dilçisi Dövlət Məmmətquliyev **qardaş** sözündəki **-daş** şəkilçisi haqqında müxtəlif fərziyyələrin (Q.K.Zamman, N.Ostroumov, V.Banq, Ə.Cəfəroğlu və b.) olduğunu qeyd edir.¹ D.Məmmətquliyev özbək dilçisi A.Q.Qulamovun belə bir fikrinə şərik çıxır:- “Бу аффикс -да//-ла, хем де+ш ялы ики болекден ибаратдыр. Онун

¹ Мəммəтгулыев Д.Түркмен дилинин язув ядигярликлеринде атларып аффикслер аркалы ясальшы – «Түркмен дилинин тарыхындан дерңев», I том, Ашгабат, 1973, с. 59.

биринжи болеги атдан ишлик ясаян аффикс болур, -ш болса ишлигин шәриклик дережесини ве иш атларыны хасыл едйән ясайжыдыр дийир белләйәр».¹

Daha sonra D.Məmmetquliyev yazır: «Бу аффикс гадымы ясайжыларын бири болуп М.Кашгаринин диванында: **кандаш** - бир атадан болан **ага** манысында душ гелйәр: -Тийдилер, теке әхли, **эй гарындаш** (Абдысетдан Казы «Женнама»)²

N.N.Radlovun lüğətində bu söz həm **karındaş// karındaş**, həm də **karındaş//kerindas** leksemləri kimi qeyd edilmişdir(**qarındaş//qarundaş - qardaş**).

Qırğız dilçisi B.O.Oruzbayeva **karındaş** sözünün **jatındaş** şəklində də işləndiyini göstərir.³

Çox maraqlıdır ki, bütün türk dilləri materiallarında **qardaş//karındaş//karındaş** kişi cinsindən olan adamlara müraciətən işləndiyi halda, türk, qaqauz və qazax dillərində bu söz qadınlara xitabən də işlənir: - Salamatsız ba, **karındaşım?** - «Salam, **mənim bacım**(Ğ.Mysirepov)»; - Bak, **Cemile, kardedşim**, sana söyledim(S.Ali); - Kardeşler, traktoristlar geldi(D.Kara Çoban) və s.

N.K.Dmitriyev **qardaş** sözünün başqırd dilində **aday** - «böyük qardaş»; **ini** - «kiçik qardaş» mənasında, eləcə də **herindeş < qerindeş** leksemləri kimi işləndiyini göstərmişdir.⁴

¹ Гуламов А.Г.Об аффиксе «-дош»//Бюллетень АН Узб.ССР,1947,№1,с.17.

² Мəmmetгулыев Д. Түркмен дилинин язув ядигярликлеринде атларың аффикслер аркалы ясалышы - «Түркмен дилинин тарыхындан дерңев», I том, Ашгабат, 1973, с.59.

³ Орузбаева Б.О.Словообразование в киргизском языке.Фрунзе,1964,с.60.

⁴ Дмитриев Н.К.Грамматика башкирского языка. М-Л.,1948,с.131.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, DTS-də məhz xitab funksiyasında böyük qardaşa müraciət forması kimi qeydə alınan, eləcə də xan nəslindən olan yaşlı qohumlara müraciətən işlənən **açiqim**(DTC,7;430) sözünə türk dillərinin heç birində rast gəlmədik.

Tədqiqat zamanı müxtəlif türk dillərindən əldə edilən materiallarda «**bacı**» sözü də ən çox işlədilən xitablar dandır. Bu leksem türk dillərində aşağıdakı kimi işlənir: **bacı**(azərb.), **abla** - «böyük bacı», **kız kardeşi** - «kiçik bacı»(türk); **ece**(türkmən); **kaku,abla**(qaqauz); **apa**(başqırd, qazax, tatar, uyğur, qaraqalpaq, qırğız); **eqiçe** - «böyük bacı»(uyğur); **opa**(özbək); **anna**(çuvaş); **apay, apte, tata**(krım tatar); **tuta, tətəy**(kazan tatar) və s.

Məsələn: **türkmən**: - Ayıp bolmazmı **ece**; İndi öñki zamana barmı **ece**(A.Qurbanov); **qaqauz**: - Bana,**kaku**, bu kotika içində pek sıcak(D.Kara Çoban) və s. Türkmən dilində işlənən **ece**, uyğur dilindəki **eqecä** xitabı da DTS-də də **eçä**(böyük bacı) kimi qeyd olunmuşdur(DTC,162).

Qırğız, qazax, uyğur dillərində böyük bacıya **apa**, kiçik bacıya(həm də kiçik qardaşa) **bobak**, sonbeşiklərə isə **marka bala**, - **noqay** dilində kiçik qardaşa **bebe** deyər müraciət edilir. Eləcə də **türk** dilində **teyze**(xala,bibi); **amca**(əmi), **yenge**(əmi arvadı,dayı arvadı,həm də böyük qardaş arvadı),**yeqen**(bacıoğlu);**enişte**(bacının əri), **görümce**(ərin kiçik bacısı); **türkmən** dilində **eqen**(bacıoğlu); **doqan**(qardaş), **uka**(kiçik qardaş); dialektlərdə:**aba//kaka** (ata); **aqa**(qardaş,dayı); **ene**(nənə,ana); **qarri, qarri ayal, ece**; dialektlərdə: **eceke, eneke, dayza**(xalaya, yaşlı qadına müraciət);**qaqauz** dilində **moş**(dayı,qoca), **baeti,cocuk**(oğlan), **ver**(əmi oğlu), **verişora**(əmi qızı), **nuna**(xaç atası); **sarı uyğurlarda**:**аҗаҗа**; **uyğurlarda**:**qocika**(dayı); **aça**(ana) **ejel// ece**(bacı,baldız); **sarı uyğurlarda**:**Һоуа**(hörmətli adamlar)

ra); **eqeçä**(böyük bacı); **yakutlarda: xotuoy**(böyüklərin qıza müraciəti), **noxo**(oğlanlara müraciət), **сычыяй**(uşaqlara müraciət), eləcə də **доброр**(dosta müraciət) və s. kimi müxtəlif və rəngarəng xitab formaları mövcuddur. Məsələn: **türkmən**: - **Ey atalar, ey dayzalar, ey doqanlar**, Qaxrımanlıq bilen ədimləy öñe(X.Çarıyev); - **Amangül dayza**, senem Maral eceden kem qalma(D.Esenov); - **Dayı**, xovluq yan bolsay ötəqit, bəxbidindən qalma(Qeliñ qülşelin); - **Bax, doqan**, onun üçin müynürqəp oturma, çiban dönensön, yazelep dinsa yaqşısı(B.Övezov); - Yurdam qutlı bol-a, **qarırı**(A.Durdiyev); - Xaysı işi oñarın diysen aydıber, **Karaş eqen**(Sessiz aqı); - Qözün aydın, **kakası** (B.Səytəkov) və s.

Türk dillərində **xalaya** və **bibiyə** olan müraciət formaları da müxtəlif və rəngarəngdir. Belə ki, **başqırd** dilində ata və ya ananın böyük bacısına(böyük bibiyə) **əbey**, kiçik bacısına(kiçik bibiyə) isə **apay**, - deyə müraciət edilir. Məsələn: - Yaray, **Zöləyxə apay**, mineñ başka yomoşom ök, hay bulıp toro oz(M.Kərim); - Arığanhındır inde, **zinnet əbey!** (B.Bıkbay) və s.

Tatar dilində **apa**, **tətəy**, **tutay**; **qazax**, **qaraqalpaq** dillərində **apa**; **qırğız** dilində **eje**; **özbək** dilində **xola**(ana tərəfdən), **amma**(ata tərəfdən); **türk** dilində **teyze** (ana tərəf), **hala**, **bibi** (ata tərəf); **türkmən** dilində **dayza**(ana tərəf), **eje**(ata tərəf); **çuvaş** dilində **appa**, **uyğur** dilində **çon apa**(böyük xala və ya bibi), **kiçik apa**(kiçik xala, bibi); **q.balkar** dilində **anamı eqeçi**(ana tərəfdən); **atamı eqeçi** (ata tərəfdən) kimi söz - xitablar çox işləkdir. Məsələn: **tatar**: - **Tətəy**, şul ulvakitta Qalimə apanın atası Fəxri babay belən anıñ anası Xəmidə əbi küz aldım kildeler(M.Ğafuri); **qırğız**:- **Eje**, karaközdü ukkan çıqarsınar?(K.Jantöşöv); **özbək**: - Sizning işinçiz xam menikiqa üxşab keç tuqaydı, **xola?**(S.Zunnunova); **uyğur**:- Sən işka çıkmarsəñgü, **çon**

apa?(J.Musayev); **qazax**:- **Apa**, Əbilbidin kişi kızı boldıoy?(Ə.Nırpəyisov) və s.

Türkmən dili materiallarını araşdırarkən **adamzat** sözünün də(fikrimizcə, «**bəni-insan**» deməkdir) xitab kimi işlədilməsinə təsadüf etdik:- **Ey adamzat**, sen öz xetdin bilmey, bu mekanaq niçin daxil boldun?(Şabende.Qül-bilbil). V.V.Radlovun lüğətində bu sözün fars mənşəli olduğu, **adamzat/adamizat** variantlarında işləndiyi, «**adam**» mənasını bildirdiyi yazılır(Радлов В.В., I т., I ч., 487).

Türkmən dilində rast gəldiyimiz maraqlı fakt aşağıdakı digər nümunədir: - **Ediz kızı**, nere qıdyərsin? (B.Övezov).

Bu sözün birinci komponenti – **ediz** DTS-də 2 mənada qeydə alınıb: 1) hündür; 2) oğuz tayfa qrupunun adını bildirən söz kimi.

Bizim fikrimizcə, «**ediz qızı**» elə «**oğuz qızı**» deməkdir. Türk qadın şəxs adlarından olan **Eliz** də çox güman ki, bu sözün fonetik variantıdır (müqayisə et: ediz - eliz), çünki «**eliz**» sözünün kökü (el-) DTS-də I – «qəbilə itti-faqı»; II – «xalq» kimi qeyd olunmuşdur (DTC, 168); - **iz // uz** isə oğuz tayfalarını bildirir.

Azərbaycan dilində də **bacıoğlu**, **qardaşoğlu**, **bacı-qızı**, **xalaqızı**, **dayıoğlu**, **əmiöglü**, **eloğlu**, **dayıqızı**, **əmiqızı**, **xalanəvəsi**, **əminəvəsi**, **bacanaq**, **yezne**, **kürəkən** və s. kimi sözlər xitab rolunda çıxış edir: - **Bacıoğlu**, nə çox fikrə getdin?(M.Hüseyn); - **Qardaşoğlu**, bu nə gündür düşmüşsən?(Ə.Vəliyev); - Dünyanın işi belədir də, **xalanəvəsi** (Anar); - **Bacanaq**, yaxın gəl, görüşək(Ə.Vəliyev) və s.

Türk dillərinin hər birinin qıza, cavan qadına da özünəməxsus müraciət bildirən sözləri çoxdur(**nazənin**, **cavanəzən/cuvanəzən/civanəzən**). **Uyğur** dili və onun dialektlərində cavan qadına, qıza müraciət formasının 12 fo-

netik variantı mövcuddur: **cuqan//cuğan//cavan//jüvən// çokan//çokan//cökən//çörkan//çəvkən; skalka//sekilək//sekelik**
Məsələn: - **Çokan**, yoxla nərsiqə xala bolman - «**Cavan (gənc) qız**, boş şeylərdən ötrü qanını qaraltma» və s.

Türkmən dilindən fərqli olaraq qırğız dilində yalnız qadınlara xitabən işlədilən **adam** sözü **ey, ay, oy** mənəh nida bildirən söz funksiyasında xitab kimi işlənə bilər. Məsələn: - **Adam**, bızce syjlap oltur, bajsənbə! – «- **Ay, sən bizim dildə danışsan!**».

Qırğız dilində xitab kimi işlədilən digər **abışqa** sözü də leksik cəhətdən maraqlıdır. Belə ki, «qoca», «ixtiyar» mənalarını verən bu sözə DTS-də **Abuçaqa** variantında rast gəldik: - Men barça toymış abuçaqaqajitip bitidim a. – «-Men, barça Toqmuş bunu qocanın diqtəsi ilə yazdım» (DTC,3).

Belə qənaətə gəlmək olar ki, türk dillərindən yalnız qırğız dilində bu söz öz qədimliyini mühafizə edərək işlənməkdədir.

Yuxarıda sadaladığımız müxtəlif xitablar **qaqauz** dilində spesifik variantlarda geniş işlədilməkdədir. Belə ki, **dadu**(baba), **svatu//svatu** (bacanaq); **bay**(yaşlı kişilərə müraciət zamanı «dayı» mənasında); **bate//bato, kardaş; aqa**(böyük qardaşa və yaşca böyüklərə müraciət); **bulö//bulü**(yaşlı qadınlara); **mali//male//mari; leli**(xalaya, bəzən də qardaş arvadına müraciət); **baldız+ka**(baldız), **ayol**(əzi-zim), **komşuy+ka**(qonşu), eləcə də **tätücük**(quşa metaforik mənada müraciət) kimi sözlər də xitab kimi işlənir. Məsələn: - Laf yok, **bay Diman**, kolhozumuz rayonda baş eri tuter; - Ne kaxıra düştün, **Koli aqa**, istəmeersin dinnenmä mi?; - Yok neya şaşmaa, **Rada bulö**, – dedi Feni(N.Baboqlu); - Ne sevindim, **ayolum**, ani kablettim sendän bir xabercik(D.Kara Çoban); - **Tatü**, ban yaparım

te o pek zabun adamı xem te o pek toyanını (D.Kara Çoban); - **Mari Petra bulü**, nerayı qidersin (Bucak ecelleri); - **Ex, kardaş, ex ba kardaş**, zor dürukkän iki baş(D.Kara Çoban, Yanıklık); - **Nasil ölä, bre kafadar**, sana zakonca düşer dinnenäsin, biz da seni işä mı koyalım?; - **Çıkar, komşuyka**, biza bir oka şarap! – açtı lafi (N.Baboqlu); - **Sus, mari Frosi bulü**, xamez ölä – dedi o qenc olan (N.Baboqlu); - **Çal, ixtiar boba**, annat (D.Tanasoqlu) və s.

Yakut dilində də qohumluq bildirən leksikləşmiş xitablara təsadüf edilir. Belə xitablar həm də **urduş, uzun, aymax** kimi qan qohumluğu bildirən terminlərlə ifadə olunur: - **Аймах, аны мантан ханна** da көһүөхпүт суоһа – «- **Qohum**, daha buradan heç bir yerə köçməyəcəyik» (Н.Якутский).

E.K.Pekarskinin lüğətində **urdus** leksik vahidinin **удьуор // уруу** «nəsil», «xan» - qan qohumu sözlərinin sinonimii olduğu qeyd olunur.¹

Yakut dilindəki **ypyy** sözünün Azərbaycan dilində **cins-uruq** qarşılığı vardır ki, bu da «nəsil» mənasını verir. Bu dildə də «nəsil», «**törəmə**» mənasını verən **ypdye** leksik vahidi zaman keçdikcə öz semantikasını dəyişərək mənfə mənada işlənmişdir(**urdus** – «nəsilsiz, nacins, bədzat»).

Fikrimizcə, DTS-də verilən **uruq** – «un sözünün qədim kökü(un-) sayıla bilər(DTC,616). Qeyd etmək lazımdır ki, türk, türkmən, uyğur dillərində də **uruq** sözü «cins», «nəsil» bildirir.

Yakut dilindəki **барыау** – «axmaq» leksik xitabının da mənsəyi maraqlıdır: - Кини онно барыа ере барымыа,

¹ Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. СПб.-Л., 1907-1930, строка 324.

бабайы? – «O oraya gedərmə, **ay axmaq?**» (Б.Батыр).

E.K.Pekarskinin lüğətində **бабайы** sözü bir neçə mənada verilsə də («iblis», «eybəcər», «yarıtmaz», «avara» və s.), N.E.Petrov bu sözün ilkin mənasının aşkar edilməsinin qaranlıq qaldığını qeyd edərək **бабайы** sözünü mücərrəd məfhum bildirən sözlər sırasına daxil edir «...buna abstrakt mənalı söyüş bildirən **бабайы** sözü uyğun gəlir». ¹ V.J.Lixanov isə **бабайы** leksik vahidinin yeddi mənada işləndiyini qeyd edir. ² Qeyd edək ki, **бабайы** sözünə DTS-də rast gəlmədik.

V.V.Radlovun lüğətində **набайы ай** sözü – «**murdar**», «**pis**» mənasında qeyd edilmişdir. Güman edirik ki, **бабайы-набайы** eyni köklü sözlərin fonetik variantlarıdır. Çünki **баба** sözü Radlovun lüğətində «**şərəf**», «**mənlik**» mənasında qeydə alındığından ³ bu qənaətə gəlmək olar ki, **бабайы** – “insan şərəfinə yaraşmayan (бранное слово) söz” deməkdir.

Yakut dilində tez-tez xitab kimi işlənən **далаба** – (dalağa-«dəli», «key») sözü Azərbaycan dili dialektlərindəki **dələgey** sözü ilə səsləşir (müqayisə üçün: **dəli+key**): - Сочолох суох, **далаба** – «Bir şey yoxdur, **dəli (key)**» (Р.Бабтаайыскай).

Yakut dilindəki **bedik** (dəcəl); **qırğız** dilindəki **basık** (at yerisi); **Azərbaycan** dilindəki **bədöy** (at) sözləri də xitab kimi istər qədim abidələrin dilində, istərsə də müasir ədəbi əsərlərin dilində işlənmişdir. Göründüyü kimi, bu eynikök-

¹ Петров Н.Е. Частицы в якутском языке. Якутск, 1978, с.84.

² Лиханов В.И. Эмоционально-оценочные и экспрессивные слова в художественной литературе. - В кн.: «Якутский язык: История и актуальные вопросы». Якутск, 1986, с.98.

³ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, IV т., 2ч., 1477.

lü sözlərin hamısı at ilə əlaqədardır. R.Y.Axmetyanov yazır ki, «...**bedew** sözü qaraqalpaq və noqaylarda təkcə bədəvi (ərəb) cinsindən olan atlar mənasında deyil, həm də sonsuz qadınlar anlamında işlənir». ¹

Qeyd edək ki, türk dillərinə aid əldə edilən nümunələrdə **bedew//bədəv//bədöy//bədöv** sözlərinin yuxarıdakı anlamda xitab kimi ifadəsinə təsadüf etmədik.

Türk dillərində maraqlı müraciət formalarından biri də **yengə//yenge** (Azərbay., türk); **yenje** (türkmən); **yenqi** (qaraqauz); **yanqa** (özbək); **jəngə** (uyğur); **yəngə//yenke** (başqırd); **yenqe** (qazax); **yenqqe** (qaraqalpaq); **jeqe** (qırğız); **jinqə** (tatar) **çeqqe** (tuvin); **дъенге** (altay); **caңac** (yakut) – «**qardaş arvadı**» sözüdür.

Kırım tatarlarında isə bu söz **enqe, dudu, cenqe** (qazax və **qırğız** dillərində olduğu kimi), **enqepçe** terminləri ilə ifadə olunur. «Türk dillərinin etimoloji lüğəti»ndə də **epçi** - (**qadın**) söz kökünün olduğu göstərilir. ²

A.Memetov isə bu formantın (-**pçe**) təkcə qadın deyil, kişiyə məxsus sözlərdə də iştirak etdiyini (**оьапче** - «müəllim», **къудапче** – «quda») və kiçiltmə, əzizləmə şəkilçisi olduğunu, eləcə də fonetik inkişafının bu yolla getdiyini göstərir: **apa+ça>apça>apçe>pçe**. ³

Qədim türk-runik yazılı abidələrində **yenge** (**qardaş arvadı**) sözünün əsl kökünün **yəngə** olduğu və **yengi** (**nəsildə yeni, yəngə**) kimi işləndiyi də göstərilir. ⁴

¹ Ахметьянов Р.Г. Некоторые названия лошадей в татарском языке – СТ, 1975, №2, с.72.

² Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, с.287.

³ Меметов А.О терминах родства в крымско-татарском языке. - СТ, 1980, №6.

⁴ Асланов В.И. Историческая лексикология Азербайджанского языка (Проблемы реконструкции), докт. дисс., Баку, 1973, с.56.

Yengə//yenge sözündən bəhs edərkən qazax, qırğız dillərinin dialektlərində işlənən **teleke**(«nəsil davamçısı», «qadın») sözündən də danışmamaq olmaz. **Yenge//yenge** - qardaş arvadına, gəlinə müraciətən deyilsə, **teleke** də bu dillərin dialektlərində «nəslə davam etdirən gəlin» anlamındadır: qazax:-**Teleke**, sudur Axmet(Ə.Nıyrpeyisov); qırğız:- Karagözdü ukkan çıxarşınar, **teleke**(K.Jantöşöv) və s.

V.İ.Aslanov **tələk//telek** sözünün dilimizin qədim yazılı abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud»da işləndiyini və **ty-** («yaradılmaq») kökündən yarandığını göstərir: **toğ> doğ> törə> döl> torum (toxum)**.¹

Biz də bu etimologiyanın tərəfdarıyıq. Çünki **qazax** və **qırğız** dillərində işlənən və bizim də xitab kimi rast gəldiyimiz **teleke** sözünün birinci komponenti **tel(e) = töll//döl** kökü + **ke** şəkilçisindən ibarətdir. Bu şəkilçi isə bildiyimiz kimi, türk dillərində yalnız qadınlara aiddir (Bike, Aybike, Akbike və s.). Eləcə də, M.Kaşğarının lüğətində **tür-** «əsas, kök, bir şeyin başlanğıcı» mənasında verilir: «Onun əcdadı kimdir, əsl (kökü) haradandır?» (MK, III, 23).

Qırğız dilçisi B.O.Oruzbayeva da **törö** – «doğmaq»; **törtöt** – «doğuş» sözlərinin **tür** – kökündən törədiklərini yazır.² Qeyd etmək lazımdır ki, Altay dilindəki **töröqön**; tuvin dilindəki **töröl(qohum)**, yakut dilindəki **törüt äcä** – «nəsil banisi, əcdad, ulu» sözlərinin də **ty-** kökündən törəndiklərinə heç bir şübhə qalmır. Belə olan təqdirdə, türk dilində xitab kimi işlənən **torun(nəvə)** sözü də **torum (toxum)** sözünün fonetik variantı hesab edilə bilər: **torum**

¹ Асланов В.И. Историческая лексикология азербайджанского языка (Проблемы реконструкции), докт. дисс., Баку, 1973, с.56. s.112.

² Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе, 1964., с.242.

(toxum)//torun. Bu xitab da türk dilində geniş işlənir: - **Aslan torunum benim**, annene onlar kıydılar(Y.Kemal); - **Yaklaşsana, torunum**, hadi(S.Ali) və s.

Azərbaycan dilində **yengə** sözü - «**gəlini ilk dəfə ər evinə müşayiət edən qadın**» mənasında işlədilir ki, bu da gəlinlə bağlıdır.

«**Gəlini ər evinə müşayiət edən qadın**» məfhumunu ifadə edən sözə DTS-də, eləcə M.Kaşğaridə **mamu** formasında rast gəlinir(DTC,335). Deməli, **qaqauz** dilində xitab kimi işlənən **mama//mame** sözlərinin ilk variantının DTS-dəki **mamu** olduğu fərz oluna bilər.

Türk dillərində nəzəri cəlb edən sözlərdən biri də **budun//bodun** – «**xalq**» mənasını ifadə edən xitabdır. Bu söz **qazax**, **qırğız**, **uyğur** dillərinin dialektlərində indi də işlədilməkdədir: - Duydum ki, **ey budunum**, atam dinimi bilmiş, Məni də öldürməyi artıq qərara almış.¹

Budun//bodun leksik vahidi M.Kaşğarının lüğətində (MK, III, 169), eləcə də DTS-də **bofun II** – «**xalq**» kimi qeydə alınmışdır(DTC, 111).

Vaxtilə **dost-tanış(adaş-qudaş – adaş-qadaş)** mənasında işlənən(DTC,9), indi isə semantikasını dəyişərək «**eyniadlı**» mənasını verən **adaş** xitabının da fikrimizcə, etimologiyası çox maraqlıdır: - **Adaş**, gedək yüz-yüz vuraq (S.Dağlı). O da maraqlıdır ki, DTS-də **qadaş** «qardaş» - qohumluq bildirən leksik xitab kimi də qeydə alınmışdır: - Ogka qaşqa sevitmiş erdiñ **qadaş-a** «Sən valideynlərin tərəfindən çox sevilmişən, **a qardaş**»(DTC, 401).

Azərbaycan dilinin dialektlərində(Bakı, Şamaxı, Quba, Dəvəçi), eləcə də canlı danışmaq dilində həm qohumlara, həm də böyük qardaşa müraciətlə hörmət mənasında

¹ Ögəl Bahəddin. Türk mifologiyası. I cild, Bakı, 2004, s.180.

Azərbaycan dilçiliyində «əmr ədatları»,¹ «əmr sözləri»,² «əmr predikativləri»³ statusu qazanan belə sözləri A.N.Kononov «modal sözlər» cərgəsində tədqiq etmişdir.⁴

Y.V.Vannikov isə bunlara fel iştirak etməyən (felsiz) konstruksiyalar kimi yanaşmışdır.⁵

Yuxarıda sadaladığımız sözlərdən **hadi//haydı** üzərində dayanmaq istərdik. Belə ki, türk dillərinə aid əldə olan materiallarda bu söz xitablarla yanaşı işlənərək, onlardan əvvəl və ya sonra gələ bilər.

Haydı/hadi sözləri xitabdan əvvəl gələn zaman cümlənin məzmununa çağırış xarakteri verir, dinləyiciləri hər hansı bir iş və ya mühüm bir hadisə uğrunda bir növ çağırışa səsləyir. Məsələn: **Azərb.:** - **Haydı uşaqlar**, hamı iməciliyə (B.Bayramov); **türk:** - **Hadi arkadaşlar**, bu tarafa (K.Bilbaşar) və s.

Xitabdan sonra gələn **haydı/hadi** sözlərində isə yalnız hər hansı bir hərəkətə təhrik etmə ifadə olunur: **Azərb.:** - **Hə, əzizim, haydı**, gedə bilərsən (Anar); **qırğız:** - **Kelençək, kelençək, ayda!** və s.

Qeyd etmək istərdik ki, **haydı/hadi** sözləri «Koroğlu» dastanında tez-tez işlədilən **hoydu**, eləcə də M.Ə.Sabirin əsərlərindəki **amandı** sözləri ilə səsləşir.

Fərq yalnız ondadır ki, **hoydu** sözündə əmr, təhri-

¹ Сарыбаев Ш.Ш. Междометие в казахском языке. Алма-Ата, 1959, с.66.

² Tagizadə Z. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, 1960, s.111.

³ Budaqova Z.İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, 1962, s.200.

⁴ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, с.503.

⁵ Ванников Ю.В. Безглагольные повелительные конструкции в русском языке. М., 1962, с.8.

ketmə çaları, **amandı** sözündə isə yalnız çağırış, yalvarış bildirilir: - **Hoydu dəlilərim, hoydu**, yeriyin düşmən üstünə! («Koroğlu» dastanı); - **Xandostu, amandı**, qoyma gəldi, Didarı yamandı, qoyma gəldi (M.Ə.Sabir).

Bəzən isə kontekstdə bu kimi sözlər tək işlənərək, xitab çalarlığını özlərində hiş edirlər: **türkmən:** - **Qoysana**, oñ üçin gəldir-le (B.Övezov); **Azərb.:** - **Haydı**, - deyə bu vaxt Münəvverin mehriban səsinə eşidib xəyaldan ayrıldım: - Uşaq oyanıb, səni istəyir (S.Qədirzadə); **türk:** - **Feride gözlerinə baktı, baktı ve:** - **hadi**, artık seninem, - söyledi (R.N.Güntekin) və s.

Əlbəttə ki, tədqiqat məqsədimiz başqa istiqamətdə olduğu üçün biz belə sözlərin dilçilikdə qazandıqları statusa aid mübahisədən yan keçərək sadəcə bunlarda da xitab çalarlığı olduğunu söyləməklə kifayətlənirik.

Türk dillərinin leksikasında **ləqəb** və **ayamalarla** ifadə olunan xitablar da istisna deyil. Bu cəhətdən türkdilli xalqlar içərisində **uyğurlar** üstünlük təşkil edir. Belə ki, ləqəblərə, ayamalara aludəçilik bu xalq üçün daha xarakterik və daha ziyadədir. Hər bir uyğurun (yaşından asılı olmayaraq) nəsildən-nəslə keçərək yaşayan müxtəlif ləqəbləri – «**ləkəmlər**»i mövcuddur. O da çox maraqlıdır ki, qadınlar istisna təşkil edir; ləqəb verilmə qadınlara aid deyil. Eyniadlı qadınlara ya ərlərinin adı qoşa çəkilməklə, ya da yaşadıkları yerin, kəndin, məhəllənin adı ilə müraciət olunur. Məsələn: «Patəm» kimi eyni ada malik olan qadınlar ərlərinin adları ilə çağırılırlar: Aysə Patəm, Semət Patəm, Duqan Patəm və s.¹

Türk dillərində zahiri bənzəyişə görə müraciət for-

¹ Садвакасов Г., Махмудов В. Некоторые вопросы уйгурской антропоники. - В кн.: «Исследования по уйгурскому языку». Алма-Ата, 1988, с.28.

ması daha xarakterikdir, - desək, yanılmırıq. Bunlara misal olaraq «**karqulaq**», «**dombagöz**», «**yekəqarın**», «**dazbaş**», «**çəpgöz**», «**axsaq**», «**topal**» və s. kimi sözləri göstərmək olar. Eyni mənalı sözlər uyğur dilində də mövcuddur. **Panqay**(karqulaq), **çakçıkay**(dombagöz), **solixay**(solaxay), **kosak**(yekəqarın), **taz**(daz,keçəl), **toku**(çolaq) və s. sözlər xitab kimi işlənə bilirlər: - **Çakçıkay**, etiñ nemə? – dən sorap kaldı (A.Kutlikov); - **Panqay**, tatlik çaya gel («tatlik çay» - uyğurlarda elçilik zamanı verilən şirinçaya işarədir) və s.

Türk dillərində etnik xarakterli ləqəblərin də xitab kimi işlənməsinə təsadüf olunur. Məsələn: uyğur: **kaşkalıq**(kaşğarlar), **ğuljilik**(kulçilər), **aksuluk**(ağsulular); İliyek uyğurları isə **tarançı** ləqəbləri ilə tanınmışlar. Məsələn: - **Kaşkalıqlar**, hər adamnıñ bir əyivi bolidu – «**Kaşğarlar**, hər bir adamın eybi var» - **Tarançı**, Amerika siyasətçiri bilən muamilə kilişnin umumən eñir iş ekənliqi hazırla məlum boldı – «**Tarançı**, Amerika siyasətçiləri ilə danışıq aparmağın çətin iş olduğı məlumdur» (J.Musayev).

Uyğurların danışıq dili də xitablarla zəngindir. Bu xitablardakı xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də əzizləmə və kiçiltmə mənası verən şəkilçilərin sözlərə qarışıb işlənməsi və eləcə də diminutiv forma hesab edilməməsidir. Məsələn: - **Baltaş** (Bal+taş), çə eçeğin mesqin abdjı eri – «- **Baltaş**, **stanın** geyimini gətir».

Bir sıra türk dillərində, eləcə də qazax, qırğız, özbək və uyğur dillərində **-jan,-axun,-çül,-ay,-büvi** şəkilçiləri müxtəlif sözlərə, əsasən də qadın və kişi adlarına qoşularaq xitab rolunda çıxış edir: **Baharjan**, **Şaraxun**, **Ay-zagül** və s.

Bunlardan leksik cəhətdən çox maraqlı olan **büvi** formantı üzərində dayanmaq istərdik.

Azərbaycan və eləcə də bir çox türk dillərindəki **xanım(xatun)** sözlərinin digər variantı hesab edilən və hazırda leksikləşən bu şəkilçi sözlərə qoşularaq həm pseropozisiyada, həm də postpozisiyada işlədilir: - **Büvinur**, kəlsənçuy biz tərəpkə – «- **Büvinur**, biz tərəflərə gəlsənə»; - Sən kayaktın kelip kəldiñoy, **Toxtibüvi**, – «-axı sən haradan gəldin,**Toxtibüvi**?».

Uyğur dilində leksikləşmə özünü mənsubiyyət şəkilçisi (**-m, -əm, -um//-üm**) qəbul edən və xitab kimi işlənən xitablarda da göstərir: - **Ğünçəm**, çə nandasa erte kurçi erive şu – «- **Ğünçəm**, sən məndən tez qayıtdın». **Büvim**, **Saniyəm** də belə leksik vahidlərdəndir.

Özbək, qazax, qismən də qırğız və uyğur dillərində qadın adlarına, xitablara qoşularaq işlədilən **-xan, (-xon)** şəkilçisi də leksik cəhətdən maraqlıdır.

Başqa türk dillərində öz leksik mənasını saxlayan bu şəkilçi(**-xan**) kişi adlarına qoşularaq işləndiyi halda (**Arslanxan**, **Batuxan** və s.), özbək dilində hər hansı bir kişi adına qoşulan zaman özünün leksik mənasını dəyişərək adresata qarşı qəzəb, kin-küdurət, nifrət, həqarət və s. bildirir.¹

Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, türk dillərindəki leksikləşmiş xitabların böyük əksəriyyəti qədim türk dövründən mövcud olmuşdur. Qədim dövrlərdən bəri öz leksik mənalərini mühafizə edərək qoruyan, bu günə qədər gəlib çıxan **nənə, baba, ana, ata, qız, oğul, ağa, qardaş, ər, qadın, xanım, yengə, gəlin, qayın, quda, baldız, xala, bibi** və s. kimi ümumtürk mənşəli xitablar dediklərimizə

¹ Гуламов А.Г. О некоторых особенностях с уменьшительно-ласкательным значением // «Языкознание и литературоведение». Ташкент, 1953, № 26, с.20.

əyani sübutdur.

Qohumluq bildirən leksik xitabların digər qismi isə türk dillərinin differensiallaşaraq müəyyən qruplara ayrılmasından sonra formalaşmışdır (**torun, teyze, dayza, mamu, badika, babalık, analık, görünçə** və s.).

III FƏSİL.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ XİTABLARIN ÜSLUBİ FUNKSİYALARI

Hər bir insanın xarici aləmlə əlaqəsinin yaradılmasında emosiyalar çox mühüm yer tutur. Emosiya insanın ətraf mühitlə psixofiziki əlaqəsi nəticəsində meydana çıxır.

İnsanın fərdi emosiyalarının bildirilməsi isə onun nitqində müxtəlif dil vasitələri ilə reallaşır ki, bu da münasibət emosionallığını yaradan başlıca şərtidir. Psixika ilə əlaqədar yaranan emosiyalar isə adəti üzrə müsbət və ya mənfi (sevinc, şadlıq, rəğbət, qorxu, həyəcan, nifrət və s. çalarlıqlar) ola bilər.

Bədii əsərlərin kontekstində personajların dilində bu cür emosiyalar dildəki bir çox vasitələrlə ifadə oluna bilər. Bunlardan biri də xitabdır.

Xitablar cümlədə ekspressiv-emosional çalarlar yaratmaqda çox güclü qrammatik vasitələrdəndir. Bu münasibətlə rus dilçisi A.Q.Rudnev yazır: «Xitablar, bədii əsərlərdə nəqlətmənin canlandırılması, nitqdə məna və emosionallığı verilməsi üçün işlədilir».¹

Türk dillərində xitabların üslubi imkanları çox rəngarəngdir. Məhz bu rəngarənglik ekspressiv-emosional təsir yaratmağın, eləcə də ifadə vasitələrinin zəngin

müxtəlifliyini təmin edir. Türk dillərinin hər birinin canlı danışıq dili üçün müxtəlif ekspressiv-emosional səciyyəli cümlələr xarakterikdir. Türkologiyada bir çox görkəmli dilçilər - F.Ağayeva Azərbaycan, E.İ. Ubryatova və M.Alekseyev yaku, M.B. Balakayev qazax, İ. Janpeyisov, M. Tomanov, V. Manasbayev qırğız, M.İ. Çeremisina altay, D.A. Monquş tuvin, F.S. Safiullina tatar, B. Urinboev özbək danışıq dilinin sintaksisini tədqiq etmişlər.¹

T.Ə. Əfəndiyeva haqlı olaraq yazır ki, «... xitablar qiymətverici-xarakterizəedici üslubi fiqurlardır».² Məhz xitablar vasitəsilə danışan dinləyəne emosional münasibətlərini bildirir.

¹ Ağayeva F. Azərbaycan danışıq dili. Bakı, 1987; Ubryatova Э.М. Исследование по синтаксису якутского языка. Л., 1950, с. 294; Алексеев М.П. Культура речи. АКД, Саха, Якутия, 2000; Балакаев М.Б. Современный казахский язык. Синтаксис. Алма-Ата, 1959; Жанпейсов Е. Модальные слова в составе сложного глагола - В кн.: «Вопросы казахского языкознания». Алма Ата, 1959; Черемисина Н.В. Русская интонация: поэзия, проза, разговорная речь. М., 1982; Монгуш Д.А. Предложения с главным членом (сказуемым в винительном падеже) в тувинском языке. Исследование по тувинской филологии. Кызыл, 1986; Сафиуллина Ф.С. Синтаксис татарской разговорной речи. Казань, 1978; Уринбоев В. Узбек тили сўзләшүв нүтқи синтаксиси масалалары. Тошкент, 1974.

² Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, 2001.

¹ Руднев А.Г. Синтаксис осложненного предложения. М., 1959, с. 17.

§1. Üslubi-ekspressiv səciyyəli söz və ya hissəciklər, sintaktik təkrar, epitet və bədii təyinlərlə ifadə olunan xitabların üslubi funksiyaları

Müxtəlif türk dillərində emosionallıq, ekspressivlik bildirən xitabların zəngin üslubi funksiyaları aşağıdakı vasitələrlə müəyyən edilir:

1) Xitabın əvvəlində **ay, ey, ax, of, oy** (Azərbaycan, türk, türkmən, qaraqalpaq); **xayda** (noqay, özbək, qırğız, uйğur, çuvaş, yakut və s.) nidalarının işlədilməsi ilə.

Öncə Azərbaycan dilindən gətirdiyimiz belə bir nümunəyə diqqət yetirək: - Niyə belə vəfasız çıxdın, **ay arvad**, məni bu qoca yaşında kimə tapşırıb getdin? (Anar). Şübhəsiz, müəllif bu cümlədə **ay arvad** əvəzinə, sadəcə olaraq «ay» nidası olmadan «arvad» sözünü işlətsəydi, cümlədəki emosionallıq qüvvətli ifadə olunmazdı. Buradakı **ay arvad** xitabında həm də danışanın müraciət edənin adresata-müraciət olunana münasibəti göz qabağındadır. Eyni hal digər türk dillərində də müşahidə olunur. Məsələn: **türk**: - **Ay kuzum**, yanağın dertlere derman (Halk türküleri); **türkmən**: - **Ay qız**, xova yaqdayı qovılandımı? (Qeliş qülşeliş); **qaqauz**: - Ne sevindim, **ay ayolum**, ani kablettim sendən bir xabepcik (D.Kara Çoban); **qazax**: - **Polnomoşın ay yoldaş**, jinalisti öziñ bildirip ketkeniñ be? (N. Nırpeyisov); **özbək**: - Bülakalinq, **xoy kari artist** (Ac. Muxtor); **qırğız**: - Beri kelçi, **kiçine bala - ay!** - dep jalqız oturqandan korkkonsup ar dayım meni janına çakırıp alat (Ç. Aytmatov); **uyğur**: - **Xoy kelin**, yığlaməñgu (J. Musayev) və s.

Yuxarıdakı mülahizələri **ax, ey, a, ədə, ə, ayə, ələ** (Azərbaycan); **ay, na, ey, əy, e, ya, yay, uau, uay, pay, bey** (qazax); **a, o, e, ox, öx, ex, ay, ey, oy, ya, tu** (qırğız); **a, o, ex, xe, xo, ey, xa, ox, voy, vox** (özbək) və s. sözlər, nida və

vokativlərlə ifadə olunmuş xitablar haqqında da demək olar. Məsələn: Azərbaycan: - Yenə nə var, **a Surxay?** (M. Hüseyin); - **Ə, Ziya**, sən inləyəm, **ey**, hara baxırsan? (V. Babanlı); - **Ayə, səfeh**, sən belə soddu oldun ki, Tapdığın qardaşına əl qaldırdın? («Azərbaycan» jurnalı); türk: - **A dağlar, ah ulu dağlar**, Eşindən ayrılan dağlar (Halk türküleri); - Hayret! **ey genç şair**, - diyordu (S. Ali); qaqauz: - **Ax qünüm benim**, acısına sən (D. Kara Çoban); **Xey çoban! Sen şen olan** (D. Tanasoqlu); türkmən: - **Ey nəzenin qözel**, sen kim bolarsın? (Qeliş qülşeliş); qazax: - **Vox, vox janım, böpeşim** (X. Ergəliyev); - **Ə!.. Ə!** Doñizğa tayaq kana ötedi deqeq bar gey; - **E, sorlim-ay!** - dep basın izedi (Ə. Nırpeyisov); qırğız: - **Öş! oy**, talaada kalqır, **öş!** (T. Sıdıkbekov) və s.

2) Xitabın sonuna, bəzən də əvvəlinə üslubi-ekspressiv səciyyəli **can** sözünün və ya hissəciyinin artırılması da emosionallığa xidmət edən vasitələrdəndir: - **A! Dayıcan**, buyur, buyur (Ə. Vəliyev); - **Can Söhrab**, sənə bir işim də düşüb (V. Babanlı); **türk**: - **Can Yunus usta**, senin üstünə ola bilirmi? (O. Kemal); **qaqauz**: - **Xa, Veracım**, otur, da yaz bir az, doldur o blankçazları (D. Kara Çoban); **türkmən**: - **Kaka jan**, sen muni tanaşok (A. Qurbanov); **özbək**: - Keçir meni, **uğlim jon**, - dedi küzları eşqa tülüb (İ. Raxim); **qırğız**: - Koye tur, **Tokonyan**, ıylaba, koye ter! - dedi Kanımgül (Ç. Aytmatov).

Müxtəlif türk dillərindən gətirilən nümunələrdən də görüldüyü kimi, danışan şəxsin müraciət olunan obyektə səmimi münasibət çalarının yaradılmasında **can (cım - qaqauz)** sözü və ya hissəciyinin böyük rolu olmuşdur.

3) Xitabların sonuna bəzi morfoloji əlamətlərin artırılması: **a**) əksər hallarda müəllif xitabın sonuna I şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisini artırmaqla ekspressiv-emosio-

nal təsirin yaranmasına nail olur. Müqayisə üçün iki nümunəyə müraciət edək: Bivəfaliq yaraşan şey deyil insana, **gözəl**(Ə.Vahid); və; Nə gözəlsən, **gözəl**im, hər kəs olur heyranın! (S.Rüstəm).

Göründüyü kimi, hər iki cümlədə xitab eyni isimlə - «**gözəl**» sözü ilə ifadə olunsada, ikinci nümunədəki xitabın sonuna birinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi(-**im**) əlavə edildiyindən daha təsirlidir.

Eyni vəziyyət tədqiqatda cəlb olunan digər türk dillərində də müşahidə olunur. Məsələn: türk: - **Yavrum**, seni tanıyım Pınarın yollarında(Halk türküleri); türkmən: - **Meniñ xovandarım**, men sağa üstünlükler arzu edyərin (Qelin qülşeliñ); - Ayra düşdi uqrumız seniñ bile, **Akqülüm**, Könlimiz çağırar meni çöle, **Akqülüm** (M.Seyidov); qazax: - Xiç şüpeleme, **çocuum**, xepsi islää: doyurmak için allaxtan qünax!(N.Baboqlu); özbək: **Suluv kızım**, axvallar kalay, kozıñdıñ barlaşı kalay? - «**Gözəl qızım**, əhvalın necədir, gözlərin necə görür?»(Taşgüzar dialektində); uyğur: -Qariyajniñ tüvidä kök ündürgän, **axunum**, Aliqanča yerimdä tük ündürdän, **axunum** (E.Tenişev); qazax: - **Apırayım**, - dep basın izedi (Ğ.Slanov); Oy, **ak köylek qarağım**, - dep Bəybise daysın soza tüsti; Köktey sol, **Mekeşim** (Ğ.Mıstafin); qırğız: - **E! Malı artında kalmışım** (T.Sıdıkbekov); qaraqalpaq: - **Şirkinim**, dünyede senden de jer bar ma eken! (J.Aymurzayev); başqır: - **Janım, balam**, men endi kartaydım, bir ayağım jerde, bir ayağım qörde, öler aldınan jaksı körqen balamdı («Kafkaz tutkını»); tatar: - **Şulay, altınım**, yörqən keşeçə bik səer kemsələr oçraqan çaklar bula... (M.Əmir. Sədaka); qazax: -Şoşınba,şoşınba, **kalkasım!**(D.Tanıkeyev)

b) Türk dillərinin digər qruplarında əzizləmə mənə-

lı xitabların sonuna **чағаш//чегеш¹ -уулчағаш,-кесчағаш**(şor dili); **-кай//кэй -эсәкәй, дускай**; **-çok//- çak, -jon, -қау, -қа - Sarajon** (özbək); **-şak//-şek - kelinşek** (qaraqalpaq); **чок//чык;-чағаш//-чығаш**-(tuvin, xakaş, şor, altay); - **tay - Ağatay, Apatay** (qazax, qırğız) kimi şəkilçilərin artırılması da müxtəlif münasibət çalarlarının yaradılması üçün üslubi vasitə rolunu oynayır.²

c) Azərbaycan və türk dillərində şəxs adlarının I hecasına artırılan və üslubi məqamlarda işlədilən şəkilçilər bunlardır: **-eş, -iş, -uş, -üş** (Mətanət-Mətiş; Gülarə-Gülüş; Elnarə-Eliş; Mehmet-Memo-Memiş-Memi; Mustafa-Mıstış-Mıtış), qazax dilində isə bolqar mənşəli **-ko, -ço, -çu, -çe, -o** (Filço, Stefanko, İvanka-Vançe - Vanko) və s. bu kimi şəkilçilər şəxs adlarının ilk hecalarına artırılaraq əzizləmə zamanı üslubi çalarların qüvvətləndirilməsinə xidmət edir.³

Tatar dilində əzizləmə mənasında işlədilən xitablar ən çox **ənkəem**(anacan); **bəqərem**(ciyərim,ürəyim) – **balam** sözləridir. Aşağıdakı mətnə diqqət yetirsək, bu xitabların bir sıra üslubi məqamlarda işlədildiyini görürük: «... Кыз башкара эйтергә сүз тапмады, аны уйлап та тора алмады:

- **Ənkəем**, бирмәгез ана... – диде дә, үксеп жылап, анасынын күкрәгенә ташланды. Ана йөрпе мондый бер хәлнең булуын алдан ук сизенгән иде, Гөлбануга бертөрле дя юаныч әйтә белмәде, киресенчә, үзе йол-

¹Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. М-Л., 1941.

²Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М-Л., 1948, с.88; А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М-Л., с. 125.; Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология, ч.1, М., 1952, с.293.

³Стойнов Ст. Грамматика на болгарския книжавек език. София, 1964, с.191-192.

шарды, күзлөрөнө яшь килде:

- **Бәгърем, балам**, ни генә яшлим соң?! Атаң бит! Мин үзем дә велми калдым, ни генә кылыйм соң, **бәгърем, балам!** – диде» (Г.Ибраһимов).

ç) Qeyd etmək lazımdır ki, tatar dilində şəxs adları ilə ifadə olunan xitabların xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, mədhiyyə xarakteri daşıyan mətnlərdə şəxs adları ilə ifadə olunan xitablar əvvəlinə «**ömmе**», «**Әл**», «**qöl**» artırılması ilə işlədilir. Məsələn: Qölsem-Ömmе-qölsem, Mənsur-Әlmənsur, Şahidə-Qölşahidə və s. Məsələn: Менә ишек ачылды, һәм кулын алга сузган Мәдинә апа күрендә:

-Чунны сөйлиме бу туганый? Син де күрденме, **Гөлшahидә**, Әлмәнсурымны? – дип сорады ул (Г.Әпсәләмов. Ак чәчәкләр).

Digər türk dilli xalqlarda əzizləmə mənasında **xерккe**(*çuvaş*); **erkәм**(*qazax, qırğız, başqırd*); **irkәм** xitabları işlədilir: - Sol jerde jatıb, **erkәм**, meniñ de kammı jediñ be? – «Qərib yerdə də, **əzizim**, mənim fikrimi çəkirdin?».

Tədqiqatlar göstərir ki, əvvəlinə ya da sonuna morfoloji əlamətlər artırılan xitablar ən çox uşaqlara və ev heyvanlarına müraciətən işlədilir və bu zaman fonetik qayda-qanunlar da gözlənilir, o cümlədən ahəng qanunu pozulmur, vurğu da, qaqauz dili istisna olunmaqla, digər türk dillərinin əksəriyyətində sözün son hecasının üzərinə düşür. Qaqauz dilində kiçiltmə və əzizləmə şəkilçili xitablarda vurğu sözün ilk hecasının üzərinə düşür: - Ex, **kuşcaz**, sən iraktan, yuvacın dort-beş ottan; - Of, **tatucuk**, ilin tүүлü, bən gezerim bir bүүлü (D.Kara Çoban) və s.

Qaqauz dili nümunəsindəki **kuşcaz** tipli xitablar Azərbaycan dilinin keçid şivələrində də özünü göstərir; «... bu bəzi yerlərdə uzun saitlərin özünü təzahür etdir-

məməsi hallarında müşahidə edilir: **qızcaz//qızcaz'az//qızcaz //qızcağız**. Belə məqamlarda uzun saitlər qısa saitlərə – diftonqoidlərə çevrilir». ¹

Tatar və özbək dillərində də xüsusi formalı xitablar hər zaman üslubiyyətin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Bu da təsadüfi deyil. Tatar dilində kişilərə **абый, энем, ага, туган**; qadınlara isə – **апа, сеңелем, туганым, ханым, туташ** kimi xüsusi leksik xitablarla müraciət edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, son iki kitab yalnız sənət adamlarının, eləcə də artistlərin bir-birinə müraciəti zamanı işlədilir.²

d) Özbəklərdə cavan və orta yaşlı müəllimlərə müraciət zamanı **абыу, апа**; elm adamlarına, eləcə də yaşlı professorlara **ақа, домла** kimi xitablar daha işləkdir. Məsələn: - Kimdan ewitdingiz bu qaplarnı, **домла?** (A.Kaxxor).

4) Bir sıra hallarda əzizləmə məqamında **-ciq⁴** şəkilçisindən də (çox vaxt I şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi artırılmaqla) istifadə olunur. Məsələn: Azərb.: - **Atacığım!** **Bunlara** insan adət edir, nəinki sevir (M.İbrahimov); türk: - **Anneciğim**, sen rahat ola hatırladıkça beni (M.Davudof); türkmən: - **Qızıcık**, senin özün bu bolşuñdan razı bolsañ razısın, emma men-ə razı dəl (B.Ceytəkov); qaqauz: - **Kemencä, kemeñeciim**, çevirsana qenceciim (D.Kara Çoban); özbək: - **Xəpəljik**, Oçil keldi (Bayğundi); uyğur: - **Xudayjim**, añla miniñ beşimni! (Уйгурские тексты); qazax: - **Şırağım, şırakçum**, meniñ yasım üşi kem jetpiste, eş yaqıtta münday eşkim betimnen alğan emes, - dedi şal («Özbək

¹ Vəliyev A.H. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı, 2005, c.57.

² Курбатов X.P. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. М., 1978, с.72.

ənqimeleri»); tatar: - Oç sin, Koşçık, köçle cırım bulıp, Susi şıña soñqı teləqem(M.Cəlil) və s.

5)Sözün ilk leksik mənasının bilərəkdən zəiflədilməsi. Bu vasitə də türk dillərinin bəzilərində bədii təsir qüvvəsinin artırılmasında istifadə olunan üsullardandır. Müşahidələr göstərir ki, belə halda «ata», «ana», «bacı», «qardaş», «bala», «gəlin», «xanım» və s. bu kimi sözlərdən tez-tez istifadə olunur. Məsələn: Azərb.: - Arıfə işarə kifayətdir, bala! (Ə.Vəliyev); türk: - İnandım, inandım, oğlum, inandım a... Baba, yetər be baba! (O.Kemal); türkmən: - Valeykum esselam, qelin! – diyip qatı qadırlı qarşıladı(A.Qurbanov); qaqauz: - Yakışer, kardaş, biz da bir laf sööleylim,...(N.Baboqlu);özbək: - Əkə, atıñ biyəmə?! Dumı djerqa tiyəmə – «Qardaş, quyruğu yerə dəyən atdımı?»(A.Muxtor); uyğur: - İ-i xenim, anlañ bu sözne (Уйгурские тексты);salar: -Tutturza, kōnu aç! –«Tutturca, qarını aç» (Саларские тексты); qaraqalpaq: -

Festivalǵa kelgen kız,

Paxta atız da jürqen kız.

Xoş xayazdı terpetip,

Kocık aytıp berqen kız (M.Seyitniyazov)

Göründüyü kimi, cümlələrdəki «bala», «oğlum», «qelin», «kardaş», «əkə», «xenim» (xanım), «Tutturza», «kız» sözlərindən öz leksik mənalarda yox, sadəcə olaraq əzizləmə mənasında istifadə olunmuşdur.

6)Türk dillərindən əldə etdiyimiz materiallarda müşahidə etdiyimiz faktlardan biri də məndə eyni xitabın cümlənin həm əvvəlində, həm də sonunda təkrar olunmasıdır ki, bu da ekspressivliyin daha qüvvətli ifadəsinə xidmət edir. Məsələn: Azərb.: - Nənə, sənsən, ay nənə, - deyə cır səslə bağırdı(Anar); türk: - Baba, yetər be baba! (O.Kemal); türkmən: - Oqlum, berk yapış, oqlum

(A.Qurbanov); qaqauz: - Mari-i-i, akıder, mari (N.Baboqlu); qazax: - Kalıqa, bizqə ən tındatatın Kalıka ma? (M.Auezov); qaraqalpaq: - Ana, janım ana, qaşşama kıylanıp atırsan! «Amudərya» jurnalı); qırğız: - Karaçı, atañ keldi, karaçı Tokon, atañ keldi – dedi Kanımqül küyöösünö jılmayıp (Ç.Aytmatov); özbək: - Aziz baçça, Satkanbek getsin, Aziz baçça – dedi Xomid və Akram xojiqa qarab kuldi (A.Kodiriy); uyğur: - Buradər! – dedim, aççıgım kelip, buradər! (J.Musayev).

7) Xitabın bilərəkdən təkrar olunması da emosionallıq çaları yaradır:«Ayrılarımı könül candan, Azərbaycan, Azərbaycan!(S.Vurgun) - ritorik sualında müəllif bilərəkdən «Azərbaycan» sözlərini iki dəfə təkrar etmiş və qüvvətli emosionallıq çalarını yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Xitabların anafirik təkrarına digər türk dillərində bu cür rast gəlirik:

türk: - Turna, gidersin Mardine,

Turna, yâre selâm söyle.

Karlı dağların ardına,

Turna, yâre selâm söyle (Halk türküleri);

türkmən: - Öz aklına aylan, dilber!

Ayna seret, aylan, dilber!

Bu xilldan saylan, dilber!

Xiç qırkıdırma, beyle saçıñ

(Qelin qülşelin);

qaqauz: - Xalkım, xalkım, uzun qeldin, xem zor, ömür qüneşina (D.Tanasoqlu);

tatar: - İ Kazan, Dərtli Kazan! Moñli Kazan, Nurlu Kazan! (Tukay);

başqırd: - Şəmdəllərdə qenə utlar yana, Qolcamal,

Çitken kızlar kinder cep erliler.

Ence də mərcən kızlarınñ kul bavı,

Avız can söyqennerney bulmavı.
Nindi qenə eqetkə barırbez dip,
Qolcamal,

Kolaktan la kolakka söyliler (Ğ.Əmiri);

yakut: - Дьэ, Миитэрээс, ити этэрунь адьас кырдыгынь дуо **Миитэрээс** – «Нә, **Dmitri**, sən sözün düzünü deyirsən, **Dmitri**» (Д.Очинская); **çuvaş:** - **Вася**, Николай чамрăк мар ёнтё, 52 чулта, **Вася** – «**Vasya**, Nikolay artıq cavan deyil, 52 yaşı var, **Vasya**» («Колхоз ялавё», 25.03.80) və s.

Buradaca bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra hallarda eyni xitablar təkrar olunarkən istər-istəməz mürəkkəb xitabların quruluşunda dəyişiklik nəzərə çarpır, belə ki, ya xitabı təyin edən sözlər başqası ilə əvəz edilir, ya tərkib dəyişilir, yaxud da müəyyən ixtisar və ya əlavələr edilir ki, bu da məndə yalnız bədii təsirin, emosionallığın qüvvətləndirilməsinə xidmət edir.

Məsələn: **Azərb.:** - **Can bala! Can mənim bədbəxt, taleyikəm balam! Dərdinə qalanı, dadına yetəni olmayan biçarə balam, niyə belə oldu?**(V.Babanlı); **türk:** - **Âbiciim, canım âbicim, dedi şəkker âbicim benim, söyle bana** (O.Kemal); **türkmən:** - **Yeldaşlar! Adatdan daşarı qadırlı yeldaşlar, mexriban yeldaşlar!** Leksiyanı başlamazdan ön menin size özümü tanatmaqım qerek(Qeliñ qülşeliñ); **qazax:** - **Küyüm, güneşli, ilkyazlı küyüm, xey küyüm, Kis-metsizdin evellär**(D.Tanasoqlu); **özbək:** - **Oçil, xem tama, boma, erin kemaydı, xəpəl Oçil – «Açil, özünü boşuna yorma, onsuz da ərin qayıtmayacaq,yöndəmsiz Açil»;** **salar:** - **Sahÿ -ju! İlytyan avalerim! Sahÿ -ju! İlatyan ijelirim!** (Тенишев Э.Р.Уйгурские тексты,с.92); **uyğur:** - **Qulum, seriyy sabda qulum. Sajniñ bulaqi – «Çiçəyim, mənim ətirli, qurumuş çayın mənbəyi olan sarı çiçəyim»**(Тенишев Э.Р.

Уйгурские тексты); **tatar:** - Син китесең, безне базга биклән, Хуш, иске ел – **көмеш сакаллы!**(М.Сәлил) və s.

Müxtəlif türk dillərindən gətirilən misallardan da göründüyü kimi, **genişlənmiş**(çox vaxt bunlara **ritorik xitablar**,¹ **seqmentli konstruksiyalar**,² **mürəkkəb**,³ **geniş xitablar**,⁴ **troplar**⁵ da deyilir) xitablar bədii üslubda emosionallığın daha da qüvvətlənməsinə xidmət etmişdir.

S.H.Mehdiyeva öz əsərində belə xitablardan danışarkən onları linqvistik prinsipə əsaslanan **formullar-sxemlər** adlandırır.⁶

Aydındır ki, nümunələrdəki xitablar aid olduqları mətnlərdə bədii təyinlər vasitəsilə, əlavələrlə genişlənərək yüksək intonasiya ilə deyilmiş, cümlənin müxtəlif yerlərində işlənmişlər. Bu nümunələrdə həmçinin danışanın dinləyənen(müraciət olunana) olan münasibəti xitabları genişləndirən vasitələrlə aydın ifadə olunmuşdur.

Bütövlükdə götürüldükdə **bala – mənim bədbəxt, taleyikəm balam, dərdinə qalanı, dadına yetəni olmayan biçarə balam; âbiciim - canım âbicim, şəkker âbicim benim; yeldaşlar - adatdan daşarı qadırlı yeldaşlar; küyüm - güneşli, ilkyazlı küyüm, xey küyüm; Oçil - xəpəl Oçil; qulum, seriyy sabda qulum** və s. bu kimi genişlənmiş xitablar cümlədə verilən məlumatlara heç bir şey əlavə etmir. Sa-

¹ Abdullayeva S.Ə. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Bakı, 1998, s.196.

² Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. М., 1978, с.276.

³ Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. М., 1978, с.45; Махмудов Х.Х. Русско-казахские лингвистические взаимосвязи. АДД, Алма-Ата, 1970.

⁴ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, s.246.

⁵ Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, 2001, s.145.

⁶ Mehdiyeva S.H. Folklor abidələrinin linqvo-poetik tədqiqi. Bakı, 2003, s.39.

dəcə olaraq, bu xitablarla cümlə arasındakı üzvi əlaqə özünü qabarıq surətdə büruzə verir. Çünki, müraciət olunan şəxs(və ya cansız əşya) də cümlədə iştirak edir. Bununla da bədii xitab cümlədəki əsas məlumata daxil olmasa da, müraciət olunan haqqında oxucuda müəyyən təsəvvürün yaranmasına şərait yaratmış olur.

8) Türk dillərində bir sıra **sintaktik təkrarlarla** ifadə edilən xitablar da mövcuddur ki, bunlar ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri, eləcə də bir sıra tərkiblərdən ibarət olur ki, belə xitablar da üslubi cəhətdən maraqlıdır. Adətən, bu cür xitablar vasitəsilə bir şəxs və ya əşyada mövcud olan əlamətin yüksək dərəcəsi qabardılaraq nəzərə çarpdırılır. Məsələn, **xanlar xanı, gözəllər gözəli, təbiblər təbibi, həkimlər həkimi, alimlər alimi, igidlər igidi, comərdlər comərdi, canların canı, ataların atası, anaların anası, balaların balası, güllərin gülü** və s. tərkiblər və ya birləşmələr belələrindəndir: **Comərdlər comərdi qəni Tanrı, mədəd!(KDQ); Atamın atası əkinçi balam, gəl gedək(M.İbrahimov); Canımın cananı, ürəyimin ürəyi ey gözəl (S.Rüstəm)** və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, belə təkrarlarla ifadə edilən xitablar klassik şer üslubu, eləcə də aşiq poeziyası üçün daha xarakterikdir. Məsələn: **Canım canı, gözümün çırağı, Rəhm eylə ki, gəldi rəhm çağı (M.Füzuli); Gözəllər gözəli ey mələkzadə...Başına döndüyüm xasların xası(S.Mümtaz)** və ya: **Xubların xubanı, səsin düşüb hər mahala (A.Ələsgər)** və s.

9) Qeyd etmək lazımdır ki, klassik şer üslubunda **şəha, dilbəra, nigara, saqiya, Vaqifa, Seyyida, Sabira (müəllifin öz-özünə müraciəti)** tipli xitablardan üslubi vasitə kimi daha çox istifadə edilmişdir: - **Saqiya**, cam tut ol aşiqə kim, qayğuludur, Qayğı çəkmək nə üçün, cam ilə

aləm doludur (M.Füzuli); - **Dilbəra**, mən səndən ayrı təndə canı neylərəm, **Malı-mülkü, təxti-tacı, xanimanı neylərəm(Nəsimi); - Dilbəra**, eşqin sənin canında canım canıdır (Xətai); - **Sabira**, qərq edir axır səni bu seyl-bəla, **Olma belə qafil belə kim dideyi-giryanın var (M.Ə.Sabir); tatar:** - **Əy niqara**, kalmadı bu təndə dərman, əlfirak, **Boldi yar yardin jüda bolmaqqa fərman, əlfirak!** ("Tahir-Zührə") və s.

10) Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən olan bayatılarda isə üslubi vasitə rolunda **əziziyəm, mən aşiq, əzizim (bəzən də ay)** və s. bu kimi ifadə-xitablar çıxış edir:

Əzizim, mehribandı,
Qaş gözə mehribandı
Məndən yad olan gözün,
Gör kimə mehribandı.

Əzizim, gülə bəndəm,
Bülbüləm, gülə bəndəm,
Dindirməyin, aqlaram,
Bir şirin dilə bəndəm.

Ay , ata evi dar olar,	Mən aşiqəm , gün üzün,
Əylən, gəlin, əylən, gəlin.	Duman tutdu gün üzün,
Ay , qaynana kar olar,	Düşmən bir dərdə düşsün ,
Öyrən, gəlin, öyrən, gəlin.	Heç görməsin gün üzün.

Müşahidələr göstərir ki, türk dillərindəki bədii xitablar substantivləşən bədii təyinlərlə - məcazın bir növü olan epitetlərlə daha çox ifadə olunur. Belə müraciət formaları resipientin (resipient – danışmaq aktı zamanı informasiyanı qəbul edən tərəfdir) əlamət və keyfiyyətlərini üzə çıxarmaqla bərabər, həm də danışanın ona olan

münasibətini göstərir. Bunun isə bədii ədəbiyyatda personajların daxili aləmlərinin açılmasında böyük əhəmiyyəti vardır.

11) Onu da qeyd edək ki, epitetlərlə ifadə olunan xitablar daha çox şifahi yaradıcılığı, eləcə də aşıq poeziyası üçün xarakterikdir. Məsələn: **Tərən tamaşalı, maral baxışlı**, Qədim qoyub asta-asta xoş gəldin («Aşıqlar», B., 1960, s.70).

Epitetlərlə ifadə olunan xitablardan danışarkən şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindəki xitablardan söz açmamaq olmaz. Hələ qədim zamanlardan insanlar müxtəlif məzmunlu əmək nəğmələrini yaradaraq onları böyük şövqlə ifadə etmişlər. Bu nəğmələrdə ən çox işlənən «üslubi fiqur **prozopopeyadır**». ¹Belə bənzətmələr əmək nəğmələrində çoxluq təşkil edir; burada obyekt olaraq müxtəlif heyvan və ya əşya seçilir və bədiiilik özünü ən azı iki bənzətmədə göstərir. Fikrimizi aşağıdakı nümunələrlə aydınlaşdıraraq:

**Qızıl öküzüm, yeri,
Qoyma şum qala geri.
İti tərən, maralım,
Düşmənlər baxır bəri.**

**Öküz, öküz, xan öküz,
Boynu qızıl qan öküz,
Südünü çək çəməndən,
Can sənə qurban, öküz.**

və ya:

**Canım a saçaq qoyun,
Birədən qaçaq qoyun.
Sənə yaman baxanın,
Gözünə bıçaq, qoyun.**

**Evin dirəyi,
Gəlin gərəyi,
Ala gözlü sonam,
Xan qızı hanam.**

¹Xürrəmçizi A. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı, 2002, s.246.

Birinci **prozopopeyalı** nümunədə bənzətmə obyektə olan öküz qızıla tay tutularaq marala oxşadılır. İkinci nümunədə obyekt yenə öküzdür; işləməkdən qantər içində olan öküz indi də xana bənzədilir. Üçüncü nümunədəki «birədən qaçan qoyun»un tükləri o qədər uzundur ki, xalça saçağına oxşadılır. Dördüncü obyekt – hana cansız əşyadır. Lakin xalça toxuyan qadın hər bir evin dirəyi və hər bir gəlinin gərəyi olan hənani ala gözlü sona olan xan qızına bənzədir, bu sözlərlə onu sanki, ətəqana, cana gətirir. Bu nümunədə **bənzətmə-prozopopeya** artıq dörd cür epitetlə reallaşmışdır.

12) Cümlədə eyni obyektə bir neçə xitabla müraciət olunması da çox işləkdir: **Azərbay.**: - İndi buyur, tamaşa elə, **yoldaş alim, ədəb-ərkan gudən ata**, balan əldən gedir (V.Babanlı). Burada başqa vəziyyəti də müşahidə etmək çətin deyil. Belə ki, bir sıra hallarda xitabın təkrar olunması obyektin konkretləşdirilməsi cəhətindən irəli gəlir. Bu zaman obyektə bir və ya bir neçə əlavə xitabla müraciət olunur. Məsələn: **Azərbay.**: - **A qızım, ay Alagöz**, yaxın gəl, **quzum**(V.Babanlı); **türk.**: - **Olur, ağa, olur, Cafer ağa, kardeşim**(O.Kemal); **türkmən.**: - **Qammar, sen, doqan**, maña bir xossarlık etsene(B.Övezov); **qaqauz.**: - **Filço, küsküsmə, kardaşım**, bən yarına evə giderim (N.Baboqlu); **özbək.**: - **Ota**, kəzon kəynatışqa pul berib turaymı, **beqim?** (Oybek) və s.

13) Türk dillərində cümlənin bədii təsir qüvvəsinin artırılmasına xidmət edən vasitələrdən biri də xitablardan əvvəl **bədii təyinlərin** işlədilməsidir. Azərbaycan dilindən gətirdiyimiz aşağıdakı nümunə ilə dediklərimizi aydınlaşdırmağa çalışaq:- **Bədbəxt oğlum, tamahkar oğlum!** Atandan artıqmı dövlətə, millətə qulluq edəcəkdin? (N.Nərimanov). Bu cümlədəki “**bədbəxt**” və “**tamahkar**” sözləri-

nin **oğlum** xitabının əvvəlində işlənməsi üslubi vasitə rolunu oynamışdır. Bu bədii priyomdan türk dillərinin demək olar ki, əksəriyyətində istifadə olunur: **türk**: - Kaç, **kuzulu, güzel keyik**, kaç avcı geldi! (Halk türküleri); **türkmən**: - **Ey azabı reyqan qardaşım**, dissertasiyanı yok xacap kıl (Qeliñ qülşeliñ); **qaqauz**: - **Paalı Manol, bre kardasım**, yazerım yoldan (D.Kara Çoban); **özbək**: - **Apamın qol balası, kuzum**, kozim qarañada sızdı barlamadı – «**Anamın gül balası, quzum**, qaranlıqda gözüm sizi seçmədi» (Taloktepa dialektindən); **uyğur**: -

Tikällıktäki jıqıt –

Öjümüzdä jatmajlı

Häj joldaş, ämdäk qilip

Xalıqparvär kişiler,

Ajisya jardäm qilip! –

«Tikanlıqdakı igid [dedi]: Evimizdə oturub yatmayaq, **ey yoldaş**, işləyək, **insanpərvər [insansevər] kişilər**, geridə qalanlara yardım edək» və ya **uyğur dilinin Aksu dialektindən**: - **Ağa o! Eñ Memet-axon!** Bÿ qÿn cle-lapkut maña kiliuup berinla! – «**Ey həmsəhərli, ey Memet-axon**, Bu gün siz mənə kömək edərsiniz.; **qaraqalpaq**: - **Kıysık Porқан atay**, seni yay aldı. **Bası kutlı, soñı qaşkın Bozatay** (Əliniyaz); **tatar**: - **İ mokaddas moñli sazım!** Uynadıñ sin nik bik az? (Qabdulla Tukay) və s.

14) Bir sıra hallarda əsərin bədii təsir qüvvəsini artırmaq məqsədilə xitabdan əvvəl daha çox söz işlənir. Məsələn: **Azərbaycan**: - **Qanlısı tapılmayan, düşməni bilinməyən, bizi ağlar qoyan dədə**, niyə getdin?(Ə.Vəliyev); **türk**: - **Karım benim, uyi yürekli, altın renkli, gözleri baldan tatlı karım benim**, ne diyorsun? (N.Hikmet); **türkmən**: - **Ey sen, nəzenin Mukam, ey sen, kompozitorların şamçıraqı, arxa dağı Mukam**, qel çıx (Qeliñ qülşeliñ).

Dilçilikdə bu cür xitabların genişlənmiş xitablar adlandırılması ötən əsrin 50-ci illərinə təsadüf edir, qəbul edilməsi isə 70-ci illərə aiddir. Türk dillərində xitablar müxtəlif üslubi məqamlarda işlənən müxtəlif emosional-ekspressiv boya və çalarlara malikdirlər. Dilçilikdə belə hadisələr leksik vahidlərin (əlcə də xitabların – Ş.O.) məcazi mənalar kəsb edərək bədii vasitələrlə, daha dəqiq desək, obrazlılıqla ifadə olunması sayəsində mümkün olur. Dilçilərin əksəriyyəti bu bədii vasitələri (**müqayisə, epitet, metafora, metonimiya, sinekdoxa, hiperbola, allegoriya, kinayə, litota, epifora, dairəvi təkrar** və eləcə də **bədii xitabları**) troplar adlandırmışlar.¹

Zahiri bənzərlik əsasında mənə köçürülməsi hadisəsi - **metafora** özünü demək olar ki, bütün türk dillərində göstərir və bütün üslublara xasdır.

Müqayisə və metaforanı fərqləndirərkən Yan Parandovski yazırdı ki, «Müqayisə olmadan da – xüsusilə nəsr əsərlərində - otüşmək mümkündür, hətta şüurlu sürətdə və müvəffəqiyyətlə onu (müqayisəni) işlətməmək mümkündür... Lakin heç kəs metaforadan yaxa qurtara bilməz».²

Bənzərlik əsasında mənə köçürmələr hər bir dilin tarixi və milli xüsusiyyətləri ilə əlaqədar müxtəlif tərzdə öz ifadəsini tapır. Adətən, hər bir xalq üçün daha maraqlı olan, onun fikrini daha çox cəlb edən əşya və hadisələr metaforik və ya s. mənalarda işlədilərək, həmin xalqın

¹ Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, 2001, s.138-177; Mehdiyeva S.H. Folklor abidələrinin linqvo-poetik tədqiqi. Bakı, 2003, s. 39-47; Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. Л., 1973, с.139-140; Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. М., 1978, с.45.

² Парандовский Ян. Алхимия слова. М., 1972, с.160.

zövq və marağını üslubi çalarlıqlarla ifadə edir.

Müxtəlif türkdilli xalqların zövq və marağını müxtəlif cür ifadə edən üslubi fiqurlardan biri də xitablardır – desək, yanılmarıq.

§2. Troplarla (metafora, metonimiya, sinekdoxa və s.) ifadə olunan xitabların üslubi funksiyaları

Məlum oluğu kimi, bədii əsərlərdəki obrazların xarakterləri əksər halda hər hansı bir iş, hərəkət zamanı, mühakimələrdə, münasibətlərdə və s. açılır və onlar öz dünyagörüşlərini, hadisələrə, həyata, cəmiyyətə, insanlara münasibətlərini obrazlılıqla aydınlaşdırırlar.

Hər hansı bir xalqın nümayəndəsi olan yazıçı öz personajının portretini yaratdığı zaman onun zahiri görünüşünün bütün cizgilərini, hətta geyimini belə milli xüsusiyyətləri ilə öz oxucularına təqdim edir. Bu, bədii əsərlərdə obrazların bir-birinə müraciətində (daha çox rəsmi müraciətdə) də öz üslubi təzahürünü büruzə verir. Məsələn: - **Xəstə**, yeyiniz, siz acsınız, sizə yemək lazımdır, - dedi(M.İbrahimov); Eləyirəm də,**Dadaş müəllim**, hərdən görürsən, düşəndə hekayədən, oçerkdən(Anar); - Tənqidi sevmirsiniz, **yoldaş müdir**(İ.Fərzəliyev); - **Vətəndaş! Ay yoldaş!** Niyə xəstəni o günə salmısan?(F.Dərgahov); - İndi necə olacaqdır,**həkim?** - **Cənab elçi!** Xanınıza ərz edərsiniz ki, bu gün hazır olsun!(N.Nərimanov); - **Əliyeva**, gəl lov həyə!; - **Möhtərəm hakim!** Mən bir şahid sifətilə burada ifadə verirəm(F.Dərgahov); - **Hörmətli və əziz professor!** Atəşin salamlar – deyə səsləndi (Anar); - **Vətəndaş müdir**, siz ova getmişdiniz, doktor birdən gəldi (C.Cabbarlı); - **Yoldaş komandır**, - dedi, biz o tərəflərə yaxşı bələdik (M.Hüseyn); - **Seyfi Səməndərov**, eşidirəm

sizi, mənə görə nə qulluğunuz? (Ə.Fərzəliyev) və s.

Bu hal digər türk dilləri üçün də xarakterikdir. **Türk:** - Bilseniz, **reis bey**, üzerinize qarıp bir hayvana bakar gibi merakla dikilen yüzlerce göze bakmak ne zor şey...(S.Ali); - İyi bilmemişim, degilmi mı, **usta?** (O.Kemal); **türkmən:** - Salam, size salam, xormatlı salam, **ey azat zəxmetiñ qaxrımaları** (X.Çariyev); **qaqauz:** - Selām, **traktoristlar**, Çok mayıl sizä bizlär (D.Tanasoqlu); - Serbestlik için, **Stoykov**, can braktın (D.Tanasoqlu); - **Tovariş Tanasoqlu**, sän okudunmu avşam qazetayı (N.Baboqlu) və s.

Obrazlı təfəkkürün əsas ifadə vasitələrindən biri məcazlardır. Dilçilikdə bu termin daha geniş mənə daşıyaraq bənzəyiş və oxşarlıq əsasında söz mənasının köçürülməsi nəticəsində yaranan leksik-semantik hadisədir. Ədəbiyyatşünaslıqda isə bu, bədii təsvir vasitələrindən biri sayılır.

Məcəzin ən geniş yayılan, emosional-ekspressiv xarakterə malik olan növlərindən olan metafora «...yalnız bədii dilin yox, həm də insan təfəkkürünün məhsuludur»¹ Metafora daha çox canlı danışq dilinə xasdır. Bu xüsusiyyət özünü trop-xitablarda da büruzə verir. Belə ki, metaforalaşan xitablar özlərinin ilkin mənalarını dəyişən zaman artıq obrazlılığa xidmət edir, kontekstdə nitqin mənalı ifadəli olmasına səbəb olur. Qeyd etmək lazımdır ki, türk dilli xalqlarda metaforalaşma (eləcə də xitablarda – Ş.O.) müxtəlif sözlərlə ifadə olunur. Azərbaycan dilində qıza, qadına müraciətən işlənən «**göyərçinim**», «**ceyranım**», «**maralım**», «**quzum**» və s. bu kimi sözlər təbii ki, başqa türk dillərində müxtəlif sözlərlə ifadə edilir. Məsələn,

¹ Реформатский А. Введение в языковедение. М., 1955, с.77.

Azərbaycan dilində işlənən «**göyərçinim**» meraforik kitabının, deyək ki, tatar dilində «**küvərçen**» meraforik mənası yoxdur. Bu dildə «**göyərçin**» sözünün funksiyasını «**bılbıl**» (bülbül) meraforik kitabı yerinə yetirir.¹ Nümunələrə diqqət edək: - **Gozləri can alan körpə göyərçin**, Ah çəkib boynunu bükürsən, niyə? (Aşiq Hüseyn Cavan); - **Ay Şamil, ay Şamil, ay quzum**, cavan adamsan, niyə boğaza döymə oynayırsan? (M.Hüseyn) və s.

Nümunələrdən də görünür ki, «**göyərçin**» və «**quzum**» sözləri öz ilkin mənalərini dəyişərək meraforlaşmış və cümlədə obrazlılığa xidmət etmişlər.

Tatar dilində həmçinin «**Azathq utravı**» – «**Azadlıq adası**», «**Kıtay ctenası**» – «**Çin səddi**», «**bakir küzlüm**» – «**mis(rəngli) gözlüm**», «**kanatlı xıyallar**» – «**qanadlı xəyallar**», «**kaynar yörəkle eqet**» – «**istiqlanlı igid**» və s. bu kimi sözlər də meraforik kitablar kimi işlənə bilirlər.

Yuxarıda qeyd etdik ki, obrazlı təfəkkürün əsas ifadə vasitələrindən biri məcazlardır və nümunələrdən də görünür ki, tədqiqatda müxtəlif türk dillərindən cəlb etdiyimiz kitablar da daxil olduqları mətn daxilində (və yaxud elə canlı danışqda, dialoqlarda) məcazlaşaraq meraforlaşmış və məhz bu məcazlaşma zamanı meraforlaşan kitablar özlərinin ilkin, həqiqi mənalərini dəyişərək obrazlılığa xidmət etmiş, bununla da kontekstdə nitqin ifadəli olmasına zəmin yaratmışlar.

Meraforik məcazlaşmanın kitablarla ifadəsi aşağıdakı hallarda baş verir və yaxud türk dillərindən əldə etdiyimiz meraforik kitabları aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı məqsəduyğun sayırıq:

1) *təbiət hadisələri ilə meraforlaşan kitablar*. Məsələn:

¹ Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. М., 1978.

lən: **Azərb.**: Azdım, bu yollarda biimdad oldum, Amanandır, gəl çəkil yolumdan, **duman**(H.Baxış); **türk.**: Aman, **yağmur**, aman dersin, Bir gün canından bezersin (Halk türküleri); **türkmən.**: Parla, **parlak yıldızım**, xut parlacak,vaqtın senin(X.Çarıyev) ;**Əx-ey peləkət**, insmısıñ-jınsmısıñ, xəbar ber?! - diyip qıqırdım(D.Esenov);**qaqauz.**: **Yaamur**, yaa sən elemə, da yanmasın kelemə Sən, **gün**, yakma otları; Sölə bana, lüzqercik; Siz üzün uzaa, **bulutlar** (D.Kara Çoban); **tatar.**: - **Söt elqaları, sarı mğekli yaşğ ay**, xıyal diñqezizinde yözün – «**Süd çayları, sarı üzlü təzə ay**, xəyal dənizində üzün» və s.;

2) *yer, coğrafi adlarla meraforlaşan kitablar*: Məsələn: **Azərb.**: - Mahallar içində, **ey ana kəndim**, Tək sənə vuruldum, səni bəyəndim(H.Baxış); - **Bulaq**, səndən xəbər alım, Söylə görüm, yar necə oldu (A.Hüseyn Cavan) ; **qaqauz.**: -**Ay Komrat**, bin dokuzüz altıyı o qırqın kalkıntıyı (D.Tanasoqlu); -**Xa kır buzu, dereciim**, donak olar xererciim (D.Kara Çoban) və s.

3) *heyvan və quş adları ilə meraforlaşan kitablar*: Məsələn: **Azərb.**: Getmək istəmir, **ay göyərçin**, yaxşı bu dəfə get, sonra vaxt tapıb səninlə birlikdə bulvara çıxarıq, - deyə Sənubər Vəfanın yanağından öpdü, onu atasına qaytardı (F.Dərgahov);- Sən nə fikirdəsən, **ey məsum quzu**, Görünmür axırı heç bu işlərin (H.Baxış); **türk.**: - Ben adil bir insanım, **aslanım** (O.Kemal); - **A kuzum**, yanağın dertlere dərman(Halk türküleri); **türkmən.**: - Bir toylap qırmedin dona, **boz tarlan**, - Arzuvarman bolduñ çağa **boz tarlan** (X.Şaxır); - Ruxdan düşmə, **maralım** (Qelin qülşelinq); **qaqauz.**: - Kalk, **Kudalcum**, - yalvardı Fedi, - kalk benim **oküzçüüm**; **Tätücük, tätücük**, ya qel burıy, uçarak qel burıy; **Tätü**, bän yapacam o pek zabun adamı xem te o pek tuyanı (D.Kara Çoban); **tatar.**: - **Bılbılım**,

oku (Tukay); uyğur: - Sārañ **bulbuluñ**, sārañ! Çınarıñ şexi sınısın! – «Oxu, **bülbülüm**, oxu, Çınarın şaxı sınısın» (S.Malov) və s.;

4) *abstraktlaşan məfhumlarla metaforlaşan xitablar*:

Məsələn: Azərbay.: - Ay şeytan, elə yalan de ki, barı inanan olsun (V.Babanlı); türkmən: -İns-jins, nəreye qidyərsin? (A.Durdiyev); qaqauz: - Of, **arsız qençlik – kufettän bolluk**, salınar yalın, **körpə xodulluk** (D.Kara Çoban); - Uslan, uslan, **sevdam!** – qenə maxkulluunu qetirdi aqlına kuy başı Nançu da suvazladı karısının yanaanı (N.Baboqlu); - Qel, **sevdacım**, bana qel (D.Kara Çoban) və s.;

5) *titul, rütbə bildirən sözlərlə metaforlaşan xitablara* təkcə türkmən dilində «əsgər», «hədd-buluğ» mənasını verən nümunədə və yakut dilində «bölük» xitabında rastlaşdıq: - «Qulak salıñ, yaşı yeten yaşlarımız, Yurdumızı qorumağa tayyar bol» (X.Çarıyev); yakut: - Тоёис халлаан тойотторо буолбут, түөрт – уон доһуолу тойоттор, дорообону тутун! – «Doqquzuncu qatın sahibi olan qırx dördüncü yaxınlaşan toyon (bölük), mənim salamımı qəbul et!» və s.;

6) *qiymətli daş-qaş, metal adları ilə metaforlaşan xitablar*: Məsələn: Azərbay.: - Hə, **qızıl inəyim**, bu qış umudumuz tək sənə qalıb (B.Bayramov); türkmən: - Gel, **Altın kızı**, gözüm üstünə, mən bu qün nəxili baqtlı, qökdən istənilən yerdə qovuşdı (A.Durdiyev); qazax: - **Jiqitter, altın kızdar**, oşınşa keş jürqeniñ ne?(Ə.Nırpeyisov); uyğur: - Biy, əy... **kızıl Bəxtiyar aka**, siz meni texiçilə tonumay jürəmsiz? (J.Musayev); başqırd: - **Көмөш, Көмөш**, мин гөмүмөм, озак йатмам (Б.Бикбай) və s.;

7) *cansız əşya adları ilə metaforlaşan xitablar*: Məsələn: Azərbay.-**Namə**, yetiş, dindir birçə o yarı, Taqsırım

nə isə, söyləsin barı (Aşıqlar); tatar: - **Nazlı qөлqə**, timəsen dostan kulı (M.Ğafuri) və s.;

8) *alamət bildirən sözlərlə metaforlaşan xitablar*:

Məsələn: Azərbay.: - **Ə, bürüşük**, sən də özünü adam cərgəsinə qoşmusan? («Azərbaycañ» jurnalı); türkmən: - Açık bilmeyen yok, **qanxor**, sen özün, sorasalar nəme coqap beryərsiñ (X.Çarıyev);

9) *bitki adları ilə metaforlaşan xitablar*: Məsələn: Azərbay.: **Açılan nərgizim, solmayan laləm, Ey şirin şərbətli, büllur pilayəm**, bülbüləm, eşqindən bəs niyə lalam, **Telli sazım**, xoş avazım, xoş gördük (A.Hüseyn Savan); - **Arzu!** Qız dillənmədi. - **Arzu can! Gülüm!** cavab gəlmədi – **Mənim çiçəyim!** Yenə də cavab gəlməyincə: - **Nərgizim, laləm, bənövşəm** - eşidildi (V.Babanlı); türk: - **A benim dal qibi zayıfım, güzelim, ak çiçeyim**, Ne dilersen, dile benden (M.C.Anday); uyğur: - **Xımaı qyl däk Aı Kemiga mimpän çikkan Kavuz akamniñ kızı** (Малов С.Е. Уйгурские наречия Синьцзяна.) və s.;

10) *bədən və onun üzvləri (somatik vahidlər) adı ilə metaforlaşan xitablar*: Məsələn: Azərbay.: - **Əzizim, canım, gözüm, ciyərim, varlığım**, -Təhminə elə bil nəfəsiylə sözləri közərdirdi (Anar); - Nədir, **daşürəkli?** (V.Babanlı); - Kəs səsini, **yekəqarın** (F.Dərgahov); qaqauz: - **Xey, daanık kafalı** – baardı daulcu (D.Kara Çoban) və s.

Beləliklə, türk dillərindən əldə edilən nümunələrdən də görünür ki, hər bir dildə metaforik xitablar mənsub olduqları xalqın tarixi, məşğuliyəti, həyatı, dünyagörüşü, onun ətraf aləmə münasibəti, adət-ənənələri zəminində yaranmış, təşəkkül tapmışdır. Belə xitablarda hər bir xalqın özünəməxsus ağıl və fantaziyası, müşahidəçilik qabiliyyəti, müxtəlif qarşılaşdırma bacarığı əks olunmuşdur.

Tropların digər növü olan **metonimiyalarla** ifadə olunan xitablara da türk dillərində az-çox təsadüf edilir.

Öncə onu da qeyd edək ki, **metonimiya** da məcazların bir növü olmaqla bədii üslubu zənginləşdirən fiqurlardandır. Metonimiya metaforadan həm əmələ gəlmə yolları ilə, həm də özünəməxsus stilistik(üslubi) funksiyaları ilə fərqlənir. Belə ki, metonimiyada söz mənasının dəyişməsi metaforada olduğu kimi, zahiri oxşarlıqla, bənzədilməklə bitmir. Burada bir əşya adının başqa bir əşya adı ilə işlədilməsi bu əşyalar arasındakı daxili və xarici əlaqələr əsasında baş verir. Fikrimizi aşağıdakı nümunələrlə aydınlaşdıraq: - Siz, **işıqdan qorxan yarasalar! Kəndin qan damarlarını sorub gəmirən parazitlər**, gedin (C.Cabbarlı); - Deyə bilərsənmi, **Süleyman yurdu**, Kimlər bu yurdlarda ilk binə qurdu?(H.Baxış); - Axşam professorun qızını niyə incitmişən, **qartal**? (H.Bayramov).

Birinci nümunədəki metonimik xitablarda qolçomaqlar (**işıqdan qorxan yarasalar, kəndin qan damarlarını sorub gəmirən parazitlər**), ikinci xitabda şairin doğulub boya-başa çatdığı yer (**Süleyman yurdu**), üçüncü nümunədə isə azərbaycanlı təyyarəçi (**qartal**) nəzərdə tutulur.

Azərbaycan, türk, tatar, başqırd, qazax, qırğız, noqay dillərində «**qaymaq**» sözü də metonimiyaləşərək xitablarında çıxış edir: - «...- **Qaymaq**, necəsən?»; **tatar**: - **Xatın kaymak**, bez diqən stansiyane yttek(M.Xəsən); **türk**: - **Kaymakım, zərif dudaklım, dal gibi zayıfım**, burakma beni(M.C.Anday); **başqırd**: - Ал, йыйыштыр, туйзым тине, **каймак** (Дәүлетшина) və s.

Bir sıra türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində işlənən **qaloş** (ayaqqabı növü), tatar, qazax, özbək, eləcə də Krım tatarlarının dilində işlənən **sazan** (balıq); **sakal**(saqqal) və s. bu kimi sözlər metonimiyaləşərək

xitab kimi işlənir. Məsələn: - **Qaloş**, düzünü de görüm, onun cavan canına necə qıydın?(S.Rəhimov). Balıq növündən olan **sazan** sözü **tatar** dilində **arqo** kimi «**təcrübəsiz oğru**» anlamını verir.

Azərbaycan xalq danışıq dilində, jargonlarda da bu söz arqo kimi işlənir, amma «**varlı hərif**» mənasında: - «**Klara**, ovuma bir **sazan** düşüb, onu güdürəm, indi univermağa gedəcək»(C.Əmirov) - cümləsində danışan dinləyəne varlı bir hərfi izlədiyini anlatmağa çalışır.

Tropların bir növü də **sinekdoxadır**. Burada bir əlamət bütöv bir anlayışı əvəz edir. Yenə də nümunələrlə fikrimizi aydınlaşdırmağa çalışaq:

- **Mərə, İtim Təpəgöz!**(Anar);- **Ey, Qaloş**, sən inləyəm (S.Rəhimov); Hara dürtülürsən, **burun?** (S.Dağlı) və s.

Nümunələrdən görünür ki, müəlliflər birinci nümunədə «**itim Təpəgöz**» deməklə sədaqətliliyi, ikinci nümunədə – **Qaloş** xitabında subyektin ayaqqabısının təkə qaloşdan ibarət olduğunu, üçüncü nümunədəki xitabda isə əsas əlamətin **burun** kimi nəzərə çarpdırılmasına və bununla da kontekstdə işlətdikləri xitablar barədə oxucuda müəyyən təsəvvürün yaradılmasına müvəffəq ola bilmişlər.

§3. Tabu, evfemizm və disfemizmlərlə ifadə olunan xitabların üslubi funksiyaları

İşlənilməsi müəyyən səbəblər üzündən senzura tərəfindən qadağan edilən söz və ifadələr dilçilikdə **tabu** adlanır. Adətən, tabuların yerinə onların sinonimi olan **evfemizmlər** termini daha çox işlədilir. Türk dilli xalqların tabularındakı ümumi cəhət yarandıqları ilk gündən təbii fəlakətlər, yırtıcı heyvan və hadisələrdən qorxmaları və onlar qarşısında gücsüz olduqlarını hiss edərək vahiməyə düşmələri, bir növ o qorxunc, dəhşətli fikirlərdən xilas ol-

maq naminə əl atdıqları müxtəlif və rəngarəng vasitələr olmuşdur. Məsələn: «**canavar**» əvəzinə «**ağzıqara**», «**ilan**» əvəzinə «**xalasına lənət**» işlədilməsi tabudur: - Dayan, **xalasına lənət**, indi səni öldürüb basdıraram, ulduz görəndə birdəfəlik olarsan («Azərbaycan» jurnalı).

Bu vasitələr öz növbəsində evfemizmlərin yaranmasına və onların dildə, ədəbiyyatda üslubi fiqur səciyyəsi qazanmasına, eləcə də xitab kimi işlənməsinə də səbəb olmuşdur.

Evfemizim – yunan sözü olub, «**yaxşı danışırım**» - deməkdir. Hər bir dildə kobud və nəzakətsiz sözlərə qadağa qoyub onların əvəzinə zərif və nəzakətli sözlərin işlədilməsi məhz evfemizmlərin öhdəsinə düşür. M.Adilov nitqin fuksiyalarından danışarkən tabu və evfemizmləri, eləcə də söyüş və qarğış məzmunlu sözləri nitqin magiya funksiyasına daxil edir.¹

Hər bir türk dilli xalqın lüğət tərkibi (leksikası) tabu – evfemizmlərlə zəngindir və bu zənginlik məhz o dildəki belə sözlərin çoxluğu ilə ölçülür.

Onu da qeyd edək ki, tabu və evfemizmlərdən istifadə imkanları da hər dildə müxtəlifdir. Belə ki, ziyalı təbəqə, yazıçı və şairlər zəngin söz ehtiyatlarına malik olduqları üçün həmin sözlərdən geniş dairədə, əzsavadlı adamlar isə məhdud şəkildə istifadə edirlər.

Dil faktlarından aydın olur ki, ailə-məişət tabu və evfemizmləri, eləcə də bunlarla ifadə olunan xitablar türk dilli xalqların bədi ədəbiyyatında ən çox **ellipsislərlə** işlədilən üslubi fiqurlardandır. Məsələn: Azərb.: - **Ə kişi**, nə çoxdur səni istəyən, **atası rəhmətlik**, camaatın gözünü qorxudubsan(M.Hüseyn); - Elə danışma, **Həmzənin qızı**, bəlkə böyüyün bəxti yatıb, xırdanın bəxti açılıb; -

¹ Adilov M.İ. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər. Bakı, 1979.

Rəhmətliyin qızı, sən də lap ağ eləmişən; - **Babakişi oğlu**, doğru sözüdür, yoxsa məni toxdadırsan?(Ə.Vəliyev); - Pah atonnan, **qanmaz yiyəsi**, axı sənə dedim(M.İbrahimoğlu); - **Ay mənim oğul əvəzim**, - dedi qal bu yurdda, ol mənim Taleyim(Ə.Məmmədov); - **Qadınım**, bilirmisən nələr oldu? (Anar); türkmən: - Ayu, **Annaquliniq kakası**, men sana qatı qısıq diycek – diyeninden, Berdi aqa... (A.Durdıyev); qaqauz: - Ne ma, **mamusu**, sən baarine okadar kurulersin o miqdalınnan, bakasına taa yaraşer, ama karılarda meqdal hiç yoktur gördüüm(N.Baboqlu) və s.

Yuxarıdakı nümunələrdən görünür ki, müəlliflər xitabların həqiqi mənalərini yumşaltmaq məqsədilə **atası rəhmətlik** (ölmüş atanın oğlu); **Həmzənin qızı** (arvadım); **rəhmətliyin qızı** (ölmüş atanın qızı); **Babakişi oğlu** (ərim); **qanmaz yiyəsi** (ağılsız, səfehlin anası); **qadınım** (arvadım); **Annaquliniq kakası**(ərim); **mamusu**(arvadım) kimi xitablar işlətməmiş, mətnlərdəki fikrin daha obrazlı, canlı ifadəsinə xidmət etmişlər.Əlbəttə ki, tabu və evfemizmlərdən üslubi məqamlarda yaxşı istifadə etmək yazıçılardan da böyük məharət tələb etmişdir.

Qədim zamanlardan bəri türk dilli xalqlarda ərin arvada, arvadın isə ərə hörmət əlaməti olaraq adı ilə müraciət etməsi yasaq idi. Bunun üçün bir sıra leksik deyimlər, söz-xitablardan istifadə olunurdu. Tatar və başqırdlarda yaşlı nəsilədən olan adamlar arasında bu gün də ərlə arvad arasında «**син**» və ya «**сина эйтям**» («**sənə deyirəm**» və ya «**səninləyəm**») mənasını verən ifadə ilə müraciət olunur. Bu zaman həmin sözlərin intonasiyası adla müraciət olunan kimi ifadə olunur.¹

Türk dilli xalqların ailə-məişətində işlənən evfe-

¹ Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. М., 1978, с.107.

mizmlər həm də ailə başçılarının öz həyat yoldaşlarına, övladlarına göstərdikləri sevgi, hörmət və ehtiramı bariz şəkildə nümayiş etdirir. Türkdilli xalqlar içərisində elələri var ki, onlarda bu günə qədər də yaşlı nəslin qadınları arasında ərə öz adı ilə müraciət qadağan hesab olunur. Məsələn, tatar və qaraqalpaq xalqları belələrindəndirlər. Tatarlarda ərin kiçik qardaşı və ya bacısına müraciət zamanı da adlar çəkilmir; hörmət əlaməti olaraq əri – **äkän**(sənin qardaşın); qıza və oğula müraciət zamanı **atañ**, ərin bacıoğlusuna müraciət zamanı **cıcatan**(sənin dayın) adlandırılır. Bəzən də danışq zamanı qadınlar ərlərinə **mineñ käsärem**, (Sezarın şərəfinə – «**başımın tacı**» deməkdir); **mineñ ityem** – **başımın ağası** – deyə müraciət edirlər. Eləcə də qaraqalpaqların ailə-məişətində ərlər-arvad bir-birinə müraciət zamanı **biziñ üydeqi, biziñ üydiñ adamı, bökeniñ agası** və s. spesifik tabu və evfemizmlər işlədirlər. Yeznələr öz baldızlarının böyüyünə - **biykeş**, ortancıla - **ortanşı kız**, üçüncüyə - **kişkene kız** – deyə müraciət edirlər. Bəzi yerlərdə bu xalqın nümayəndələrinin qadınları öz kişilərini hörmət əlaməti olaraq belində gəzdikləri atın adı ilə çağırırlar. Məsələn, gəlinin üç qaynı varsa, onlara öz adları ilə deyil, atlarının adı ilə: Kozazbek qaynağa, Tayqbek qaynağa, Tutıqbek qaynağa – deyə müraciət olunur.¹

Azərbaycan dilində də bu xitabların qarşılığı olaraq, **övrət, külfət** (arvad mənasında), **uşaqların atası // anası** və s. kimi xitab formaları evfemizmlər kimi işləkdir.

Tuvin dilində də ər-arvadın bir-birinə maraqlı

¹ Бердимуратов В., Дзулетов А. Хэзирки каракалпак тили. Nokos, 1985, с.216.

müraciət formaları mövcuddur. Belə ki, onlar bir-birinə müraciət zamanı **амдыы кижи, демги кижи** (ay adam), **кымый** (bir adam), **өөм ээси** (evimin yiyəsi) xitabları işlədilir. Məsələn: - **Өөм ээси**, мен бөгүн чурукка тырттырдым – “- **Evimin yiyəsi** (ərim), mən bu gün şəkil çəkirdim”; - **Демги кижи**, мал кажаада тур – “- **Ay adam** (ərim), mal-qara həyətdədir”.

Nişanlı olanlar isə bir-birlərinə özgə adamlar yanında hörmət əlaməti olaraq **дембирек, ындабирек** («bir adam» mənasını verən) sözlərlə müraciət edirlər.¹

Başqırd və udmurdlarda qız nəvəsinə **нылылэн нылыз**(qızımın qızı), oğul nəvəsinə **пийэлэн пийээ**(oğlumun oğlu), yeznəyə **сүзэрэлэн картээ** (kiçik bacımın əri) kimi evfemistik müraciət formaları indi də söylənməkdədir (Башкирская лексика, 105).

Söz qadağaları Altay xalqları üçün də xarakterik hallardandır. Altay dilində tabu, əsasən, totemizmlə bağlıdır. Yırtıcı quşlardan olan kiş (qartal) – **albuğa**; ayii (ayı) - **abayaj** (baba); bürü (canavar) – **kök ijt** (boz it) evfemizmləri ilə ifadə olunur. Yeni doğulan oğlan uşaqlarının heyvan, quş adları ilə adlandırılması adəti də bu dildə müxtəlif üslubi çalarlara malik evfemizmlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn: Qoy (qoyun) adı bildirən oğlana – **Maraaçy** (ağaran), **Çoçqo** və ya **Qaqaj** (donuz) – **Türtkün** (eşən); **Malta** (balta) – **Keziner** (kəsən) – deyə müraciət edilir.

Altay qadınlarının leksikonu evfemizm - xitablarla daha zəngindir. Biz azərbaycanlılardan fərqli olaraq on-

¹ Махмудов Х.Х. Русско-казахские лингвистические взаимосвязи. АДД, Алма-Ата, 1970, с.44.

larda yaşlı qohum-əqrəbaya hörmət əlaməti olaraq, ayı anlamını bildiren sözlərlə müraciət edilməsi çox adi haldır: **ayii** – (ayı)>**abayaj // abaaaj** (ata xətti ilə baba); eləcə də **altyn tükli abayaj** (qızıltüklü baba); **ayii pu bajtayan ulus, ajdat** və s. evfemizmlər müraciət bildiren xitablardır.

«Altayların daha bir xarakterik cəhəti odur ki, onlara ailədə-məişətdə başqa adla – öz spesifik sözləri ilə; rəsmi dairələrdə isə rus sözləri ilə müraciət olunur: **Adys** (hərfi mənası pendir qurutmaq üçün taxta lövhə) - **Anaşqy** (<Anaşka>Ananiy); **Boqtuu** (it qulağı) - **Pablys** (<Pavluşa<Pavel); **Qojonoq**(dovşan) – **Vanüş** (<Vanyuşa<İvan) və s. xitablar belələrindəndir. Birinci adlar - xitablar dar çərçivədə, ikincilər isə geniş əhatədə hamı tərəfindən işlədilir. Ailədə qadınlara nəinki belə ada malik olanları öz adları ilə çağırmaq və onlara xitab etmək qadağan idi, hətta belə sözlərlə ifadə edilən başqa əşyalar da bu adla adlandırılmazdı. Belə adlara malik adamlar yalnız öz dünyalarını dəyişdikdən sonra bu qadağa götürülürdü. Bu, müasir dövrdə də belədir».¹

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün türk dilli xalqlarda olduğu kimi, altay xalqlarında da tərkibi zəhmli sözdən ibarət olan adlar da çox ustalıqla yumşaldılır və emosional üslubi çalar kəsb edərək xitab kimi çox işlənir. Qadınlar öz ərlerine **Bistiñ//Meniñ baraksan** - «mənim zavalım»; **Bistiñ//Meniñ kezer** – «mənim tündxasiyyətlim»; **Bistiñ üspekçi** – «bizim canımızı alan (Əzrayıl)» və s. bu kimi evfemistik xitablarla müraciət edirlər.

Disfemizmlərlə ifadə olunan xitablar. Disfemizm – evfemizmin əksi olub hər hansı bir məfhumun təbii, həqiqi-

¹ Баскаков Н. Пережитки табу и тотемизма в языках народов Алтая - СТ, 1975, №2, с.7.

qi adı əvəzinə kobud sözün işlədilməsidir; dilçi təbiri ilə desək, evfemizmin antonimidir. Disfemizmlərlə ifadə edilən xitablara da bədii ədəbiyyat nümunələrində, eləcə də canlı danışıq dilində çox təsadüf edilir: - Ağlama, kişi də ağlayarmı, **a küçük?** («Azərbaycan» jurnalı); - Məhəbbət sözləri qurtardı, Təhminə: **axmaq, it, dəli, gic, dəvə, pişik** – sözlərini yağdıрмаğa başladı (Anar); - **Qoca köpək**, dinmə, səsinə kəs (N.Nərimanov); - **Ay qanmaz, ay eşşək, ay öküz**, atın birini ağaca bağla, özün bəri gəl (M.Hüseyn); - **Ay ayıqulaq, qabanbaş**, Heç görmüsən yeriyə daş(Ə.Vəliyev); türkmən: - **Qöqele donuz**, nere qidyərsin, qit (B.Övezov).

Beləliklə, deyə bilərik ki, türk dillərindəki tabu, evfemizm və disfemizmlərlə ifadə olunan xitablar özlərinin zənginlik və rəngarəngliyi ilə seçilir və onlar istər bədii obrazların dilində, istərsə də canlı danışıqda çox güclü ekspressiv üslubi çalarlara malik olmaqla obrazların nitqinə xüsusi hörmət, ehtiram səciyyəsi də qazandırırırlar.

Onu da qeyd etmək istərdik ki, hər bir xalqın bədii üslubunda evfemizmlərlə ifadə edilən yalnız xitabların bir qismi ancaq mətn, cümlə daxilində evfemizm olur. Unutmaq olmaz ki, həmin xitablar ayrı-ayrılıqda başqa mənə (qrammatik) kəsb edir.

§4. Təqlidi sözlərlə ifadə olunan xitabların üslubi funksiyaları

Türk dillərinə aid topladığımız nümunələrdə səs təqlidi ilə (təqlidi sözlərlə) ifadə olunan xitablar da kifayət qədərdir. Təqlidi sözlərlə ifadə olunan xitablara hər bir xalqın bədii, eləcə də uşaq ədəbiyyatında rast gəlinir. Türk dillərində təqlidi sözlərə aid bir sıra tədqiqat əsərləri və

eləcə də elmi araşdırmalar mövcuddur.¹

N.K.Dmitriyev türk dillərində təqlidi sözlərin yüksək məna çalarlığına və təsir qüvvəsinə malik olması münasibətilə yazırdı ki: «... belə sözlərin təqlidi ilə məşğul olan sahə dilçiliklə sənət nəzəriyyəsi arasında yerləşir».²

Aydındır ki, təqlidi sözlər uşaq psixologiyası tərəfindən daha tez qavranılaraq başa düşülür. Buna görə də uşaqlar üçün şer və hekayələr yazan sənətkarlar təqlidi sözlərlə ifadə olunan xitablardan bədii priyom kimi çox geniş surətdə istifadə etmiş və məhz belə xitablarla öz əsərlərində əyanilik və obrazlılığın yaranmasına nail olmuş, nəticədə isə böyük oxucu kütləsi ehtiramını qazanmışlar.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına gözəl töhfələr verən sənətkarlardan bir neçə nümunə gətirməklə dediklərimizi aydınlaşdıraraq:

Cib-cib cücələrım,
Cib-cib-cib-cib cücələrım,
Gözləyirəm tez gəliniz,
Göy çəməndə dincəliniz.

¹ Adilov M.İ. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər. Bakı, 1979; Ашмарин Н.И. Основы чувашской мимологии (о подражательных словах в чувашском языке), Казань, 1918; Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М., 1962; Искаков А.И. Подражательные слова в казахском языке. Тюркологический сборник. I, М.-Л., 1951; Кудайберген С. Подражательные слова в киргизском языке. Фрунзе, 1957; Харитонов Л.Н. О корнях звукоподражательных слов в якутском языке // Доклады на V и VI научных сессиях (История и философия) АН ССР, Якутский филиал, 1954; Худайкулиев М. Подражательные слова в туркменском языке. Ашхабад, 1962; Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйломүнүн синтаксиси. «Кыргызкоуупедмам-бас», 1958.

² Машрабов А.А. Значение терминов родства и их выражение в киргизском и узбекском языках. АКД, Бишкек, 2000, с.61.

Ay qəşəng cücələrım,
Mənim gözəl cücələrım (T.Mütəllibov);

Ay Tıq-tıq, Şıq-şıq xanım,
Hara gedirsən belə? (A.Şaiq);

Ayın kiçik qardaşı,
Bizim yerin sirdaşı,
Balaca ulduz Bib-bib... (T.Elçin).

Səs təqlidi ilə ifadə olunan xitablara digər türk dillərində də təsadüf edilir: türkmən: - **Şamşam** [Şasoltan] ece, sen nəxili qürürn edyərsin? (B.Seytəkov) -- "Buradakı **Şamşam** şəxs adı türkmən dilindəki tez-tez və bərkdən danışan qeybətçil qadınların çıxardığı (şam-şam) səslərdən düzəlmiş ləqəblə ifadə olunmuşdur; uyğur: - **Taka tuka!** Zen üp xalka!... - «**tak-tuk edən toyuq...**» və ya: -

Taı taı, tayınçak
Otun mädım ber kuçak!

Kuçakımna natmedi,

Yana mädım ber kuçak! – «Ananın

uşağının ilk addımlarını atması münasibətilə oxuduğu mahnıdır»;

çuvaş:

Ku-uk! Ku-uk xurakâş,

Pirn şälläma kurtän-i?

Peltértenpe pëlmestper:

Pu çë eple çuret-şi? - «**Qu, qu, qu**

quşu, bizim kiçik qardaşımızın üzünü gördürmü?» (Çavaş xalax sãmxlãxã.)

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, «c-«b»; «t»-«q»; «b»-«b»; «ş»-«q»; «k»-«k» samitlərinin təkrarından düzələn təqlidi sözlər vasitəsilə **alliterasiya** yaradılmış və bunlarla ifadə olunan xitablar da şerlərə xüsusi ahəngdarlıq və

məna çalarları verərək üslubi vasitə rolunu oynamışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, səs təqlidi ilə ifadə olunan xitablar kiçik yaşlı uşaqlarda səslərin, sözlərin tələffüz çətinliklərini aradan qaldırmaqda loqopedlər üçün də əvəzsiz vasitədir.

Alloloqlarla ifadə olunan xitablara da türk dillərində az-çox təsadüf edilir. «Alloloq - elliptik birləşmələrdə sözün sıfır variantıdır».¹

S.Qədirzadədən gətirdiyimiz aşağıdakı parçaya diqqət edək: -“Əssəlamün və əleykim, axşamınız xeyir!...

Qonaqlar bərkdən deyib-güldükləri üçün Molla Tağının nə vaxt içəri girdiyini bilmədilər.

- **Əleykəssalam!** – deyə birdən onu görcək hamı yanını qaldırıb təzədən əyləşdi” (S.Qədirzadə).

Yuxarı parçada qonaqlara xitabən söylənilən «**əssəlamün**» və «**əleykim**»; eləcə də aşağıda verilən «**əleykəssalam**» sözləri «**salam**» sözünün atılan və ya buraxılan variantıdır ki, bunların hər ikisində müraciət çalarını duymaq o qədər də çətin deyil. Bu tipli **alloloqlar** türkmən, tatar, qazax, qırğız, noqay, qaraqalpaq, kumik və s. türk dilli xalqlarda da istənilən qədərdir; türkmən: - **Valeykim essalam**, - qeline diyip qatı qadırlı qarşladı (A.Qurbanov); - **Salamaleyik**, - cıdilele diydi (A.Durdiyev) və s.

Bədii əsərlərdə obrazlılığın təsir qüvvəsini artırmaq məqsədilə işlədilən **poetik adlar** da üslubi elementlərdəndir. Poetik adlar da uydurma adlara daxildir. Lakin burada əsas fərq odur ki, yazıçılar ən çox mövcud olan real adlarla bərabər onları (adları – Ş.O.) daşıyan adamların formalarına uyğun adlardan da istifadə edirlər. Bu ədəbi-bədii priyomdan daha çox satirik yazıçı və şairlərin

¹ Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989, s.15.

əsərlərində istifadə olunur və belə poetik adlar xitab kimi də işlənə bilər.Məsələn: Azərb.: - **Başabəla Paşabala**, məni yoldaşınızla niyə tanış eləmirsiniz? – deyə bir az əvvəl ona göz vuran oğlanla Şamama ərkyana danışdı(S.Qədirzadə) və s.

Xitab kimi işlənən, bir sıra uydurma adlardan olan məşhur personaj tipləri(Vergülağa, Absətəli, Gülümsərov, Zülümov, doktor Abış və s.) də bu qəbildəndir.

§5. Emosional-ekspressiv (alqış, qarğış və söyüş məzmunlu) sözlərlə ifadə olunan xitabların üslubi funksiyaları

Bədii əsərlərdə kontekstdən asılı olaraq obrazlar arasındakı münasibət müxtəlif emosional ifadə vasitələrinin yaranmasına səbəb olur.İstər real həyatda, istərəsə də bədii əsərlərdə təsvir edilən insanların ətrafdakı hadisələrə münasibətində şadlıq,sevinc,qorxu, kin,qəzəb,nifrət, həyəcan,təkid, yalvarış və s. konkret psixoloji anlayışları bildirən dil vahidləri işlədilir.Bu isə öz təzahürünü iki qitblü - müsbət və mənfi emosiyaların meydana gəlməsində tapır. Mətn və situasiyadan asılı olaraq bu emosiyalar müxtəlif vasitələrlə, o cümlədən emosional-ekspressiv çalarlı leksik frazeoloji vahidlərlə, elliptik konstruksiyalarla və s. ifadə olunur.

Alqış məzmunlu sözlərlə ifadə olunan xitabların üslubi funksiyaları. Alqış, qarğış və söyüşlərlə ifadə olunan xitablara növ və şəkil baxımından çox zəngin olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, bədii nəsr əsərlərində, eləcə də canlı danışmada,dialoqlarda tez-tez təsadüf edirik.

Məlumdur ki, dialoq əsərlərin mikromətnidir və belə mikromətnlərdə(dialoqlarda) danışanlar fikir mübadiləsinə girərək konkret situativ vəziyyətdən bəhs edirlər.

Dialog üçün əsas şərtlərdən biri mətnin semantik cəhətdən tam olması və iştirakçıların zəncirvari replikalarının bitkinliyidir. Ümumiyyətlə, dialog danışq dili üçün xarakterik olub, daha çox elliptik quruluşa malikdir. Bu, bütün türk dillərində geniş surətdə işlənən həm alqış, həm də qarğız bildirən ifadə-xitablarda da özünü göstərir.

«Alqış» sözüdəki «al»ın, «qarğış» sözüdəki «qara»nın birinin xeyirxah, digərinin bəd əməllər bildirməklə çoxmənalılıq daşdıqlarını bilirik: «al» - nəsil, tayfa, yalan, hiylə bildirir.¹

Alqış və qarğış, o cümlədən söyüş məzmunlu sözlər hər bir türk dilli xalqın leksikasında kifayət qədərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə sözlər (eləcə də xitablar) hər bir xalqın etnik təfəkkürü ilə sıx bağlıdır. Bütün türk dilli xalqlarda odla, ocaqla bağlı alqış və qarğış bildirən ifadə-xitablar mövcuddur və bunların da bir qismi oda sitayiş, atəşpərəstlik inancları ilə bağlıdır: **od aparmış, od parçası, çırağı yannmış, üstünə od ələnmiş, ocağı sönmüş** və s. bu kimi frazeoloji vahidlərlə ifadə edilən xitablar hər bir türk xalqının bədii ədəbiyyat, nəzm nümunələrində istənilən qədərdir. Bu münasibətlə A.J.Kaydarov və R.E.Jaysakova alqış və qarğış mənalı sözlərin komponentlərindən söz açarkən qeyd edirlər ki, belə komponentlər nə qədər arxaikləşsələr də hər bir türk dilli xalqın həyat və məişətində özlərini qoruyaraq mühafizə edə bilmişlər.² «Qazax dilçisi S.Tulekova, ümumiyyətlə, alqış və qarğışla

¹ Сейидов М.«Китаби-Дядя Горгуд» бойларындакы бязи сюзлярин етимолозийасына даир // Азәрб. ССР ЕА Хябярлярди.1976, № 4,с.33-36
Севортян Э.В.Этимологический словарь тюркских языков.М.,1974,с.126-127.

²Kazimov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000, s.1-11

bağlı sözlərin(frazeoloji vahidlərin) yaranmasının 7 amilini göstərir».¹

Alqış və qarğışlar qədim zamanlardan indiyə kimi insanların mifik hadisələrə, ovsuna, sehrə, caduya etiqad və inamını özünəməxsus tərzdə bildirmişdir.

Dilimizin qədim yazılı abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarında da: «Ol zamanda bəylərin alqışı – alqış, qarğışı – qarğış idi» ifadəsi söylənilmiş, hətta alqış və qarğış münasibət bildirən sözlərlə deyil, xüsusi rəmzlərlə, müxtəlif hərəkət və işarələrlə də bildirilmişdir. Xanlar xanı Bayındır xanın oğuz bəylərini ağ, qızılı və qara rəngli çadırlara göndərməsi bunun bariz nümunəsidir.

Türk dillərinə aid toplanan nümunələrdə alqış bildirən sözlərlə ifadə olunan xitabları öz üslubi səciyyələrinə görə belə qruplaşdırma bilirik:

a) alqış məzmunlu ifadə - xitablarda əsas etibarilə əmr formasında olan «**olsun**» konstruktiv elementinin iştirakı vacibdir: - **Yastığımız yüngül olsun!**(N.Xəzri, Peyğəmbər); - **Üzün ağ olsun**, üzümüzü yaman ağ elədin (Ə.Vəliyev); - **Bəy sağ olsun**, soruşduğum odur ki, Kazımın ocağını havaxt dağıdıb yerində mülk tikəcəksən? (M.İbrahimov); - **Ananın südü, mənim verdiyim çörək halalın olsun!** – deyə ata qızının alınından öpüb xeyirduasını verdi (İ.Şıxlı);- **Canım sənə fəda olsun!** (N.Xəzri); **uyğur:** - **Mekkinin tükrükünün başı kara! Xudayim yubal bəcə, kaşi kara!** – təxmini tərcüməsi belədir: “Allah sizə Məkkənin evi kimi qap-qara gözü-qaşı olan bir oğul versin!” (S.E.Malov); **özbək:** - **Baçça-cağalı bo!** – “Oğul-

¹ Mahmudova Q. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası. NDA, Bakı, 2007, s.11.

«qadası», «balası», «sən mənim canım», «sən atanın goru», «başın haqqı», «canın üçün», «səni and verirəm Allaha», «rəhmətliyin qızı», «rəhmətliyin oğlu», «başına dönüm», «başına dolanım», «qurban», «ay müsəlman», «soruşmaq ayıb olmasın» və s. bu kimi ifadə-xitablardan bədii priyom kimi istifadə edilir. Belə ifadə-xitablar müxtəlif üslubi çalarlar bildirir. Məsələn: - Bu dəqiqə, **gözünə dönüm, qadan alım** (S.Qədirzadə); - Köhnə əlifbanı bilmirəm, **ağrın alım** (M.Hüseyn); - Nə danışdın ki, yoruldu, **əyə?** – deyə bərkdən səsləndi – Siftəni indi eləmişən ki, **qadan alım** (O.Salamzadə); - **Sən allah**, ağlama, **vallah**, özümü öldürərəm (M.İbrahimov); - Aşura günü qarmon çalmışam, **qadan alım** (M.Hüseyn); - Şlyapamı gözlərimin üstünə endirib: Oturun, - deyə maşına işarə etdim; - **Qadan alım**, elə o saat bildim ki, yaxşı adamsan! (İ.Hümmətov); - Soyuq dəyər sənə, **qurban olum**, - deyə zarıldadı və ayağa durub onun üstünü örtüdü (F.Dərgahov); - Pambıq əkmışəm, **başına dolanım!** (M.Hüseyn); - Mənə nə, **a başına dönüm!**; - **Səni and verirəm Allaha**, getmə (Ə.Hacızadə); - **Sən mənim canım**, dilxoşluq elədiyim üçün məni bağışla (İ.Fərzəliyev); - **Məmməd Nəsir, sən ölənlərinin goru**, xatovu məndən uzaq elə (Anar); - **Sən atanın goru**, bəsdir! (Ə.Fərzəliyev); - **Rəhmətliyin oğlu**, eşitməmişsən, deyirlər ki, zurnanı naşı əlinə verəndə gen tərəfdən çalar? (B.Bayramov); - **Qurban** [olum], başıma vurma, əlinə keçəl yarası düşər (O.Salamzadə); - Sən bizim böyüyümüzsən, **qurban** [olduğum], - deyə səsləndi (Yenə orada); **türkmən:** - Ayu. **Annaqulının kakası**, men sana qatı qısık diycek – diyeninden, Berdi aqa... (A.Durdıyev); - **Qaraca aqanın oqlı**, beri qel xanı! (D.Ecenov); - **Başımın taci**, bilbil mana dak aşığıdır, men anın maşuqi (Şabende); **türk:** -

Ne o, **Hidayetoğlu**, ne düşünüyürsən, (O.Kemal); - **Başın haqqı**, bu şüşələrə əlimi də vurmamışam; - **Başınçün**, hələ nə dediyini anlamamışam (S.Qədirzadə); - **Qadası** [nı aldığım], birinci gəlişdə heç vaxt «hə» deməzlər axı, qayda-qanun var (F.Dərgahov); - **Ay səni**, ölməyəsən (S.Qədirzadə); - **Soruşmaq ayıb olmasın**, axund insanın hansı əməlini günah hesab edir? (M.S.Orudubadi); - **Ay müsəlmanlar**, namus əldən getdi (S.Vurgun); **türkmən:** - **Ey yaranlar, mululmanlar**, işan kimdir, dervüş kimdir (Xatam Şaxır); - **Bax, urus** («urus» sözü həm də antroponimdir), bu toyuq, bu yumurta (İ.Şıxlı); - **Bərəkallah, bərəkallah, əhsən, afərin!** (C.Cabbarlı); - Necə olmaz, **ay sağ olmuş?**; **özbək:** - **Barakatta**, təksir – dedi Kürboşi (A.Kodiriy); **qaraqalpaq:** **Astapıralla**, Rauşanjanbı sını? (J.Aymurzayev); **başqırd:** - Hay, **bərəkalla bərəkallani** (Z.Bişieva) və s.

Çox zəngin və rəngarəng bədii əsərlərdən toplanan dil faktlarında ifadə-xitabların bildirdikləri təəsüf, təəccüb, yalvarış, sevinc, şadlıq, təhrik, təkid, laqeydlik, hörmət və ehtiram, and-aman kimi müxtəlif üslubi çalarlar asanlıqla duyulmaqdadır.

Qarğış məzmunlu sözlərlə ifadə olunan xitabların üslubi funksiyaları. Belə ifadə-xitablar, adətən, əmr çaları ilə deyilir. Müxtəlif frazemlərlə, idiomatik vahidlərlə ifadə olunan belə xitablar həm təsdiq, həm də inkar bildirir: **a) təsdiq** bildirənlər: - **Ay əli qurumuş**, bunu nə üçün sındırdın? (N.Nərimanov); - **Ay beli sınımış**, belimi sındırdın ki... (Ə. Vəliyev); - **Ay səni qan qusasan**, itələmə məni! (C.Cabbarlı); - **Ocağın qurusun, ay ocağımı qurudan, ciyərin yansın, ay ciyərimi yandıran, evin yıxılsın, ay evimi yıxan!** – deyə tappılı ilə yerə dəydi (F.Dərgahov); - **Başı batmış**, yenə bayquş kimi qarğış tökərək, uşağa bir bu qə-

dər gəl əziyyət vermə görək (H.Baxış); - **Evin viran olsun**, səninləyəm, ey, ora-bura baxma! (M.Cəlal); **uyğur**: - **Xuda uzaqını bəsün!** – “Allah cəzayı versin!” - **Zaval tapkın!** – “Zavala gələsən!”; **Karış tankaıca!** – “Lənətə gələsən!”; **Kan kuskaisän!** – “Qan qusasan!”; **özbək**: - **Kara baskır!** – “Səni hal aparsın!”; - **Padar lanat!** – “Atana lənət!”; - **Enəndi suti kor kısın!** – “Ana südü gözünü tutsun!”; - **Voliqində votıray!** – “Vayına oturum!”; - **Seni Xyday ursın!** – “Seni Allah vursun!”; - **Djiziñdi djer bekitsin!** – “Üzünü torpaq örtün!” və s.;

b) inkar bildirəndər: - **Səni sağ olmayasan**, tez gəl çıx da! (C.Əmirov);- **Ağ gün görməyəsən**, necə ki, mən görmədim (M.Cəlal); - **Gəlin qapısı açıb içəri girməyəsən**, **səni görüm!** (C.Cabbarlı).

Türk dillərinin digər qruplarında da belə məzmunlu ifadə-xitablara (eləcə də cümlə-xitablara) təsadüf olunur: **uyğur**: **Böreke(t) tapmaısa!** – “Bərəkət tapmayısan!”; **Muratıñğa yetmeqen!** – “Muradına yetməyəsən”; - **Çapanıñ tizinden aşmasun!** – “Çuxan dizindən aşmasın!”; - **Ballarıñ käsäldin kutulmaısa!** – “Balaların dərddən qurtulmasın!”; **özbək**: - **Başıñ baladan çıxmasın!** – “Başın bələdən çıxmasın!” və s.;

c) həm inkar, həm də təsdiq bildirənlər: **Üzün gülməsin, başın dərddən ayılmasın, pulun dava-dərmana getsin!** (Ə.Cəfərzadə) və s.

Əldə edilən nümunələr arasında qarşılaşdığımız maraqlı faktlardan biri də mənfi emosiyalı ifadə-xitabların («ölmüş», «zəlim», «canı yanımış», «başı batmış», «ay yazıq», «ay bədbəxt» və s.) bir çox nəsr əsərlərində müsbət mənada verilməsidir ki, bu da əsərin bədi qüvvəsini artıran üslubi vasitələrdəndir: - **Ay zəlim**, lap xozeyin qızlarına oxşayırsan (C.Cabbarlı); - Qəzet oxu-

mursan, **zəlim oğlu?** (O. Salamzadə); - **Adə, zəlimin qızı zəlim**, oğul nədir? (C.Cabbarlı); - Elə həmişə bu gündəsən, **ay zəlim**, zəhrimarı az içə bilmirsən? (İ.Fərzəliyev); - Yandırma canımı, **a canı yanımış**, Qoyma külə dönüm cavan yaşımında (S.Əsgərov); - **İşökümət dəyişib, ay xanəxərab binəva**, - deyə İbadulla (O.Salamzadə); **türkmən**: - **Oyna, zəlim**, oyna (A.Qurbanov) və s.

Bəzən də bunun əksi ilə qarşılaşırıq. Belə ki, adətən, hörmət, ehtiram mənasında işlədilən «**xanım**», «**bəy**», «**xanım qız**», «**xalası göyçək**», «**oğlan**», «**kişi**», «**cavan oğlan**», «**gözəlçə**» və s. bu kimi **xitablar-antifrazislər*** müxtəlif məqamlarda istehza, ironiya, kinayə, həqarət, təhdid və s. bildirərək müəyyən üslubi çalarlarda işlənir. Məsələn: - Yəni bu gədənin öldü-itidisinin sənə heç bir dəxli-zadı yoxdur, **Zərrintac xanım?** (S.Rəhimov); - Nə var, **xanım Xədicə**, nə olubdu? (N.Nərimanov); - Sən kimsən, **xanım qız**, mən səni tanımıram (İ.Fərzəliyev); - Çox gecikirsiniz, **cavan oğlan!** (V.Babanlı); - **Cavan oğlan**, gəl oynayaq (F.Dərgahov); - Deyəsən, hansı əsrdə yaşadığını unutmusan, **Zaur kişi!** – deyə düşündü (Anar); **Bəy**, ağzını saxla, sonra... adamın anasını ağladarlar! (M.Hüseyn); - Ağlına başına yığ, **oğlan**, eşidib görən olar, - deyə Cəlal bəyin nökrəri Dabaniçiq İbadullaya öyüd-nəsihət vermək istədi (O.Salamzadə); - **Oğlan, oğlan, ay oğlan!** – dedi, əlim-ayağım sənə dəyməmiş qayıdıb dön burdan! (Anar); - **Dayan, xalası göyçək!** (S.Rəhman); - Sənə demədimmi, buralara fırlanma, **gözəlçə!** (C.Əmirov); **türk**: - **Ey zati mühterem!** (N.Hikmet); - Sana söylüyürəm **lan, bacısı güzel!** (O.Kemal); - **Ne olan?** Ne istiyorsun; - **Essahdan mı**

* Antifrazis – sözün öz mənasına əks mənada işlədilməsi; ibarət məcaz sözüdür. Bax; İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, 1989, s.20.

lan, Solomon? (S.Ali) və s.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, N.K.Dmitriyev türk dillərinin çoxunda işlənən **ay oğlan // ulan // lan** xitabının «alan» nidasından törədiyini yazır.¹

Nümunələrdən də göründüyü kimi, kursivlə verilən xitablar müvafiq olaraq bir sıra üslubi məqamlarda kinayə (**Zərrintac xanım, xanım Xədicə, xanım qız, cavan oğlan, Zaur kişi, gözəlçə**); hədə-qorxu, öyüd-nəsihət (**bəy, oğlan, oğlan, ay oğlan**); həqarət, ironiya (**lan, bacısı gözəl, xalası göyçək, zatimühterem**) bildirmiş, işləndikləri bədii əsərlərdə üslubi çalarların qüvvətlənməsinə xidmət etmişlər.

Söyüş bildirən sözlərlə ifadə olunan xitabların üslubi funksiyaları Söyüş bildirən sözlər bir qayda olaraq mənfi emoiyalı ifadə-xitablarda çoxluq təşkil edir və bunlar öz ifadə tərzləri və konstruktiv xüsusiyyətlərinə görə birbirindən fərqlənir. Belə ki, söyüş məzmunlu xitablar üçün metaforikləşmə daha xarakterikdir. Bu zaman daha çox «it», «donuz», «köpək», «eşşək», «öküz», «həyasız», «həyasız oğlu», «həyasızın qızı», «qurumsaq», «ləçər», «binamus», «alçaq», «əclaf», «xain», «arvadbeçə», «heyvərə», «zırrama», «qırışmal», «arvadağa», «gədə», «ayıqulaq», «qabanbaş», «köpəkoğlu», «gavur qızı», «budala», «sersem», «aptal», «hayvan herif», «ac köpek», «edepsiz», «akmak xeley», «biqayrat», «pis cenabet», «xaramzada», «terbiyesiz», «pezevenk» və s. bu kimi vokativ səciyyəli sözlər də mətn daxilində xitab kimi çıxış edərək müxtəlif üslubi çalarlıqlar bildirir. Belə xitabları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) hiddət, kin, qəzəb, xəbərdarlıq, təhdid bildirənlər: - **Azərb:** - Sus, **xain, alçaq** (M. Hüseyin); - **Binamus...**

¹ Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М., 1962.с.61.

dedi, sən də palıtar-palazıma tamah salıbsan (M.Cəlal); - **Həyasız**, kişidən abır-həya eləmirsən?; - **Adə, ay heyvərə, ay zırrama...** (V.Babanlı); - **Ay ayıqulaq, qabanbaş**, heç görmüsən yeriyə daş? (Ə.Vəliyev); - **Yaramaz, axmaq, mərdimazər...** (F.Dərgahov); - Ağzını dağıtma, **qırışmal** (Anar); - Özünü qarğışla, **arvadbeçə** (O.Salamzadə); - Bu cəsarət sənə baha oturur, **gədə**, mən satqın deyiləm; - Birinizi də sağ qoymayacağam, təslim olun, **köpək uşağı!** (M.Hüseyn); - Düyənə niyə vurursan, **a dərənənin ciqanı?** («Azərbaycan» jurnalı); - Yaxşı, **arvadağa**, - deyə azərbaycanca onun cavabını verdi (F.Dərgahov); **türk:** - Tuh, **edepsiz karı!** (O.Kemal); - **Gavurlar**, kimseyə dersiniz, öldürürəm siz! (M.C.Anday); - **Vay, it vay!** - dedi, **vay iki paralıq serseri vay!**; - **Budala, sersem, hayvan herif... Aç köpek, kara cabil, meymenetsiz...**; - **Pis cenabet**, nerden çıktın başıma; - Geçermiş, keçer bellesin, **aç it!** (O.Kemal); **türkmən:** - Çekil, **biqayrat!** - diydi-de, Qұлнар тарса yerinden turup күпүрsep çıkıp qıtdı (A.Qurbanov); Xəy, **akmak xəley**, yılıtma palavdanam bir araqa zakuska bolarmı? (Qeliq qülşelin); - Xəy, **kem rısqal qırnak!** Özünə edilən yaqşılıqı bilmən, cidirdənəm bolyanımı? (D.Ecenov); - Sem bol, **xaramzada!** (Qeliq qülşelin); **oyrot:** - **Кулугур! Таньма!** Сени бедирейтен деп кан алтайды эбире дьүгүрдим - «- **Əclaf, xain**, səni axtarmaq üçün bütün dünyanı gəzdim» və s.;

b) ifadə təkrarı ilə yaranan sözlərlə ifadə olunan xitablar. Çox vaxt söyüş anlayışlı, «ay it», «ay eşşək», «donuz oğlu», «çaqqal» və s. kimi sözlər təkrarlanaraq belə metaforik xitablar rolunda çıxış edirlər. Bir sıra dilçilər «...bu yolla düzələn ifadələri əlavəli təkrarlara aid edərək, onların ekspressiv-emosional səciyyə daşdığını göstərir-

lər».¹

Belə ifadə-xitablarda mənsubiyyət anlayışlı söz birləşmələri əsas rol oynayır, həm də təkrar zamanı söyüşün təsir qüvvəsi, eləcə də intensivliyi qüvvətlənir. Məsələn: - **Heyvan uşağı heyvan**, itilin oradan (M.Hüseyn); - **Bəs belə, itin nəslit it**, indi gör sənə nə toy tutacağam (M.İbrahimov); - **Arzunuz çatdınız, cinayətkar it uşağı it!** (C.Əmirov); - **Əl çəksənə bizdən, həyasızın qızı həyasız!** (C.Cabbarlı); - Məhəmməd acığını Əbdüləlinin üstünə tökərdi: «... Tfu, **namərd oğlu namərd**, mənə deyə bilməzdinmi ki, **ay boyunu yerə soxum**, neynirsən bu kağızları, itə versən, it yeməz?» (O.Salamzadə); - **Deyəcəyəm: dədəsinin, babasının işığını keçirən, ocağını dağıdan sıpa oğlu sıpa**, əyil bu daşa-torpağa, yala buraları! («Azərbaycan» jurnalı); türk: - **Küstah oğlu küstah**, tuh sene! (K.Bilbaşar) və s.

Ümumiyyətlə, türk dillərində xitablar üzərində apardığımız tədqiqat göstərir ki, istər alqış, qarğış və istərsə də söyüş emosiyalı xitablar obrazların psixoloji durumlarından asılı olaraq meydana çıxır. Bu nəinki bədii əsərlərdə, hətta canlı danışmada da hər bir fərdin üslubi səciyyə qazanmasında da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə xitablarda müəllifin münasibəti təkcə müraciət olunana deyil, həm də müraciət edən obyektə yönəldilir. Belə bədii priyomlardan çox vaxt surətlərin daxili aləmlərinin, xarakterlərinin açılmasında istifadə olunur. Bu xitablar insan psixologiyasındakı cizgilərin inikası kimi meydana çıxır.

Belə xitablar həm də insan psixologiyasının açarı-

dır - desək, yanılmırıq. Çünki belə xitablar obrazların daxili aləmlərinin, sirli xarakterlərinin açılmasında, onların bədii portretlərinin yaradılmasında əvəzolunmaz üslubi vasitələrdəndir. O cəhətdən bu tipli xitabların bədii ədəbiyyatda geniş işlədilməsi də təsadüfi deyildir. Bu da bir həqiqətdir ki, lirik poeziya nümunələrində belə xitablara nadir hallarda rast gəlmək mümkündür.

NƏTİCƏ

1. Dilin əlvanlıq və rəngarəngliyini, ekspressiv çalarlığını, intonasiya və melodikliyi təmin edən xitablar zəngin **qrammatik-leksik və semantik-üslubi kateqoriya**dır və bu kateqoriyanı əhatə edən, onun cazibə qüvvəsinin təsirində olan həmhüddud kateqoriyaları araşdırmadan, onların ümumi və fərqli xüsusiyyətlərini aşkarlamadan, xitabların obyektiv mahiyyətini açmaq və qrammatik mövqeyini dəqiqləşdirmək qeyri-mümkündür.

Türk dillərində xitabların sintaktik funksiyaları, qrammatik təbiəti haqqında olan fikir müxtəlifliyinin səbəbi onların vokativ və mübtədalar, həmcins cümlə üzvləri (paralel komponentlər), ara söz və əlavələr, adlıq (nominativ) cümlələr, seqmentli konstruksiyalar, elliptik cümlələr və nidalarla qarışdırılması, ya da eyniləşdirilməsi səbəb olmuşdur; çünki bunlar başqa-başqa sintaktik kateqoriyalardır.

2. Xitablar vokativlərdən işlədikləri cümlələrdə sintaktik pərçimlənmənin zəifliyinə görə fərqlənir; vokativlər cümlənin sintaktik quruluşunun bütövlüyünü şərtləndirir, cümlənin əsas kompleksi ilə qaynayıb qarışır. İntonasiya çalarına görə də vokativlər daha zəngindir; onlar sanki nüvə kimi bir və ya bir neçə cümlədə deyilməli

¹ Мырсева А.Н. Эвенкийско-русский словарь. М., 2004.

olan fikri özündə cəmləyir. Bütün vokativlər xitab ola bilər, bütün xitablar isə həmişə vokativ cümlə kimi işlənməz. Xitablar yalnız yüksək müraciət, çağırış intonasiyası ilə deyilən zaman və kontekstdən də yalnız buna görə fərqləndirildikdə vokativ səciyyəsinə malik ola bilər.

3. Xitablar da, adlıq cümlələr də israin adlıq halındadır, ilk baxışdan bitmiş bir fikri ifadə etdikləri duyulur. Lakin diqqət yetirdikdə hər ikisinin yaratdıqları məna fərqi görünür. Adlıq cümlələrdə sadəcə olaraq nəyəsə aid bir informasiya təsvir edilir; cümləyə xas olan predikativlik hadisə və obyektiv gerçəkliyə münasibətdə, yəni modalıqda, bitkin intonasiyada özünü qabarıq göstərir; belə cümlələrdə xəbər də iştirak etmir. Zaman məfhumuna gəlincə, adlıq cümlələrdə zaman bunlardan sonra gələn cümlənin zamanı ilə (ən çox indiki, qismən də nəqli və keçmiş) müəyyən edilir. Belə cümlələrdə də üçüncü şəxs haqqında danışılır, lakin xitablardan fərqli olaraq adlıq cümlə birinci və ikinci şəxsi ifadə etmir. Xitablarda isə danışanın diqqəti müraciət olunan şəxsə – resipientə yönəlir, işləndikləri cümlələrdə bitmiş bir fikrin ifadəsinə yalnız istiqamət verilir. Xitabların cümlədə yaratdıqları mənalar (təhrik, təhdid, inkar, təəccüb, təəssüf və s.) müxtəlif olsa da, şübhəsiz, hər bir cümlədə kiməsə müraciət duyulur. Xitabların işləndikləri cümlələrdə xəbər müəyyən zamanlarda olur; lakin bu zaman meyarının müraciət edilən zaman anına qətiyyətlə heç bir təsiri yoxdur.

4. Xitabların həm formaca, həm də bəzən işin icraçısı ilə ekvivalent olması onları mübtədaya da bənzədir; xitabla mübtədanın fərqləndirilməsində çətinlik yaranır. Cümlədə bildirilən hər hansı bir fikir, hadisə, verilən

məlumat mübtədaya aid olur, xitab isə heç bir hökmə istinad etmir; o yalnız adresatı bildirir. Hər iki sintaktik kateqoriyanın ismin adlıq halında işlənməsinə baxmayaraq, deyiliş tərzləri də müxtəlifdir. Xitab mübtədaya nisbətən daha yüksək tonla ifadə olunur. Mübtədə cümlənin üzvləri ilə qrammatik əlaqədə olur, xitablarda isə daha çox məntiqi əlaqə duyulur. Buna görə də mübtədə cümlənin digər üzvlərindən heç bir işarəylə ayrılmır, xitab isə cümlədəki işlənmə mövqeyindən asılı olmayaraq vergül və nida ilə ayrılır. Xüsusi üslubi məqamlarda isə xitabdan sonra həm sual, həm də nida işarəsi qoyulur, bunun səbəbi kontekstdə təsvir edilən hadisələrdə intonasiyanın müxtəlif növlərinin birləşməsi tələbidir.

Vurğunun tələbinə görə də mübtədanın yerini dəyişdikdə cümlənin semantikasi dəyişir. Xitablarda isə belə hal müşahidə edilmir.

5. Xitabların müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunması bu cəhətinə görə müəyyən mənada cümlə üzvlərinə yaxınlaşdırılır. Belə ki, xitablar da həmcins olur və məhz belə həmcins xitablar vasitəsilə danışan dinləyəyə müxtəlif çalarlıqlarla müraciət etmək imkanı qazanır. Ara sözlər də xitablar kimi qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar deyil. Amma onlar xitabdan fərqli olaraq həmcins ola bilmirlər. Bunun əsas səbəbi onların ifadə vasitələrinin müxtəlifliyindən irəli gəlir. Belə ki, xitab adətən, əsas nitq hissələri kimi çıxış edən sözlərlə, ara sözlər isə əsas nitq hissələri xüsusiyyətlərindən məhrum olan sözlərlə ifadə olunur. Xitablar tək işləndiyi halda, heç bir suala cavab vermədiyi kimi, həmcins xitablar da heç bir suala cavab vermir. Bu da həmcins xitabları həmcins cümlə üzvlərindən fərqləndirir.

6. Xitabların cümlədə yeri və orfoqrafik xüsusiyyətlərinə gəldikdə, onu demək lazımdır ki, müqayisə olunan türk dilləri üçün ümumi bir cəhət odur ki, xitablar daha çox cümlənin əvvəlində gəlir. Bu isə hər şeydən əvvəl, xitabın kommunikativ funksiyası – danışanın resipiyentlə (müraciət olunan obyektə) ünsiyyət yaratma cəhdi ilə əlaqədardır.

7. Türk dillərində xitabların fərqləndirici əlamətləri onların qrammatik ifadə vasitələrində də təzahür edir.

İsimlərlə ifadə olunan xitablarda çuvaş dilindən başqa, bütün türk dillərində – lar, - lər kəmiyyət göstəricisi daha çox işlənir. Xitablar substantivləşə bilən bütün sifətlərlə (ən çox əlamət və keyfiyyət, az hallarda isə rəng, dad, ölçü, həcm, dərəcə bildirənlərlə) ifadə olunur. Türk dillərində fonomorfoloji yolla əmələ gələn sifətlərin geniş yayılmasına baxmayaraq, onlarla ifadə olunan xitablara daha çox oğuz qrupuna daxil olan dillərdə (türkmən dili istisnaqlıq təşkil edir) təsadüf olunur.

Tədqiqatın nəticələri onu da deməyə imkan verir ki, türk dillərində daha çox sıra sayı ilə ifadə olunan xitablara, qismən isə qeyri-müəyyən saylarla ifadə olunan xitablara (Azərbaycan dilində) təsadüf olunur. Bu faktın digər türk dillərində müşahidə edilməməsini, həmin dillərdə substantivləşmə hallarının az olması və yaxud heç olmaması ilə əlaqələndirilməlidir.

Əvəzliliklərlə ifadə olunan xitablar türk dillərində müxtəlif cür işlənir. Belə ki, «sən» və «siz» əvəzlilikləri ilə ifadə olunan xitablar bütün türk dillərində; qeyri-müəyyən əvəzliliklərlə ifadə olunan xitablar Azərbaycan, türk, özbək, qismən də qaqauz dillərində; qayıdış əvəzlilikləri ilə ifadə olunan xitablar Azərbaycan və qaqauz dillərində daha işləkdir.

Müşahidələr türk dillərində feli sifətlərlə yanaşı, məsdərlərin də substantivləşərək xitab rolunda işləndiyini (Azərbaycan və türk dillərində) göstərir.

8. Türk dillərindəki leksikləşmiş xitabların böyük əksəriyyəti (*Allah, nənə, baba, ata, ana, qız, oğul, qardaş, ər, qadın, yengə, gəlin, qayın, quda, baldız, xala, bibi, xanım* və s.) qədim türk dövründən mövcud olmuşdur; qohumluq bildirən leksik xitabların digər qismi türk dillərinin differensiallaşaraq müəyyən qruplara ayrılması prosesindən sonra formalaşmışdır (*torun, teyze, dayza, mamu, badika, babalık, analık, görünce* və s.).

9. Türk dillərindəki bədii xitablar, əsasən substantivləşən bədii təyinlərlə – məcazın ən çox yayılan növü olan epitetlərlə daha çox ifadə olunur ki, belə olan xitabların bədii ədəbiyyatda personajların daxili aləmlərinin açılmasındakı rolu əvəzsizdir. Xitablar müxtəlif türk dillərində prozopopeya, genişlənmiş silsiləvari – ritorik xitablar, metafora, metonimiya, sinekdoxa, tabu, evfemizm, disfemizm, ellipsis, təqlidi sözlər, sintaktik təkrarlar, alloloqlar, antifrazislər, poetik adlar, və s. üslubi fiqurlar rolunda çıxış etməklə obrazlılığa xidmət edir, kontekstdə nitqin ifadəli olmasına zəmin yaradır. Bir sıra emosiyalı (alqış, qarğış, söyüş məzmunlu) xitablar obrazların psixoloji durumları ilə daha çox bağlı olur və belə xitablar insan psixologiyasının açarı rolunu çox məharətlə ifadə edən üslubi fiqurlardandır. Bu cür xitablar ən çox bədii ədəbiyyatda işlədilir; lirik poeziya nümunələrində belə xitablara nadir hallarda təsadüf olunur.

Sh.A.Orudjova

The Address in the Turkish Languages

SUMMARY

The dissertation is dedicated to the address in the Turkish languages. The research work consists of an introduction, three chapters, a conclusion and the list of the used literature.

The actuality, the aims and purposes, scientific novelty, methods and sources, theoretical and practical significance of the theme is shown and the structure and approbation of the research work is informed about in the introduction. The theoretical problems connecting with the theme are analyzed here, the significance of comparative study of addresses with the other Turkic languages is dealt with, the objective and syntactic essence of the address is explained and cleared up here as well.

The first chapter is entitled "The Address and Similar Categories in the Turkish languages". Here the research history of the address is analysed, its place and position in linguistics is studied widely. The similar and different features of the address to its equivalent categories (vocatives, nominative sentences, subjects, the homogenous members of the sentence, interjections, parenthetical words, appositions) have been found out as well.

The second chapter is titled "Lexico-Semantic Peculiarities and the Means of the Expression of the Address in the Turkish languages". The expression of address with the different parts of speech have been given on the basis of a lot of examples and the lexico-semantic peculiarities of the address in the Turkish languages have been dealt with in this chapter.

In the third chapter entitled "The Stylistic Peculiarities of the Address in the Turkish Languages" it is proved that the address is one of the most impressive grammatic means which can create expressive-emotional shades.

The scientific-theoretical results obtained during the process of the investigation have been summed up in the conclusion.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abbasova A. Müxtəlif sistemli dillərdə antroponimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. ADD, Bakı, 2005.
2. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr: uzlaşma, idarə, yanaşma. Bakı, 1956.
3. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992.
4. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.Ə., Həsənov A.D. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1985.
5. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.Ə., Həsənov A.D. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, IV hissə, Bakı, 1972.
6. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı, 1999.
7. Abdullayev K.M. Say. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə, Morfologiya, Bakı, 1986.
8. Abdullayeva S.Ə. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Bakı, 1998.
9. Adilov M.İ. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər. Bakı, 1979.
10. Adilov M.İ. Azərbaycan dilində vokativ sözlər // M.F.Axundov adına ADPI-nin Elmi əsərləri. Bakı, 1986.
11. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989.
12. Adilov M.İ. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974.

13. Ağayeva F. Azərbaycan danışiq dili. Bakı, 1987.
14. Axundov A.A. Məsdər // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1976, № 2.
15. Axundov A.A. Qıpçaqlar dünən və bu gün. Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2003.
16. Aslanov A.Ə. Xitab. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə, Sintaksis, Bakı, 1959.
17. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I cild, Ankara, 1999.
18. Bəyzadə Q. Mətn dilçiliyi. Bakı, 1997.
19. Budaqova Z.İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə, Bakı, 1962.
20. Cahangirov M.P. Müasir Azərbaycan dilində üzvlənməyən cümlələr // Dilçilik məcmuəsi, XIV cild, Bakı, 1960.
21. Cavadov Ə.M. Xitab. Müasir Azərbaycan dili. III cild, Sintaksis, Bakı, 1981.
22. Cavadov Ə.M. Adlıq cümlə. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər. Bakı, 1963.
23. Cavadov Ə.M. Say. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, Bakı, 1960.
24. Cəfərov Q. Azərbaycan dili saylarının semantik sistemi // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (Ədəb., dil, incəsənət seriyası), 1979.
25. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, 1984.
26. Cəlilov F. Sifət. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Morfologiya, II hissə, Bakı, 1986.
27. Cəmşidov Ş. Ön söz. KDQ. Bakı, 1977.
28. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dilində uzlaşma

- // Azərb.SSR EA Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, III cild, 1950.
29. Dəmirçizadə Ə. Cümlə üzvləri. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1947.
30. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 1962.
31. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyat problemləri. Bakı, 2001.
32. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər. Bakı, 1963.
33. Əlizadə Z.Ə. Türkologiyada cümlə problemi. Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar. Bakı, 1987.
34. Əliyev V. Azərbaycan dilində felin təsriflənməyən formaları. Məsdər. Bakı, 1986.
35. Əsgərov M. Zaman formaları, adverbial fel formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr. Bakı, 2002.
36. Hacıyev A. Bir daha məərə // məərə haqqında / KDQ. (Məqalələr toplusu), Bakı, 1999.
37. Həsənov M.R. Xitabın əvəzlilərlə ifadəsi // ADU-nun Elmi əsərləri (Dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası), Bakı, 1969, № 1.
38. Həsənov M.R. Müasir Azərbaycan dilində xitab. NDA. Bakı, 1969.
39. Hüseynov M., Şirəliyev M.Ş. Qrammatika. II hissə, Sintaksis, Bakı, 1938-1939; 1941-1942.
40. Hüseynov M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı, 1973.
41. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1963.
42. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1983.

43. Xəlilov Ə. Əvəzlilər. Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya, II cild, Bakı, 1980.
44. Xürrəmçizi A. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı, 2002.
45. İslamov M. Türk dillərində əvəzlilər. Bakı, 1986.
46. İsmayılov İ.Y. Cümlənin həmcins üzvləri. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. III hissə, Sintaksis, Bakı, 2002.
47. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003.
48. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000.
49. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1962.
50. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
51. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1999.
52. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 2004.
53. Qıpçaq M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı, 2000.
54. Mahmudova Q. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası. NDA, Bakı, 2007.
55. Mehdiyeva S.H. Folklor abidələrinin linqvo-poetik tədqiqi. Bakı, 2003.
56. Mədətova P.Q. XIII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan dili yazılı abidələrində məsdər. NDA, Bakı, 1997.
57. Məhərrəmov R., Cahangirov M. Təktərkipli cümlələr. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinə dair materiallar. Bakı, 1962.
58. Məmmədov S., Mirzəzadə H. Sintaksis və punctuasiya üzrə çalışmaları. Bakı, 1942.
59. Məmmədov N.N., Axundov A.A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1980.
60. Məşədiyev Q.İ. Müasir Azərbaycan dilində adlıq cümlə. Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1974.

61. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, 1959.
62. Mirzəyev H.Y. Azərbaycan dilində fel. Bakı, 1986.
63. Mirzəliyeva M.M. Sintaktik əlaqələr. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Sintaksis, III hissə, Bakı, 2002.
64. Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, 1995.
65. Mirzəliyeva M.M. Əvəzlilik. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası». II hissə, Morfologiya, Bakı, 1986.
66. Mirzəliyeva M.M. Ön söz. «L.Xanbutayeva. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində infinitiv. Bakı, 2003.
67. Müasir Azərbaycan dili. II cild, Morfologiya, Bakı, 1980.
68. Oğuz qrupu türk dillərinin qrammatikası, II hissə, Morfologiya, Bakı, 2002, 1986.
69. Ş.Ə.Orucova. Xitab. Oğuz qrupu türk dillərinin qrammatikası, III hissə, Sintaksis, Bakı, 2002.
70. Ögəl Bahəddin. Türk mifologiyası. I cild, Bakı, 2004.
71. Seyidov Y.Ə. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər. Əsərləri, Bakı, 2006.
72. Seyidov Y.Ə. Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə, Sintaksis, Bakı, 1972; 1985.
73. Seyidov M. «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarındakı bəzi sözlərin etimologiyasına dair // Azərb. SSR EA Xəbərləri. 1976, № 4.
74. Tağızadə Z. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, 1960.

75. Şirəliyev M.Ş., Hüseynzadə M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Dərslik. Bakı, 1949.
76. Şükürov Ə., Məhərrəmov A. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1976.
77. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I cild, Bakı, 2004.
78. Vəliyev A.H. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı, 2005.
79. Yusifov M.İ. Təktərkipli (adlıq) cümlə. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. III hissə, Sintaksis, Bakı, 2002.
80. Yusifov M.İ. Nida. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə, Morfologiya, Bakı, 1986.
81. Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, 1989.
82. Zeynalov F.R. Nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri. Bakı, 1959.
83. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, 1990.

Rus dilində

84. Аганин Р.А. О принципах подачи подражательных слов в турецких словарях - В сб.: «Тюркско-монгольское языкознание фольклористика». М., 1960.
85. Айбазова Е.С. Термины родства в современном ногайском языке - В кн.: «Актуальные проблемы карачаево-балкарского и ногайского языков». Ставрополь, 1981.

86. Алексеев И.Е. Типология структурно-коммуникативных и интонационных систем высказывания в якутском языке. АДД, Алматы, 1994.
87. Алексеев М.П. Культура речи. АКД, Саха, Якутия, 2000.
88. Алиев К.Ю. Основы стилистики Азербайджанского литературного языка. АДД, Баку, 1989.
89. Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. М., 1972.
90. Амиров Г.С. Из сопоставительного синтаксиса русского и татарского языков. Казань, 1961; Кипарисов В.П. Русский язык для башк. школ. Ч.2, Синтаксис (5-7 классы), Уфа, 1949.
91. Амиров Р.С. О казахской разговорной речи - СТ., 1972, № 5.
92. Аль-Кадими Т.Т. Обращение в современном русском языке. АКД, Баку, 1968.
93. Аракин В.Д. Инфинитив: «Сравнительно- историческая грамматика тюркских языков». М., 1988.
94. Ардентов Б.П. Контактующие слова // Уч. записки Кишиневского ун-та, Т.ХV, Кишинев, 1955.
95. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. Л., 1973.
96. Асланов В.И. Некоторые вопросы глагольного управления // Уч. Записки АГУ, серия общественных наук, Баку, 1960, № 1.
97. Асланов В.И. Историческая лексикология Азербайджанского языка (Проблемы реконструкции), докт. дисс., Баку, 1973.

98. Ахмедов Дж. С. Предикативы в современном Азербайджанском языке. АКД, Л., 1970.
99. Ахмедов Дж. С. Собственно побудительные предикативы в современном Азербайджанском языке // *Dil və ədəbiyyat*, Bakı, 1969, № 5-6.
100. Ахметьянов Р.Г. Некоторые названия лошадей в татарском языке - СТ, 1975, № 2.
101. Ахундова Г.И. Метафора в Азербайджанских народных загадках // *Azərbaycan SSR EA xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası)*, Bakı, 1980, № 3.
102. Ашмарин Н.И. Основы чувашской мимологии (о подражательных словах в чувашском языке), Казань, 1918.
103. В.В.Бабайцева. Односоставные предложения в современном русском языке. М., 1961.
104. «Бадаи-аль-лугат». Словарь Г.И.Гератского к сочинениям А.Наваи. М.: 1961.
105. Балакаев М.Б. Современный казахский язык. Синтаксис. Алма-Ата, 1959.
106. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II, Фонетика и морфология, Ч. I, М., 1952.
107. Баскаков Н.А. К вопросу о критериях придаточных предложений и масдарных причастных и дееспричастных оборотов в турецком языке. М., 1961.
108. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. Грамматика, тексты и словарь. М., 1961.
109. Баскаков Н. Пережитки табу и тотемизма в языках народов Алтая - СТ, 1975, № 2.
110. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. Ч. I, М., 1875.

111. Буженик Ф.К. Номинативные предложения в современном русском языке. АКД, Л., 1954.
112. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. М., 1978.
113. Ванников Ю.В. Безглагольные повелительные конструкции в русском языке. М., 1962.
114. Велиев К. Поэтический синтаксис Азербайджанского героического эпоса (дисс. на соиск. ученой степени доктора фил. наук). Баку, 1987.
115. Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса русского языка - В сб.: «Вопросы грамматического строя». М., 1955.
116. Вопросы грамматики и фразеологии чувашского языка. Чебоксары, 1984.
117. Востоков А.Х. Русская грамматика, по начертанию его же сокращенной грамматики. СПб., 1835.
118. Гаджихмедов Н.Э. Морфологические признаки терминов родства в кумыкском языке. - В кн.: «Проблемы отраслевой лексики дагестанских языков». Термины родства и свойства. Махачкала, 1985.
119. Гаджиева И.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973.
120. Гаджиева И.З., Серебрянников Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. М., 1986.
121. Галкина-Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский Н.М. Современный русский язык. Синтаксис. М., 1958; 1985.
122. Ганбаров А.Р. Метафора в современном Азербайджанском языке. АКД, Баку, 1987.

123. Гасанов А.Г. Об этимологии слова «heyvəgə» - В кн.: «Тюркская лексикология и лексикография». М., 1971.
124. Горский С.П. Грамматика чувашского языка. Ч.2, Синтаксис. Чебоксары, 1951; 1960; 1990.
125. Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. Ч. II, М., 1958.
126. Грамматика русского языка. Том 2, Синтаксис, Ч. 2, М., 1954; 1960.
127. Грамматика современного якутского литературного языка. М., 1982.
128. Грик О.Я. Очерк грамматики караимского языка (крымский диалект), ДГУ, Махачкала, 1976.
129. Гуламов А.Г. Об аффиксе «- дош» // Бюллетень АН Узб. ССР, 1947, № 1
130. Гуламов А.Г. О некоторых особенностях с уменьшительно-ласкательным значением // «Языкознание и литературоведение». Ташкент, 1953, № 26.
131. Гузев В.Г. Система именных форм тюркского глагола как морфологическая категория - В кн.: «Тюркологический сборник» к 70-летию акад. А.Н.Конова. Л., 1976.
132. Гулиев А.Г. Наречие в тюркских языках юго-западной группы. АКД, Баку, 1983.
133. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М-Л., 1946.
134. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М-Л., 1948.
135. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М., 1962.

136. Дыренкова Н.П. Брак, термины родства и психические запреты у кыргызов // Сборник этнографических материалов. № 2, Л., 1927.
137. Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. М-Л., 1941.
138. Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. М-Л., 1940.
139. Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. Абакан, 1948.
140. Жанреисов Е. Модальные слова в составе сложного глагола - В кн.: «Вопросы казахского языкознания». Алма Ата, 1959.
141. Жоголева М.П. Номинативные предложения в современном русском языке. Куйбышев, 1954.
142. Закиев З.М. Обращение. - В кн.: «Современный татарский литературный язык». М., 1971.
143. Золотова Г.А. К понятию предикативности. В кн.: «Теоретические проблемы синтаксиса индоевропейских языков». Л., 1975.
144. Иванова-Лукиянова Г.Н. Культура устной речи. М., 2004.
145. Исаев М.Н. О классификации фразеологических единиц // Вопросы фразеологии и составление фразеологических словарей. Баку, 1968.
146. Исаков А.И. Подражательные слова в казахском языке. Тюркологический сборник. I, М-Л., 1951.
147. Исмаилов И. Однородные члены предложения в огузской группе тюркских языках. АКД, Баку, 1985.

148. Казембек М. Общая грамматика турецко-татарского языка. Изд. 2-ое, Казань, 1846.
149. Кайдаров А.Т., Жайсакова Р.Е. Принципы классификации фразеологизмов и их классификационные группы в современном казахском языке // Известия АН Казахской ССР (серия филологическая), 1979, № 3.
150. Карашарлы Ч.М. Видовая характеристика в тюркских языках юго-западной группы. АҚД, Баку, 1982.
151. Керимов Я.К. Времена глагола в азербайджанском и казахском языках. АҚД, Баку, 1973.
152. Керейтов Р.Х. Терминология родства у ногайцев - В кн.: «Проблемы археологии и этнографии Карачаево-Черкесии». Черкесск, 1982.
153. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956.
154. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1956.
155. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников. VII-IXвв., Л., 1980.
156. Короглы Х. Стилистические особенности. «Книги моего Деда Коркута»- СТ, 1975, № 2.
157. Куйбышев Н. Отношение эмоциональности и способности его выражения в Азербайджанском языке // Azərb. SSR EA Xəbərləri (ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), Bakı, 1987, № 2.
158. Кулагин А.Ф. «Вокативные предложения в современном русском языке» -В сб.: «Вопросы синтаксиса и стилистики русского литературного языка». Куйбышев, 1963.

159. Кулиев А. Термины родства в туркменском языке. АҚД, Ашхабат, 1967.
160. Кузмичева В.К. К вопросу об интонационной структуры обращения в современном русском языке. - В кн.: «Достижения з украинской и российской». Киев, 1964.
161. Кудайбергенов С. Подражательные слова в киргизском языке. Фрунзе, 1957.
162. Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. М., 1978.
163. Кязимов И.Б. Неполное предложение в тюркских языках огузской группы. АҚД, Баку, 1987.
164. Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. М., 1974.
165. Лиханов В.И. Эмоционально-оценочные и экспрессивные слова в художественной литературе. - В кн.: «Якутский язык: История и актуальные вопросы». Якутск, 1986.
166. М.В. Ломоносов. Полное собрание сочинений //Труды по филологии. 1739-1758 гг., Т.7, М.-Л., 1952.
167. Малов С.Е. Уйгурский язык. М.-Л., 1954.
168. Малов С.Е. Уйгурские наречия Синьцзяна. М.. 1961.
169. Малов С.Е. Памятники древнеуйгурской письменности. М.-Л., 1951.
170. Махмудов Х.Х. Русско-казахские лингвистические взаимосвязи. АДД, Алма-Ата, 1970.
171. Машрабов А.А. Значение терминов родства и их выражение в киргизском и узбекском языках. АҚД, Бишкек, 2000.

172. Меметов А. О терминах родства в крымско-татарском языке. - СТ, 1980, № 6.
173. Миржанов С.Ф. Терминология родства в диалектах башкирского языка - СТ, 1973, № 4.
174. Мирзоев Э. Просодический анализ вокативных единый английского и азербайджанского языков (экспериментально-фонетическое исследование), АКД, Баку, 1988.
175. Монгуш Д.А. Предложения с главным членом (сказуемым в винительном падеже) в тувинском языке. Исследование по тувинской филологии. Кызыл, 1986.
176. Мусаев М.М. Придаточные предложения времени, причастные и деепричастные обороты с временным значением в тюркских языках юго-западной группы. АКД, Баку, 1980.
177. Мусаев К. Грамматика караимского языка. М., 1964.
178. Мыреева А.Н. Эвенкийско-русский словарь. М., 2004.
179. Насилов В.М. Грамматика уйгурского языка. М., 1940.
180. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. М., 1963.
181. Никифоров Г.А. Категория множественности в якутском языке. АКД, М., 1952.
182. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. СПб., 1912.
183. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе, 1964.
184. Парандовский Ян. Алхимия слова. М., 1972.
185. Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. СПб.-Л., 1907-1930.
186. Петров Н.Е. Частицы в якутском языке. Якутск, 1978.

187. Печников А.Н. К вопросу о смысловых и грамматических связях обращения в предложении «Вопросы теории и методики русского языка» // Уч. записки Куйбышевского Гос. Пед. Инс-та, вып.40, Куйбышев, 1963.
188. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1938.
189. Покровская Л.А. Синтаксис гагаузского языка. Кишинев, 1978.
190. Покровская Л.А. Инфинитив и его употребление в гагаузском языке. -«Тюркологические исследования». М., 1976.
191. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. «Историческое развитие лексики в тюркских языках». М., 1961.
192. Попова А. Неполные предложения в современном русском языке // Труды Инс-та Языкознания АН СССР. Т.ХI, 1953.
193. Поцелуевский П. Исследование по синтаксису туркменского литературного языка. Ашхабад, 1943.
194. Проничев В.П. Синтаксис обращения. Л., 1971.
195. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург, 1875.
196. Райхель Г.М. Предикативность и предложение. В кн.: «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков». Л., 1975.
197. Рожкова Р.И. Восприятие эмоциональных интонаций. АКД, М., 1972.
198. Рамазанов К.Т. Семантические принципы порядка компонентов парных слов в тюркских языках юго-западной группы. АКД, Баку, 1984.

199. Реформатский А. Введение в языковедение. М., 1955.
200. Руднев А.Г. Синтаксис осложненного предложения. М., 1959.
201. Руднев А.Г. Синтаксис русского языка. М., 1968.
202. Руднев А.Г. Синтаксис простого предложения. М., 1960.
203. Садвакасов Г., Махмудов В. Некоторые вопросы уйгурской антропонимики. - В кн.: «Исследования по уйгурскому языку». Алма-Ата, 1988.
204. Сайфуллаев А.Р. Вводные члены в современном узбекском литературном языке. - В кн.: «Вопросы тюркских языков и взаимоотношения их с другими языками». Баку, 1972.
205. Сайфуллаев А.Р. Семантико-грамматические особенности членов предложения в современном узбекском языке. Ташкент, 1984.
206. Сайфуллаев Р.Р. Обращение в современном узбекском литературном языке. Самарканд, 1960.
207. Салехов С.А. Степени прилагательных в тюркских языках юго-западной группы. АКД, Баку, 1984.
208. Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., 1953.
209. Сарыбаев Ш.Ш. Междометие в казахском языке. Алма-Ата, 1959.
210. Саг Ш.Ч. Табу и эвфемизмы в тувинском языке - СТ, 1981, № 5.
211. Сафиуллина Ф.С. Синтаксис татарской разговорной речи. Казань, 1978.
212. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974.

213. Серебрянников Б., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986; 1988.
214. Скобликова Е.С. Синтаксис простого предложения. - Вкн.: «Современный русский язык». М., 1979.
215. Современный татарский литературный язык. Синтаксис. М., 1971.
216. Солганик Г.Я. Стилистика текста. М., 2004.
217. Стэблин-Каменский М.И. Спорное в языкознании. Л., 1974.
218. Телицин Н.Н. К характеристике деепричастий в древнеуйгурском языке - СТ, 1987, № 6.
219. Телицин Н.Н. Атрибутивный и субстантивно-атрибутивные формы древнеуйгурского глагола. «Исследования по уйгурскому языку». Алма-Ата, 1988.
220. Тенишев Э.Р. Уйгурские тексты. М., 1984.
221. Тенишев Э.Р., Ходаева Б.Х. Язык желтых уйгуров. М., 1966.
222. Тепляшина Г.И. Тюркские элементы в терминах родства удмуртов Башкирии. - В кн.: «Башкирская лексика». Уфа, 1966.
223. Терсуев Г.П. Фонетика английского языка. М., 1950.
224. Тулекова С. Фразеологизмы со значениями доброжелания и зложелания в казахском языке. АКД, Алма-Ата, 1975.
225. Тумашева Д.Г. Перифрастические формы татарского глагола. - «Вопросы татарского языкознания». II, Казань, 1965.
226. Тюркское языкознание. Ташкент, 1985.

227. Убрятова Э.М. Исследование по синтаксису якутского языка. Л., 1950.
228. Убрятова Е.М. Служебное слово киен в якутском языке. - В кн.: «Тюркологический сборник» к 75-летию академику В.А.Гордлевскому. М.: 1953.
229. Филиппов Г.Г. Причастие якутского языка. Новосибирск, 2004.
230. Финкель А.М., Баженов Н.М. Современный русский литературный язык. - В журнале: «Радьянска школа», Киев, 1961.
231. Халилов А.А. Синтаксическая роль указательных и вопросительных местоимений в азербайджанском и татарском языках. АКД, Баку, 1974.
232. Халилов Р. Способы синтаксической связи в современном Азербайджанском языке. АКД, Баку, 1960.
233. Хамитова А.Г. Об аффиксах, выражающих неполноту признака в именах прилагательных тюркских языков (на материале современного узбекского, уйгурского, казахского и туркменского языков) - СТ, 1979, № 4.
234. Хангишиев Дж.М. Причастие в кумыкском языке. АКД, Баку, 1966.
235. Харитонов Л.Н. Современный якутский язык. Якутск, 1947.
236. Харитонов Л.Н. О корнях звукоподражательных слов в якутском языке // Доклады на V и VI научных сессиях (История и философия) АН ССР, Якутский филиал, 1954.

237. Хасанов Б. Обращение как объект изучения социолингвистики. - В кн.: «Тюркское языкознание». Ташкент, 1985.
238. Хертек Я.Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь. Кызыл, 1975.
239. Кипарисов В.П. Русский язык для башкирских школ. Ч.2, Синтаксис (5-7 классы), Уфа, 1949.
240. Худайкулиев М. Подражательные слова в туркменском языке. Ашхабад, 1962.
241. Цейтлин С.Н. Категория предикативности и ее отношение к высказыванию предложения. - В кн.: «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков». М., 1975.
242. Чарыев М. Слова грамматически не связанные с членами предложения в современном туркменском языке. АКД, Ашхабад, 1965.
243. Черемисина М.И. Предикативное склонение причастий в алтайских языках. Новосибирск, 1984.
244. Черемисина Н.В. Русская интонация: поэзия, проза, разговорная речь. М., 1982.
245. Чесноков П.В. О предикативности как свойстве предложения. - В кн.: «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков». М., 1975.
246. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. М., 1941.
247. Шахматов А.А. Учение о предложении и о словосочетаниях. - В кн.: «Синтаксис русского языка», I вып. Л., 1925.
248. Шапири А.Б. Вопросы синтаксиса русского языка - В сб.: «Тезисы докладов и сообщений по проблемам русского языка». М., 1958.

249. Шерметов А. Узбекские народные говоры Кашкадарьинской области. Ташкент, 1978.
250. Шихмурзаев Д.М. Термины родства и свойства в ногойском языке. - В кн.: «Проблемы отраслевой лексики дагестанских языков: термины родства и свойства». Махачкала, 1985.
251. Шихмурзаев Д.М. Главные члены предложения их состав и средства в ногойском языке. Махачкала, 1975.
252. Шутова В.П. Номинативные предложения в современном русском языке. АКД, Саратов, 1954.
253. Щербак А.М. Имя. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков Л.: 1977.
254. Щербак А.М. Глагол. «Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков». М., 1981.
255. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М., 1965.
256. Юлдашев А.А. Соотношение деепричастных и личных форм глагола в тюркских языках. М., 1977.
257. Юсупов Р.А. Общее и специфическое в переносном употреблении слов контактирующих языков. - СТ, 1981, № 1.
258. Юсупов Х.Г. Термины родства в башкирском языке. - В сб.: «Вопросы башкирской филологии». М., 1959.
259. Ястремский С.В. Грамматика якутского языка. Иркутск, 1900; Якутск, 1938.

Digər dillərdə

260. Азымов П. ве Байлыев Х. Туркмен дилиниң грамматикасы. Синтаксис. Ашгабат, 1955.
261. Ахматов И.Х., Жабоев М.Т. Малкыар тил. Нальчик, 1973.
262. Altaylı Seyfettin. Azerbaycan türkcesi sözlüğü. I c., İstanbul, 1994.
263. Atalay Besim. Türk dilində ekler və kökler üzerine bir deneme. İstanbul, 1942.
264. Балакаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. Алматы, 1961.
265. Балакаев М., Кордабаев Т. Қазіргі қазақ тили грамматикасы. Синтаксис, Алма-Аты, 1961.
266. Бердимуратов В., Дәулетов А. Хәзіркі каракалпак тілі. Nokos, 1985.
267. Deny I. Türk dili qrameri. İstanbul, 1941.
268. Әхмәров К., Сәйтбатталов Ф. Башкорт теле дәреслеге. Синтаксис. Өфө, 1965.
269. Ğafurov X.Ĝ. Xozirqi zamon uzbek tilida nominativ qaplar (namizadlik dissertasiyasi), Toşkent, 1962.
270. Гуламов А.Ф., Аскарова М.А. Хәзірғи замон узбек тили. Тошкент, 1961.
271. Хангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы. Морфология һәм синтаксис. Казан, 1959.
272. Хәзірки замон түркмен дилиниң синтаксиси боюнча ғысғача конспект. Ашхабат, 1954.
273. Хәзірки каракалпак тили. Sintaksis, Nökös, 1986.
274. Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси. «Кыргызкокуупедмамбас», 1958.

275. Karanfil G. Mari sözünün etimologiyası, «Ğağoguz» jurnalı, Komrat, 2005.
276. Kaşğari M. Divani-lügatit-türk (çevireni B. Atalay), IV baskı, I cilt, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.
277. Григорьев Н.С. Саха тылын сомово домогун тылыгыта. Якутсай, 1978.
278. Мелиев К. Хозирги туркий тилларда сифатдошлар. Тошкент, 1971.
279. Кайдаров А.К., Садвакасов Ф., Талипов Т. Назирки заман уйғур тили. Алмута, 1963.
280. Мусаев К. Термины родства в современных западно-кыпчакских тюркских языках. - В сб.: «Sprache geschichte und Kultur der altaischen Völker». Berlin, 1974.
281. Курбатов Х.Р. Иске татар поэзиясендә тел, стиль, метрика, һәм строфика. Казань. 1984.
282. Мәмметгульев Д. Түркмен дилинин язув ядигәрликлеринде атларың аффикслер аркалы ясалышы – «Түркмен дилинин тарыхындан дерҗев», I том, Ашгабат, 1973.
283. Нұрмаханова Ә.Н. Түркі тилдериниң салыстырмалы грамматикасы. Алматы, 1971.
284. Öner Mustafa. Bugünkü kırçak türkcesi. Ankara, 1998.
285. Сайфуллаев А.Р. Ҳозирги Ўзбек адабий тилида ундалма. Тошкент, 1968.
286. Сарыбаев Ш.Ш. Казак тилиндегі еликтеуиш сөздер. Алматы, 1960.

287. Сулайманов А.Х. Узбек тилида атов гап, ундалма вь вокатив гаплар// «А.Навоий номидаги Ўзбек Давлат Университетининг асарлари». Ёанги сери-йа, № 66, Самарканд, 1966.
288. Уринбоев В. Ўзбек тили сўзлāшув nutқi синтаксиси масалаларі. Тошкент, 1974.
289. Ўзбек тилшунослиги ва стилитистикасы масалалари. Тошкент, 1980.
290. Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле синтаксисы һәм пунктуациясе. Kazan, 1984.
291. Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәбе теле (синтаксис). Казань, 1966.
292. Стоянов Ст. Грамматика на болгарския книжавек език. София, 1964.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ. Diqqətəlayiq əsər.....	3-4
GİRİŞ	5-11
I FƏSİL. TÜRK DİLLƏRİNDƏ XİTAB VƏ HƏMHÜ- DUD KATEQORİYALAR	11-56
§1. Xitabların tədqiqi tarixinə bir nəzər.....	11-25
§2. Xitab və vokativlər.....	26-35
§3. Xitab və adlıq (nominativ) cümlələr.....	35-41
§4. Xitab və mübtədə.....	41-47
§5. Xitab və cümlənin həmcins üzvləri (paralel kom- ponentləri).....	47-50
§6. Xitab və əlavələr.....	50-56
II FƏSİL. TÜRK DİLLƏRİNDƏ XİTABLARIN QRAM- MATİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ VƏ LEKSİK- SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	57-124
§1. Xitabların qrammatik ifadə (isim, sifət, say, əvəz- lik, feili sifət, məsdər) vasitələri.....	57-91
§2. Türk dillərində xitabların leksik-semantik xüsu- siyyətləri.....	91-124
III FƏSİL. TÜRK DİLLƏRİNDƏ XİTABLARIN ÜSLU- Bİ FUNKSİYALARI	124-171
§1. Üslubi-ekspressiv səciyyəli söz və ya hissəciklər. sintaktik təkrar, epitet və bədii təyinlərlə ifadə olunan xitabların üslubi funksiyaları.....	126-142
§2. Troplarla (metafora, metonimiya, sinekdoxa və s.) ifadə olunan xitabların üslubi funksiyaları....	142-149
§3. Tabu, evfemizm və disfemizmlərlə ifadə olunan xitabların üslubi funksiyaları.....	149-155
§4. Tədqiqi sözlərlə ifadə olunan xitabların üslubi funksiyaları.....	155-159
§5. Emosional-ekspressiv (alqış, qarğış və söyüş məzmunlu) sözlərlə ifadə olunan xitabların üslubi funksiyaları.....	159-171 171-175
NƏTİCƏ	
SUMMARY	176
İSTİFADƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYATIN SIYAHISI	177-199
MÜNDƏRİCAT	200

Çapa imzalanmış: 12.06.2007. Şərti çap vərəqi 12,5.
Sifariş №227. Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.
Kitab "Nurlan" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
Direktor: prof. N.B.Məmmədli
Ünvan: Bakı 64, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8/4.
Tel.: 497-16-32; 8-50-311-41-89